

Hacı Ələmdar Mahir

Mənim tanıdığım Füzuli

2009
706

Ш5
М15

HACI ƏLƏMDAR MAHİR

85413

MƏNİM TANIDIĞIM FÜZULİ

86606

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BAKİ

«Nurlan» – 2009

ARXIV

Redaktor:
Hacı Mustafa Mailoğlu

Rəyçi:
Teymur Kərimli
*filologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*

Rəssam:
Adil Rüstəmov
Əməkdar rəssam, professor

Hacı Ələmdar Mahir. Mənim tanıdığım Füzuli.
Bakı, «Nurlan», 2009. – 284 səh.

4702000000
N - 098 - 2009 **Qrifli nəşr**

© «Nurlan», 2009

BİR NEÇƏ SÖZ

Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Mövlana Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin tədqiqi tarixi, demək olar ki, bu dahi sənətkarın öz sağlığından başlamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının əsas istiqamətlərindən biri hesab olunan füzulişünaslığın əsası təzkirəçiliklə qoyulmuşsa da, sonralar bir çox şairlərimiz tərəfindən şeirlərinə nəzirələr, təxmislər yazılmaqla, poeziya məclislərində qəzəllərini şərh etməklə davam etdirilmişdir.

Lakin XX əsrin əvvəllərindən ədəbiyyatşünaslığın digər sahələri kimi füzulişünaslıq da inkişaf etməyə başlamış, dahi sənətkarın əsərlərinin tədqiqinə daha elmi şəkildə yanaşılmış, Azərbaycanda olduğu kimi Türkiyədə və bir çox Avropa ölkələrində də tədqiqatçılar tərəfindən sanballı əsərlər yazılıb ortaya qoyulmuşdur.

Azərbaycanda Fəridun bəy Köçərli, Səlmən Mümtaz, Əliabbas Müznib kimi sovet hakimiyyətindən öncə və onun ilk dövrlərində yaşamış alimlərlə yanaşı, sovet dövrü yaşayıb-yaratmış tədqiqatçılar Həmid Arashı, Mircəlal, Feyzulla Qasımlı, Mirzə Quluzadə, Məmməd Cəfər Cəfərov və bir çox başqaları füzulişünaslığımızın inkişafında çox böyük xidmətlər göstərmişlər.

Son dövrlərdə də Füzuli irsini araşdıran alimlərimiz çox dəyərli əsərlər ortaya qoymuşlar. Müasir Azərbaycan füzulişünaslığının hansı səviyyədə olmasını bariz şəkildə əks etdirən Nəsim Göyüşovun «Füzulinin sənət və mərifət dünyası» kitabını belə əsərlərə nümunə göstərmək olar. Bundan başqa Əlyar Səfərli, Möhsün Nağısoylu, Sabir Əliyev, Hacı Mail, Mahirə Quliyeva, Gülşən Əliyeva, Aida Qasimova və bir çox başqa alimlərimiz böyük sənətkarın əsərləri üzərində tədqiqat işləri aparmış, füzulişünaslığımızın inkişafına xidmət göstərmişlər.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanda Füzulinin əsərlərinin, xüsusən, bəzi, çətin anlaşılan qəzəllərinin

şərhinə həmişə ehtiyac olub və indi də var. Bu ehtiyacı ödəmək üçün məxsusi tərtib olunmuş şeir və poeziya məclislərində bu böyük sənətkarın yaradıcılığına müraciət edilər, belə qəzəlləri şərh olunardı. Həmin məclislər, əsasən, Bakıda və həmçinin Azərbaycanın digər rayonlarında və kəndlərində də fəaliyyət göstərirdi. XIX əsrdə Qarabağda «Məclisi-üns», «Məclisi-fəramuşan», Lənkəranda «Fövçül-füsəha», Şamaxıda «Beytüs-səfa», Bakıda «Məcməüş-şüəra» və s. ədəbi məclislərinin vasitəsilə davam etdirilən bu ənənə sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yarımçıq qalmış, belə məclislərin hamısı qapadılmışdı. Bu səbəbdən klassik poeziyamızın xiridarları, əruz vəznində yazan şairlər, Füzuli şeirinin vurğunları gizli surətdə təşkil olunmuş yığıncaqlarda bir yerə toplaşar, həmin ənənəni davam etdirirdilər.

Beləliklə, Azərbaycanda füzulşünaslıq iki istiqamətdə inkişaf edirdi; biri dövlətin nəzarəti altında olan elmi müəssisələrdə fəaliyyət göstərən, o birisi isə müstəqil fikrə malik, sərbəst düşüncəli, Füzulinin dini-irfani fikirlərini doğru-düzgün anlayıb şərh edən füzulşünas-alimlər tərəfindən.

Ənənələri ilə məşhur olan Nardaran kəndinin də özünəməxsus elmi-ədəbi mühiti var idi. Bu kənddə Füzulinin əsərlərini dərinləndirən, onları çox gözəl şərh edən alimlərlə yanaşı, Füzulinin əsərlərini demək olar ki, əzbərdən bilən, onun yaradıcılığını canü dildən sevən Füzuli aşiqləri də yaşayırdılar. Mərhum alim, şair Hacı Şeyx Əli Tuti, Hacı Paşa Əsir və b. Füzulinin əsərlərini mükəmməl surətdə bilir və onu çox gözəl təhlil etməyi də bacarırdılar. Xüsusi savad almış bu alimlər, təəssüflər olsun ki, özlərindən sonra Füzuliyə aid heç bir tədqiqat əsəri qoymamışlar. Bir də xüsusi savadı olmayan, lakin böyük sənətkarın yaradıcılığını sevən adamlar var idi ki, mərhum İbrahim kişi, Əbdürrəhim kişi (Hacı Ələmdar Mahirin atasıdır. Füzulinin gözəl bilicilərindən idi), Hacı Mahmud kişi və b. bu cür insanlardan idilər.

Bunlardan biri də mərhum babam İsmail kişi idi. Heç bir xüsusi savad almasa da, klassik ədəbiyyatımıza, xüsusən, Füzuli yaradıcılığına dərinləndirən bələd olan babam Füzulinin qəzəllərini nəinki əzbərdən bilir, hətta onları öz bacardığı səviyyədə şərh etməyi də bacarırdı. Onda qədim, yaşı, təxminən, 450 ildən çox olan Füzuli divanının əlyazması vardı. Babalarımızdan yadigar qalan bu kitab 200 ildən artıqdır ki, nəsil-dən-nəsilə qorunaraq bizə gəlib çatmışdır.

Nardarandan başqa, Bakı şəhərində və Abşeronun digər kəndlərində də böyük sənətkarın yaradıcılığına dərinləndirən bələd olan füzulisevərlər var idi və onlar müxtəlif məclislərdə bir araya gələrdilər. Tez-tez bir yerə toplaşan Məşədi Hüseynağa, Əli Fəhmi, Ramiz Fəseh, Hacı Mail və digər füzulşünas-alimlərin bəziləri özlərindən sonra elmi əsərlər yazıb qoymuş, bəziləri isə tədqiqat işi yazıb qoymasalar da, füzulşünaslığımıza böyük xidmətlər göstərmişlər. Onlar müxtəlif məclislərdə Füzulinin yaradıcılığından söz açmış, çətin anlaşılan qəzəllərini şərh etmiş, böyük şairi təbliğ edərək onu xalqa sevdirmişlər.

Səksəninci illərin sonu və doxsanıncı illərin əvvəllərindən isə vəziyyət bir qədər dəyişməyə başladı. Sovet quruluşunun dağılması ilə bir çox sahədə olduğu kimi füzulşünaslıqda da yeni dövr başlandı. Artıq gizli fəaliyyət göstərən poetik məclislər qanun surətdə fəaliyyət göstərməyə, yenidən bərpa olunmağa başladı.

1994-cü ildə isə Hacı Mail «Füzuli ədəbi məclisi» adlanan yeni bir poetik məclis yaratdı. Bu məclisin məqsədi əruz vəznində yazan şairləri bir araya toplamaq, klassik şairlərimizin, xüsusən, Füzulinin yaradıcılığına müraciət etmək, onlardan bəhrələnmək idi.

Əlbəttə, həmin poetik məclislər, buradakı elmi mübahisələr, Füzuli qəzəllərinin alimlər tərəfindən şərhə və s. – bütün bunlar səmərəsiz qalmadı. Qarşınızdakı bu kitabın müəllifi füzulşünas-tədqiqatçı, qəzəlnəvis-şair, Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli davamçısı Hacı Ələmdar

Mahir, məhz, həmin irfan məclislərində püxtələşmiş, bərkdən-boşdan çıxmış füzulışünaslarımızdandır. O, böyük ustadlardan irfan dərsi almış, məclislərdə uzun-uzadı mübahisələrin iştirakçısı olmuş, qalaq-qalaq kitablar oxumaqla, yuxusuz gecələr keçirmiş və nəticədə, sanballı bir əsəri araya-ərsəyə çıxararaq, qarşısına qoyduğu vəzifənin öhdəsindən yüksək səviyyədə gəlmişdir. Azərbaycanın bir çox füzulışünas-alimlərinin tədqiqat işlərinə müraciət edərək, onların əsərlərindən yararlanan tədqiqatçı Füzuli yaradıcılığına özünəməxsus şəkildə yanaşmış, onun bəzi, çətin anlaşılan qəzəllərinin şərhini vermiş, xüsusən, «Leyli və Məcnun» əsərinin üzərində ətraflı surətdə araşdırma aparmışdır.

İnanıram ki, bu kitab Hacı Ələmdarın füzulışünaslıq sahəsində gördüyü sonuncu iş olmayacaq və o, bu sahədə yeni-yeni nailiyyətləri ilə füzulisevərləri sevindirəcək.

Hacı MUSTAFA MAİLOĞLU

BİSMİLLAHİR-RƏHMANİR-RƏHİM

MƏNİM TANIDIĞIM FÜZULİ

ALLAH-taala bütün mövcudatı xəlf edəndə canlılar arasında «insan» adlanan bir vücud da yaratdı. Bu insanlara kim tərəfindən xəlf olunduqlarını, Xəlf qarşısında nə edəcəklərini, hansı vəzifəni yerinə yetirməli olduqlarını bildirmək üçün Adəm (ə)-ı yaradıb, xəlifə olaraq yer üzünə göndərdi. Adəm (ə)-ı yaradanda özünə «əhsən» deyən ALLAH onu bədənle ruhun birləşməsindən vücud gətirdi. Bu vücud cismən və ruhən həm gözəllikdən zövq almağa, həm də iztirabdan əzab çəkməyə qadir yaradıldı. Bu baxımdan ALLAH Adəm övladına cismən və ruhən bütün gözəllikləri duymaq və onlardan istər ruhani, istər cismani zövq və ləzzət almaq qabiliyyəti verdi.

Böyük Yaradan bədən üçün cürbəcür qida maddələri yaratdığı kimi, ruh üçün də müxtəlif qidalar – zövqlər yaratdı. Bu ruhani zövqlərdən biri də şeirdir. Şeirlə bəşər övladının ruhunu oxşamaq üçün onların elə öz arasından bəzilərini seçib ilham verdi və şair etdi.

Böyük Azərbaycan şairi Hacı Seyid Əzim Şirvani öz təzkirəsinin müqəddiməsində şeyx Əbu Əli ibn Sinanın «Kitabi-adabül-ərəb» əsərindən bir rəvayəti olduğu kimi qeyd etmişdir: «Möminlərin əmiri Hüseyn ibn Əli (ona salam olsun) demişdir ki, - bir dəfə atam məsciddə ikən Şam əhlindən bir kişi ayağa qalxıb xəbər aldı: - «Ya Əli səndən sual edirəm ki, dünyada ilk dəfə şeiri kim demişdir». Atam dedi: - «Adəm peyğəmbər». O kişi xəbər aldı. - «O şeiri nə vaxt və nə münasibətlə demişdir?» Cavab verdi ki, - «yerə endiyi və Qabil Habili öldürdüyü zaman». Seyid Əzim öz kitabında şeirin ərəbcəsini də verib, tərcüməsini də. Biz burada ancaq Azərbaycan dilinə sətri tərcüməsini veririk:

«Tamam yerlər və onun üzərində olanlar təgyirə uğradı.
Kürreyi-ərzin üzü qəbahət tozuna bulaşdı.
Hər şeyin rəngi və dadı dəyişdi.
Hər bir məlahətli sifətin şadlığı azaldı.
Təəssüflər olsun ki, mənim oğlum Həbil ölmüş,
Onu qəbir öz qucağına almışdır.
Lakin heç bir qiyməti olmayan lənətə gəlmiş bir düşmən
Bizə təcavüz etdiyi halda ölməyib istirahətlə yaşayır».¹

Şübhəsiz, bu, ALLAH-ın ədalət və rəhmətindən irəli gələn bir məsələ idi ki, ilk insanın ruhani zövqünü təmin etmək üçün elə onun özünə də ilham vermişdi. Qərinələr, əsrlər ötdükcə digər elmlərlə yanaşı ədəbiyyat adlı bir elm də yarandı. Bu elm inkişaf etdikcə şeir də inkişaf tapdı və daha gözəl şəkildə formalaşmağa başladı. Şairlər tərəfindən forma baxımından qəzəllər, rübailər, qəsidələr, məsnəvilər, müxəmməslər, böyük həcmli dastanlar və başqa gözəl şeir nümunələri qələmə alınmaqla yanaşı, bu şeirlərdə məna baxımından dərin fəlsəfi fikir, hikmət, məntiq və elmin müxtəlif sahələrindən bəhs edən ədəbiyyat, xüsusən irfan ədəbiyyatı yaranmağa başladı.

Beləliklə, şeir forma etibarilə daha rəngarəng şəkllə düşdü və mövzu etibarilə daha da zənginləşdi. Ədəbiyyat aləmində Firdovsi, Rudəki, Xaqani, Nizami, Sədi, Hafiz, Nəvai kimi bəşər ruhuna daha gözəl zövq verməyi bacaran dahi şairlər yetişdi. Bu böyük ustadlardan biri də Azərbaycan şeirinin polad təməli, türk şairlərinin babası sayılan Məhəmməd Füzulidir.

Kimdir Füzuli? Bu böyük şairi öyrənmək məqsədi ilə ədəbiyyat tariximizə nəzər salıb, aparılan araşdırmaları iki hissəyə bölmək lazımdır: 1) Sovetdən öncəki dövr; 2) Sovet dönəmi.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası (o dövrdə belə adlanırdı) Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu

tərəfindən böyük şairin 400 illik yubileyi münasibətilə tərtib olunmuş «Məhəmməd Füzuli. Elmi-tənqidi məqalələr» kitabının müqəddiməsində oxuyuruq:

«Füzuli irsinin öyrənilməsi tarixi, şairin öz əsrindən başlayır. Yaxın şərqdə, xüsusilə Azərbaycanda, Orta Asiyada, şairin həyatı və əsərləri haqqında məlumat verən yüzrlə təzkirələr, məcmuələr və cümlər vardır.

Ə. Bağdadidən başlayaraq şair haqqında fikir yürüdən müəlliflər onun ölməz sənətinin ecəzkar qüdrətindən, əsərlərinin elmi-fəlsəfi dərinliyindən böyük heyranlıq hissi ilə danışmışlar. Avropa və Rusiyada isə Füzuli irsini on doqquzuncu əsrdən başlayaraq Hammer, Purqştall, Gibb, Hartman, Kazimbəy, Lazarev, Smirnov, Krımski kimi şərqşünaslar öyrənmişlər.

Azərbaycanın tərəqqipərvər yazıçı və ziyalıları sovet hökumətindən əvvəlki dövrdə Füzuli irsini öyrənmək və təbliğ etmək sahəsində xeyli qiymətli işlər görmüşlər. Məşhur şair Mirzə Şəfi Vəzehdən başlayaraq S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, A.Şaiq və başqa ziyalıların Füzuli əsərlərinin daha geniş yayılmasında və sevilməsində böyük xidmətləri olmuşdur».¹

Bura qədər sovet hökumətinə qədərki dövrdə yaşamış ədiblərin adları çəkilir. Biz sonradan bu ziyalıların bəzilərinin fikirləri ilə tanış olacağıq, hələlik isə sovet dövrinə nəzər salaıq. Həmin səhifədə oxuyuruq:

«Füzuli irsinin öyrənilməsi tarixində ən məhsuldar dövr Sovet hökuməti illərindən başlamışdır. Sovet hökumətinin və Kommunist Partiyasının böyük qayğısı və köməyi sayəsində xalqların keçmiş mədəni irsi toplanıb nəşr edilmiş, onların üzərində dərin elmi-tədqiqat işləri genişlənmişdir».

¹ Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri, 3-cü cild, Bakı, Azərneşr, 1966, s

¹Məhəmməd Füzuli. Elmi-tənqidi məqalələr. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, s.

İndi isə görək hər iki dövrə yaşamış müfəkkirlər bu böyük şair haqqında, onun sənəti, elmi və əqidəsi haqqında nə kimi fikirlər irəli sürmüşlər.

S.Ə.Şirvani öz təzkirəsində bu dahi şair haqqında belə yazır:

«Şükufeyi-bustani-bələğət və səbzeyi-novbəhari-hüsni-ibarət, süərayi-fəşahətşüəralər ustadi, yə'ni cənab Molla Məhəmməd Bağdadi Füzuli təxəllüs əlhəq ki, şiveyi-ixtirai-nəzmi-dilkəşdə və pişeyi-ibarəti-şə'ri-biğəşdə bir yeganeyi-əsr və vəhidi-dəhrdir ki, ol həkimi-binəzirin zəmani-zühurundan bu anə kimi məmaliki-Rum və taifeyi-atrakdə bir şair və bir nazim qədəm ərseyi-vücudə basmayıbdır ki, govhəri-əş'arının müqabiləsin və dürri-şəhvari-nəzminin nəzirəsin rışteyi-təhrirə çəksin».¹

Bu mürəkkəb cümlə Füzulinin şeir aləmində bir şair kimi hansı məqamda durduğunu göstərir. Doğrudur, Seyidin nəsrə bir qədər qəliz dillidir, ancaq diqqət yetirəndə başa düşülür. Füzulinin əqidəsinə gəldikdə isə Seyid Əzim yazır:

«O cənabın məzhəbi-Cə'fəridən olduğu hüveydə və aşikardır».²

Bir şeyi yaddan çıxarmaq olmaz ki, Füzuliyə bu qiyməti verən, onu bu qədər yüksək tutan heç də Sovet təlimi görmüş bir şərqşünas yox, zamanəsinin ən qüdrətli şairi, dövrünün Nəcəf təhsili almış alimlərindən biri – Hacı Seyid Əzim Şirvanidir. O, heç vaxt Füzuli şeirinə zahiri gözəlliklərinə görə bu qiyməti verməzdi. Çünki, həqiqətən Füzuli şeirlərində zahiri gözəlliklərlə yanaşı, batini gözəlliklər, yəni məna gözəllikləri də var. Yeri gəlmişkən, Füzuli özü farsca divanının dibacəsində belə yazır:

«Bir neçə gecə özümü təfəkkür atəşi içində ərİtdim və fars qəzəlləri divanını tərtib etdim ki, həm kamil müdəqqiqlər (yəni tədqiqatçılar) onun üstü örtülü

məzmunlarından həzz alsınlar, həm də sadədil zəriflər onun zövq ziyafətindən paylarını götürsünlər».³

Şübhəsiz, Seyid Əzim Füzuli yaradıcılığında fəlsəfəni çox gözəl başa düşən bir alim-şair idi və özü də həmin əqidənin sahibi idi. Füzuli şeirindəki surət gözəlliyi ilə məna dərinliyi özünün yazdığı kimi heç də təsadüfən alınmayıb. Surətpərəstlərin zahirdə gördüyü gözəlliklə, məna axtaranların batində tapdığı gözəllik bu böyük şairin yaradıcılığında vəhdət təşkil edir. Füzulinin həcmindən asılı olmayaraq yaratdığı bütün əsərlərində bu ikitərəfli gözəllik əsas yer tutur:

Gör nə sultanəm məni-dərviş kim, feyzi-süxən
Eyləmiş iqbalmı asari-nüsrət məzhəri.

Hər sözü bir pəhlivandır kim, bulub tə'yidi-həq,
Əzm qıldıqda tutar təcrid ilə bəhrü bəri.

Firudin bəy Köçərli yazır:

«Füzulinin asari-qələmiyyəsinin hələ daha da çox zamanlar həyat üzrə davam edib tərü tazə qalmasına iki ümdə səbəb var. Onlardan birisi budur ki, həmin əsərlərin təmamisi pak, həqiqi və təbii hissiyyatdan nəş'ət etmiş əsərlərdir ki, eşqi-həqiqidən bəhs edir. Füzulinin özü həqiqi aşiq olduğu üçün kəlamı dəxi başdan-ayağa aşiqanədir. O pakizəlik və lətafət, o naziklik və nəzakət ki, Füzulinin şeirlərində hiss olunur heç bir şairin kəlamında o dərəcədə məhsus deyildir. Biləfərq Füzulinin hansı qisim kəlamını mütaliə etmək istəsəniz mütaliə buyurun, onun hüsni-tə'sirini oxuduqca öz vücudinizdə dərk edəcəksiniz. Və bu tə'sirdən içəri aləminiz bir növ təmizlənilib paka çıxacaqdır, vicdanınız uyğudan ayılan kimi olacaqdır. Fikir və

¹ Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri, 3-cü cild, Bakı, Azərənəşr, 1966, s. 221

² Yenə orada, s. 221

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, 3-cü cild, Bakı, 1958, s.

xəyalınız sizi başqa bir ali məqama, mə'nəviyyat aləminə tərəf çəkəcəkdir».¹

Bu böyük tədqiqatçının sözüne qüvvət olaraq bir şeyi demək istəyirəm ki, doğrudan da Füzulini mütaliə etdikdə insanın ruhuna izahı mümkün olmayan bir zövq dolur ki, insan həqiqətən o zövqün təsirindən bir növ rahatlıq tapır, özünü Füzulinin dediyi insan kimi görmək istəyir. Üvlilik, hansısa bir məqama yetmək, hansısa bir fəzilətə çatmaq arzusu insanın ən vacib istəyinə çevrilir.

Füzuli lirikasındakı şirinlik, gözəllik bir çox mütəfəkkirlər kimi Mirzə Ələkbər Sabiri də öz təlsiminə salıb ovsunlamışdır. Bu heyranlıq o dərəcəyə çatmışdır ki, Sabir hətta bütün şeirlərini Füzuliyə nəzirə olaraq yazmaq istəmişdir.

Abbas Zamanovun toplayıb nəşr etdirdiyi «Sabir xatirələrdə» adlı kitabda S. Mümtaz Sabirin dilindən belə bir xatirə yazır:

«Dörd yüz ildən bəri Füzulinin şeirlərinin şöhrəti bütün Şərqi qaplamışdır. Hamı o şeirləri əzbərdən bilir və istədiyi zaman sevä-sevä oxuyur. Halbuki bu şeirlər başdan-başa əruz bəhrlərində yazılmışdır. Sədinin, Hafizin qəzəllərinin qabağına ancaq qəzəl ilə çıxmaq mümkün olardı ki, Füzuli bunu duymuş, çıxmış və onların nüfuzlarını qırılmışdır. Mən Füzuli divanına, Füzuli qəzəllərinə başdan-başa nəzirə yazmaq fikrindəyəm, yəni o formada və o bəhrlərdə olmaq şərti ilə yeni-yeni qəzəllər yazacağam. Hələ bir neçə nəzirə yazmışam da».²

Sovet rejimindən əvvəl yaşayıb-yaratmış mütəfəkkirlərin Füzuli haqqında söylədiklərinə diqqət edəndə görürük ki, yuxarıda adı çəkilən bütün ədiblər nədənsə, yalnız onun gözəl söz demək qabiliyyətindən, misilsiz şeir nümunələri yaratmağından, az da olsa əqidəsindən söz açmışlar.

¹ F. Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, 1-ci cild, Bakı, Elm, 1978, s. 9

² Sabir xatirələrdə. Bakı, Gənclik nəşriyyatı, 1982, s.51

Bunları deməklə bu mütəfəkkirlərdən narazılıq etmək fikrimiz yoxdur. Onlar bu böyük şair haqqında kifayət qədər məlumatlar yazıb qoymuşlar. Sadəcə olaraq onu demək istəyirik ki, heç birinin Füzuli şeirini irfani şərh edən bir yazısı yoxdur. Məncə, buna görə təəssüflənməyə dəyər.

Azərbaycanda sovet hökuməti qurulduqdan sonra başlayan Füzuli yaradıcılığının araşdırılması və təbliği isə tamam başqa bir səmtə istiqamət almışdır.

XX əsrdə Füzuli irsi geniş formada təbliğ olunduğuna baxmayaraq, bu təbliğat mövcud bir rejimin təsiri altında aparılırdı. Bu baxımdan şairin şeirləri bəzən həqiqətdən kənar, ədalətsiz bir dəyərli qiymətləndirilirdi. Ədəbiyyat-şünaslarımız bu dindar şairi gah din əleyhinə çıxış edən ateist, gah cismani hissiyyatları tərənnüm edən şair, gah da müvəqqəti gözəlliklərə, yəni dəyişkən surət ardınca düşüb bir ömür sərf edən aşıq kimi göstərməyə çalışırdılar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Sovet hökumətinin və Kommunist Partiyasının «böyük qayğısı və köməyi» sayəsində yaradılmış təbliğat kompaniyası heç şübhəsiz həmin partiyanın istəyinə əsasən iş görməli idi. Hələ orta məktəbdən şagirdlərin fikrində Füzulini öz dininə, keçmiş adət-ənənəsinə gülən, xor baxan bir şair kimi fəmaləşdirməyə çalışırdılar. Hər hansı bir aşıqanə qəzəlini hansısa bir qızın haqqında deyilmiş şeir kimi izah etməyə çalışırdılar. Nəinki orta məktəblərdə, hətta ali təhsil ocaqlarında da Füzuli özündən çox kiçik formada tədris olunurdu. 1944-ci ildə EAAZT nəşriyyatında çap olunmuş «Füzuli. Əsərləri» kitabına Mir Cəlalın yazdığı müqəddimədə oxuyuruq:

«Füzuli şeirindəki surətlərin həqiqi zəminəsini göstərmək üçün başqa misallardan, xüsusilə qəzəllərin özündən də nümunə göstərmək olar. Şairin belə bir əhvalat nəql edən qəzəli var:

Qıldı ol sərv-i səhər nazilə həmmamə xuram,
Şəm-i-rüxsarı ilə oldu münəvvər həmmam

- beyti ilə başlanan qəzəldə gözəl bir qızın öz paltarı, fitəsi, camı, darağı ilə hamama getməsi və yuyunması təsvir olunur. Güman edirik ki, heç bir oxucu buradan ilahi mənə çıxarmağa ciddü cəhd etməz. Çimən qızı hüsnimütləq təzahürü kimi izah etmək istəməz».¹

Müəllif bu fikrin ardınca yazır:

«Füzulinin aşiqanə qəzəllərində ümumiyyətlə gözəl vəsf olunmur, müəyyən bir məşuqə aşiqin məhəbbət timsalı olmuş bir qız vəsf olunur».²

Maraqlıdır, hamama gedənin məhz qız olması görəsən nədən bilinir? Beytdə onun qadın cinsinə aid olması barədə heç bir işarə, dəlil olmaya-olmaya, nəyə görə hamama gedən məhz qız olmalıdır? Hansı dəlilə əsasən Füzuli gözəl deyəndə, yar, canan, məşuq deyəndə onu qadın olaraq qəbul etməliyik? Füzuli öz şeirləri ilə oxucunu elmə, ədəbə, düzlüyə, insanlığa, nəhayət irfana səsləyən bir müdrik ağsaqqaldır. Əgər onun işi-peşəsi xalqın qız-gəlininə şeir yazmaq olubsa, onda onun nəyi müdrikdir, harasıdır böyük? Əgər biz Füzulini doğrudan da böyük şair biliriksə, onda, gəlin, öz düşüncələrimizə qapılıb onu kiçiltməyək. Şeirlərindəki fəlsəfəni böyüyə yaraşan tərzdə izah edək. Nə ona böhtan ataq, nə də özümüzü günaha batıraq!

Şəklindən övliyalıq yağan bir kişi axı nə cür dünyəvi hissiyata qapılan şəhvətpərəst bir aşiq ola bilər? Görəsən, Füzuli surətini o cür nurani yaratmağa rəssamı məcbur edən hansı qüvvə idi? Tutaalım, geyimi, əbası, əmmaməsi o dövrün geyimi əsasında çəkilib. Bəs üzündəki nuru nə ilə izah edək? Sözün qısa, əgər Füzuli dahi və böyükdürsə, deməli sözündəki mənə da dahiyənə və böyük olmalıdır. Çünki o, yaratdığı böyük sözlərin hesabına böyükdür. Başqa sözlə, Füzulini böyük edən sözünün böyüklüyüdür. Sözü böyük olanın özü də böyük olar:

¹Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Bakı, 1944

²Yenə orada

Artıran söz qədrini, sidiq ilə qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz

- deyən bir şair nə özünü, nə də sözünü heç vaxt həvavü həvəsə qurban etməz, o da ki, Füzuli ola.

Digər bir kitabın müqəddiməsində oxuyuruq:

«Füzulinin böyük eşqi qarşısında öz kiçikliyini hiss edən bəzi burjua ədəbiyyatşünasları yalnız olaraq şairin vəsf etdiyi eşqi ilahi eşq – Tanrı eşqi olduğunu iddia edirlər. Azərbaycan Füzulishünaslığının nailiyyətlərindən biri, bəlkə də birincisi, bundadır ki, Füzuli yaradıcılığının mənə və əhəmiyyətini dünyəvilikdə görür və başlıca çıxış nöqtəsi olaraq böyük şairimizin əsərlərində tərənnüm edilən eşqin real eşq olduğunu müdafiə edir».¹

Şair özü isə belə buyurur:

Ey Füzuli, qılmazam tərki-təriqi-eşq kim,
Bu fəzilət daxili-əhli-kəmal eylər məni.

Məncə, dünyəviliklə bu beyt arasında yerdən göyə qədər fərq var. Füzulinin özünə görə eşq yolunu tutmaq fəzilətdir və bu fəzilət insanı kamilləşdirir, kamal əhlinin cərgəsinə qatır. Əslində nə kamal əhlinin, nə fəzilət sahiblərinin dünyəviliklə əsla əlaqəsi ola bilməz. Bu cür böhtanları Füzuli haqqında yazılmış məqalələrdə də kifayət qədər görmək mümkündür.

Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl vurma!
Nəmaz əhlinə uyma, anlar ilə durma, oturma

- beyti ilə başlanan bu və digər bunun kimi irfani fikirlərlə zəngin şeirlərini əldə əsas tutaraq onu bir ateist şair kimi tanıtdırmağa çalışan «füzulishünas»lardan, onların Füzuli kimi bir dühaya açıq-aydın böhtan atan fikirlərindən uzun-

¹F.Sadiqzadə. Heyrət ey бүт. Bakı, 19.. s.12

uzadı söz açmaq istəməzdim. Lakin, bu cür təbliğatların cəmiyyətdə nə kimi rol oynadığından və qoyduğu təsirdən danışmağı az da olsa lazım bilirəm.

Kommunist rejiminin təsiri altında aparılan füzulişünaslıq təbliğatının, şübhəsiz, müsbət və mənfi tərəfləri var idi. Sözün həqiqi mənasında böyük füzulişünas-alimlərimizin haqsız olaraq bu böyük şair haqqında yürütdükləri fikirlər heç də o demək deyildi ki, onlar Füzulini məhz belə başa düşürdülər. Xeyr! O alimlər Füzulinin nə demək istədiyini çox gözəl bilirdilər. Ancaq apardıqları araşdırmalar ona görə dünyəviliyə, müasirliyə meyilli olurdu ki, bu böyük şairin bütövlükdə üzə çıxmasına sovet senzurası mane olmasın. Çünki Füzuli yaradıcılığı olduğu kimi İslam əhkamına, irfana söykənərək şərh olunsaydı, əlbəttə Kommunist rejimi xalqın Füzulini tanımasına əngəl törədəcək və xalq öz şairini bütövlükdə tanıya bilməyəcəkdi. Məhz bu cür təbliğatların nəticəsində geniş oxucu kütləsi gec də olsa onun «Hədiqə-tüs-süəda» və «Mətləül-etiqa» kimi dini-fəlsəfi, «Rindü Zahid» kimi irfani əsərləri ilə tanış ola bildi. Sovet alimlərinin məqsədi Füzulini bütövlükdə Azərbaycan xalqına tanımaq olduğu üçün çox güman ki, bilərəkdən o cür şərhləri yazmağı lazım biliblər. Füzuli ideyasının həqiqətini başa düşmək, ondan mənə çıxarmaq məsələsini isə xalqın öz ixtiyarına buraxıblar. Bu baxımdan alimlərimizin gördükləri iş həqiqətən təqdirəlayiqdir. Məncə, füzulişünaslarımızın apardıqları tədqiqata bu cür qiymət vermək daha ədalətli, daha düzgün, daha doğru olardı.

Bu işin mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, XX əsrin axırlarında yaranan bəzi füzulişünaslar Sovet dövrünün alimlərinin fikirlərini danılmaz bir həqiqət kimi qəbul etdilər və o «həqiqətə» arxalanaraq o təbliğatın içindəki siyasi məqsədi başa düşmədən Füzuli şeiriyyatını, Füzuli ideyasını müasirlik pərdəsi ilə örtüldülər. Daha doğrusu, mənanı surət arxasında gizlətməyə çalışdılar və buna müəyyən qədər nail də oldular. Yeni yaranmış füzulişünaslar bir neçə qrupa bölünürlər:

1. Həqiqətdə Füzulini olduğu kimi dərk edən, lakin hansısa bir təzyiqə məruz qalan, maddi təminat xatirinə öz keçmişinə xor baxmağa razı olan, yalanı doğru kimi göstərməyə can atan alimlər.

2. Füzulinin nə qədər dərin olduğunu bilib, lakin şərhinə elmi çatmayan, ona görə də onun zahiri gözəlliklərini təbliğ edən alimlər.

3. Füzulini zərrə qədər anlamayan, özündən əvvəlkilərin fikirlərini örnək hesab edib, kor-koranə əldə bayraq tutan alimnümələr.

Əlbəttə bu qrupların heç birinə aid olmayan, bildiklərinin həqiqətini dərk etdiyi qədər Füzuli simasını olduğu kimi xalqa çatdıran alimlərimiz o dövrdə də olub, bu gün də var.

Klassiklərimizə göstərilən o cür mənfi münasibət istər şəirdə, istər nərsdə elə bir vüsət aldı ki, ədəbiyyatımızda mənəvi bir boşluq yarandı. İyirminci əsrin ikinci yarısından sonra yaranan ədəbiyyatda artıq heç bir mənəvi zövq qalmadı. Şeirlərimizin məzmunu Kommunist partiyasının tərifli, qadınların çox açıq şəkildə sözlə təsviri, ALLAH-a qarşı çıxmaq, İslam dinini, əhkamını lağa qoymaqla «zəngin»ləşdi.

Nəsr ədəbiyyatımızda da baba-nənələrimizin geyiminə gülmək, ruhani alimlərimizi riyakar göstərmək, xalqın igid oğullarını qoçu adı altında pisləmək, əksinə pambıq yağın qıza, yaxud neft çıxaran oğlana, heç nəyə lazım olmayan, böyük romanlar həsr etmək kimi bir ideya əsas yer tutdu. Bu cür keçmişə daş atmaq məsələsi hətta kinofilmlərimizdə və dramaturgiyamızda da öz əksini tapdı. Bütün bunlar Sovet alimlərinin yürütdüyü ideyanın mənfi təsirindən əmələ gəldi. Mən üzümü bu günkü ədəbiyyatçılara tutub onu demək istəyirəm ki, artıq o illər çox arxada qalmışdır. Bu gün müstəqil Azərbaycan respublikasında sözə heç bir senzura yoxdur. Azərbaycan vətəndaşlarına hər bir məsələnin həqiqətindən danışmaq hüququ verilib. Bu gün Füzulini daha dərindən araşdırıb böyük oxucu kütləsinə

çatdırmaq üçün hər cür şərait vardır. Söz azadlığı, mətbuat azadlığı olan bir ölkədə Füzuli sənətinin həqiqətindən danışmaq heç də qəbahət deyil.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq bu böyük ustadın qarşısında öz kiçikliyini boynuna alan bir şagird kimi, həyatının 40 ilini onu öyrənməyə çalışan bir oxucu kimi, Füzuli ideyasını gücü çatın qədər öz yaradıcılığında irəli sürmək istəyən bir şair kimi, öyrəndiklərini izah etməyə hüququ çatın bir ədəbiyyatçı kimi mən də bu ölməz sənətkarın sənəti haqqında öz fikirlərimi söyləməyə, ALLAH kömək olsa, onun Leyli və Məcnun məsnəvisinə irfani nöqtəyi-nəzərdən yanaşmağa özümdə bir arzu, bir istək duyudum. Elə bu istəklə Füzuli dünyasından başa düşdüklerimi, öyrəndiklərimi qələmə almaq fikrinə düşdüm.

İllər uzunluq mütaliə nəticəsində topladıqlarımın qəlbimdə qalmasını istəmədim. Füzuli yaradıcılığı, Füzuli sənəti elə bir dəryadır ki, hər damlasında bir dərya gizləlib. Bu dəryanın dərinliklərinə baş vurub onu öyrənmək əlbəttə hər qəvvəsin qüdrəti daxilində deyil.

Ancaq bu sənətkarın sənəti haqqında söz demək hüququnu heç kimin əlindən almaq olmaz. Bu baxımdan mən də bu hüquqdan istifadə edərək öz fikirlərimi, düşüncələrimi izah etmək istədim.

Əvvəla, Füzulini tanımaq, şeirlərindən mənə çıxarılaq istəyiriksə, onun yaradıcılığının mayası olan bəzi məsələləri nəzərə almaq lazımdır. Bu sənəti dərk etmək üçün aşağıdakı sahələrə diqqət yetirmək əsas şərtidir:

1. Füzuli yaradıcılığında nəfsi gözəlliklər.

2. Füzuli şeirindəki mənə çalarları.

Bu sahələrin də hər biri ayrı-ayrılıqda müxtəlif sahələrə ayrılır ki, ALLAH-ın köməkliyi ilə bu və digər məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək istəyirəm ki, insan mənəviyyatına paklıq gətirən, qəlbə qeyri-adi hisslər oyadan, öyüd-nəsihəti ilə bəşər övladını ilahiləşməyə, saflaşmağa çağırən, sözdə dərin mənalarla idrakı yerindən

oynadan, gözəl söz söyləmək məharəti ilə oxucunu, dinləyicini sözdəki gözəlliyə heyran edən Füzulinin adı çəkildə, nədənsə ilk öncə qəzəlləri və «Leyli və Məcnun» əsəri yada düşür. Təsədüfi deyil ki, bu böyük ustad bir çox əsərlərin, o cümlədən; «Hədiqə-tüs-südə», «Rindü Zahid», «Səhhət və Məraz», «Mətlül-etiqa» və s. dini, fəlsəfi, elmi əsərlərin müəllifi olmasına baxmayaraq, əsl şairlik məharəti və sözdə möcüzə yaratmaq qüdrəti onun qəzəllərində daha tez nəzərə çarpır. Böyük alimlərimizdən olan mərhum Əli Fəhmi «Füzuli qəzəllərinin bəzi poetik xüsusiyyətləri» adlı məqaləsində yazır:

«Füzuli qəzəlləri dedikdə biz bu böyük şairin bütün yaradıcılığını, həyatını, arzusunu, eşqini, kədər və fərəhini xatırlayırıq, çünki Füzuli yaradıcılığında şairin ilhamının gücü, onun qəzəllərində daha bariz görünür. Onun həyata baxışı, məntiqi mühakimələri, ictimai görüşləri, yüksək fəlsəfi fikirləri, ən ali insan arzuları lirikasında, xüsusən qəzəllərində öz həqiqi bədii ifadəsini tapmışdır».¹

Qəzəl şeirimizin elə bir janrıdır ki, forma etibarı ilə yığcam olmasına baxmayaraq, şairdən surət baxımından gözəl söz demək istedadı, mənə baxımından dərin fikirlər söyləmək məharəti tələb edir. Qəzəl yazmaq məsuliyyətini çox gözəl başa düşən Füzuli türkcə divanının dibachəsində buyurur:

Qəzəldir səfəbxəşi-əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-bustani-hünər.
Qəzəli-qəzəl seydi asan deyil,
Qəzəl münkiri-əhli-irfan deyil.
Qəzəl bildirir şairin qüdrətin,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətin.
Könül, gərçi əş'ara çox rəsm var,
Qəzəl rəsmnin et cümlədən ixtiyar
Ki, hər məhfilin zinətidir qəzəl,

¹Məhəmməd Füzuli. Elmi-tənqidi məqalələr. Bakı, 1958, s. 251

Xirədməndilər sən'ətidir qəzəl.
Qəzəl də ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da yazmaq da asan ola.

Şair bu qitədə demək istəyir ki, qəzəl nəzər əhlinə, yəni sözləşmələrə səfa bağışlayandır. Qəzəl hünər bağçasının gülüdür, qəzəl ceyranının ovu asan deyil. Qəzəli inkar edənlər arif deyil. Şairin qüdrətini bildirən, nazimin şöhrətini artıran qəzəldir. Qəzələ bu cür qiymət verən şair öz könlünə, ilhamına xitab edərək deyir ki, ey könül, baxmayaraq şeirin çox forması, surəti, yəni yazılış qaydası var, sən qəzəl formasını hamıdan bəyənilmiş et, çünki hər bir məclisin zینəti, hər bir hünər sahibinin, müdrikin sənəti qəzəldir. Sən də, ey könül, elə qəzəllər yaz ki, həm dünyada məşhur olsun, həm də oxuyub yazmaq asan olsun. Qəzələ bu cür yüksək qiymət verən, özündən gözəl qəzəllər demək tələb edən Füzuli heç şübhə yox ki, öz istəyinə nail oldu və söz dünyasında yüksək zirvələrdən birini fəth etdi.

Qəzəllərinə diqqət edəndə, gözəl söz demək qabiliyyətinə malik olan şair-Füzuli ilə yanaşı, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dərinlikdən bilən bir alim-Füzuli də görürük, çünki onun şeirlərindəki dil aydınlığı, bədii ifadə vasitələri, bədii təsvir vasitələri, misraların arasındakı möhkəm bağlılıq, rədlə qafiyənin çox gözəl şəkildə uzlaşması, məcazların, istiarələrin, təşbihlərin böyük məharətlə yerli-yerində işlənməsi, bir daha onun, sözün həqiqi mənasında, ədəbiyyatı gözəl bilən bir alim olmasına sübutdur.

Əli Fəhminin yuxarıda adı çəkilən məqaləsində oxuyuruq:

«Füzuli canlı xalq dilinin xəzinəsindən və dərinlikdən bildiyi Şərq poeziyasının inceliklərindən məharətlə istifadə edərək əsrlərdən bəri öz tərəvətini itirməyən valehedici qəzəllərini yaratmışdır. Bu qəzəllərdə hər şeydən əvvəl dərin bir fikir vardır ki, bu da şair tərəfindən böyük bir sənətkarlıqla ifadə olunmuşdur. O həmin fikirləri ifadə edərkən gözəl və inandırıcı təşbihlər, mənalı istiarələr,

alovlu və ziddiyyətli fikirlərin toqquşmasını ifadə edən təzadlar, qüvvətli mübaligələrdən və bir sıra bədii fiqurlardan sənətkarlıqla istifadə etmişdir».¹

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, gəlin, Füzuli dünyasına açıq gözə səyahətə çıxaq.

Bu böyük şairin adı çəkilən zaman göz önünə gələn çox böyük əzəmətə malik şair-Füzuli ilə yanaşı, eyni əzəmətdə, eyni böyüklükdə olan daha üç böyük Füzuli görürük; mömin-Füzuli, aşiq-Füzuli və alim-Füzuli. Onu mömin, abid və fəqih kimi görmək istəyən «Hədiqətüs-süəda» və «Mətləül-etiqa» əsərlərində tapa bilər. Hələ qəsidələrindəki, qəzəllərindəki, qitələrindəki İslam əhkamına aid olan beytlərini demirəm. Başqa sözlə, Füzuli yaradıcılığı bütövlükdə İslam əhkamından qaynaqlanmışdır. Yəni, dinimiz hansı sözün deyilməsinə icazə verirsə onu demiş, hansı sözə icazə vermirsə, onu əsla qələmə almamışdır.

Ya Rəb! Həmişə lütfünü et rəhnüma mana,
Göstərmə ol təriqi ki, getməz sana, mana.

Oldur mənə murad ki, oldur sənə murad,
Haşa ki, səndən özgə ola müddəa mana.

Yəni, İlahi! Öz mərhəmətini mənə yol göstərən et. Sənə getməyən yolu mənə göstərmə. Mənim istəyim sənə istəyindir. ALLAH eləməsin ki, mənim iddiam səndən qeyrisi olsun.

Füzulidə alimlik dərəcəsini görmək istəyən yenə də onun sənət dünyasına müraciət etməlidir. «Rindü Zahid», «Səhhət və Məraz» onu bir filosof, təbabəti bilən bir həkim kimi açıq-aydın göstərir. «Söhbətül-əsmar» əsərində meyvələrin insanlara olan xeyr və zərərindən, onların keyfiyyətindən nəbatat elmini gözəl bilən bir alim kimi danışır.

¹Yenə orada, s. 252

«Leyli və Məcnun» əsərində Leylinin və Məcnunun dilindən yazdığı minacatlarda səma cismlərinin hər birinin hansı vəzifə daşdığını, bu cismlərin hansı bürcdə yerləşəndə fəaliyyətinin hansı istiqamətdə dəyişdiyini və yer üzündə nə kimi əsər qoyduğunu çox gözəl poetik dillə verən Füzuli astronomiya elminin də mükəmməl bilicisi olduğunu sübut etmişdir. «Dün sayə saldı başıma bir sərvü sərbülənd» misrası ilə başlayan müsəddəsinin bir yerində yazır:

Seyli-sirişkim oldu rəvan xaki-kuyinə,
Can valeh oldu lə'li-ləbi-göftguyinə,
Dil düşdü dami-silsileyi-mişkbuyinə,
Ol ləhzə kim, sataşdı gözüm zülfü ruyinə,
Əqrəb məhi-münirə vətəndir? Dedim-dedi:
- Ey çox xətalı, kəndi qiranındürür sənin.

Bu altı misralıq sənət nümunəsinə nəzər salanda nə görürük? «Göz yaşlarımın seli sənin yaşadığın yerin torpağına axdı. Canım inci saçan dodaqlrından çıxan sözlərə valeh oldu. Ürəyimin quşu müşk ətirli saçlarından qurduğun tələyə düşdü. Elə ki, gözüm zülfünə və üzünə sataşdı, soruşdum; - Məgər on dörd gecəlik ay Əqrəb bürcündədir? – dedi, ey başından bəla əskik olmayan, bu sənin öz bəxtindir». Əvvəla, onu deyim ki, «qiran» sözünün səma cisimlərinin bir-birinə yaxınlaşmaq mənası da var. Amma Füzuli burada türk sözü işlədib. Kəndi qiranın, yəni öz bəxtin. On dörd gecəlik ay Əqrəb bürcündə olanda tutularsa, ay ilə yerin cazibə qüvvələri bir düz xətdə toqquşur. Ayın cazibə qüvvəsi Yer kürəsinin ahəngində bir dəyişiklik yaradır. Bu zaman yerdə hər hansı bir fəlakət baş verə bilər. Füzuli öz sevgilisinin üzünü on dörd gecəlik aya, qara saçlarını isə Əqrəb bürcünə bənzədir. Öz məşuqunun ay üzünün qara zülfü arxasında gizlənməyini ayın Əqrəb bürcündə olması kimi zənn edir. Və canı üçün yarana biləcək təhlükədən qorxaraq vahimə içində; «məgər ay Əqrəb bürcünü vətən edib?»-deyə soruşur. Ona

deyirlər ki, «ey başı bəlalı, bu sənin öz bəxtindir». Yəni bəxtin olsaydı, sən məni başqa vəziyyətdə və başqa şəraitdə görürdün. Baş verə biləcək hər hansı bir fəlakət ümumi deyil, yalnız sənə aiddir.

Nücum elminə aid olan bu söhbəti bu cür gözəl poetik bir tərzdə demək Füzuliyə məxsus olan bir işdir.

Aşiq-Füzuliyə gəldikdə isə, bu haqda söhbətimizin məqamında ətraflı danışacağıq. Ümumiyyətlə, şair-Füzulinin yaratdığı bütün əsərlər heç şübhə yoxdur ki, bu üç Füzulinin məsləhəti və tövsiyəsi nəticəsində bu cür hərtərəfli, heyrətamiz bir forma almışdır. Bu dörd Füzulinin vəhdətindən vücudə gəlmiş Məhəmməd Füzulinin yaratdığı şeirlərin zahiri estetikasına nəzər salanda bir çox texniki cəhətlər görürük ki, bunlar da onun bir daha Şərq ədəbiyyatı nəzəriyyəsini dərinlən bilən bir alim olmasının dəlili-dir.

Füzuli sənətinin zahiri estetikası

Füzuli yaradıcılığının estetik cəhətinə diqqət etdikdə, ilk öncə bəlağət (ritorika) elmi nəzərə cəpır ki, onun da özünün müxtəlif tərkib hissələri var. Yeri gəldikcə bu hissələrin adları çəkiləcək və Füzuli şeirindəki əksini göstərməyə çalışacağıq. Hələlik isə görək bəlağət nədir?

Bəlağət ərəb sözüdür: 1) Fikri incə, aydın və gözəl ifadələrlə anlatma; 2) Natiqlik bacarığı, məharəti deməkdir. Bu elmin izahı barədə kifayət qədər elmi əsərlər yazılıb. Maraqlananlar bu mövzuda olan ədəbiyyata müraciət etsələr, öz istədiklərini taparlar. Bizim bu elmdən az da olsa məlumat verməkdə məqsədimiz isə Füzulinin bu sahədəki məharətindən söz açmaqdır. Ümumiyyətlə, böyük alimlər bəlağəti izah edərkən onu bir neçə cür mənə etmişlər. Əliəkbər Dehxuda özünün «Lügətnamə» adlı ensiklopedik lüğətində bəlağətə iki cür mənə vermişdi:

1. Bələgət, nitqin şəraitə uyğun olaraq yüksək kamillik dərəcəsi,

2. Bələgət, nitqin aydınlığı və anlaşıqlı olması deməkdir.¹

Bəzi qaynaqlarda bələgətə verilmiş tərif belədir:

1. Nitqin yığcamlığı (Yəni, az sözdə dərin məna vermək)

2. Nitqin tərkib hissələrinin dəqiq düzümü və sözlərin düzgün seçilməsi.

3. Söz sənətinin gözəlləşdirilməsi.

Bir çox başqalarının fikrincə, bələgət sadəcə aydın nitq deməkdir. Yəni, danışan qulaq asanın başa düşdüyü tərzdə danışmalıdır. Elə etməlidir ki, danışdığı mətləb dinləyici üçün tam aydın olsun.

Əgər hər hansı bir şair bələgət sahibidirsə və bu bələgətin tərkib hissələri ilə öz yaratdığı əsərləri bədii ifadə vasitələri ilə zənginləşdirməyi bacarırsa, deməli, o bədii nitq sahibidir. Adi insanlardan tutmuş böyük ədiblərə qədər hər kimin ağzından çıxan sözdə bir siqlət, bir lətafət olubsa, həmin söz ona əbədiyyət bəxş edib. Əlbəttə, qiymətli söz öz sahibini də qiymətli edir. Bələgət sahibi, yəni az sözlə böyük bir fikri ifadə edən (istər şair olsun, istər nasir) onu dinləyicisinə aydın və anlaşıqlı çatdırmalıdır. Bu cür aydın başa düşülən tərzdə söylənilən nitqə isə fəsaht deyilir. Söz dünyasında fəsaht bələgət ilə ekiz doğulub. Həmişə qoşa işlənilər. Bu baxımdan hər hansı bir ədibə təkcə bələgət sahibi olmaq kifayət deyil, o həm də fəsaht sahibi olmalıdır. Elə başa düşülməsin ki, əgər sözün təkcə zahiri gözəlliyi insanı valeh edirsə, deməli bu bələgətli sözdür. Xeyr, bələgətli sözün forma gözəlliyi ilə məna dərinliyi arasında bir vəhdət olmalıdır. Əks halda o bələgət tam olmaz.

Söz mənadan asılıdır, məna sözdən hər zaman, Bir-birindən asılıdır necə ki, cism ilən can.

Alimlərin fikrincə, dilçilikdə bələgətdən yüksəkdə dayanan bir «icaz» məfumu da vardır. Dedik ki, bələgət nitqdə fikri aydın və anlaşıqlı tərzdə söyləmək deməkdir. İcaz isə nitqdə fikri ən gözəl bələgətli vasitələrlə ifadə etməkdir. Bələgətli sözdə insanı sözün gözəlliyi qarşısında lal edən, insana izahı mümkün olmayan mənəvi zövq verən, insanı paklaşdıran və s. təsir qüvvələri vardır. İcazlı söz isə bütün bu gözəlliklərlə yanaşı öz füsunkarlığı ilə insanın bütövlükdə vücuduna təsir edir. Nitqdə icaz, oxuyanın və ya eşidənin (mənasını başa düşmədən belə) vücudunun dərinliklərində nəyə qarşısa bir fəxr etmək hissi oyadır. Bu nitqin ecəzkar təsiri insanı şərhə mümkün olmayan sehirli bir aləmə aparır. İcazlı nitqin bəhrəsi olan hər hansı bir fikirdə mütləq bir toxunulmazlıq, mütləq bir müqəddəslik və ilahilik təzahür edir. Bu cür danışq tərzə bəşər övladının qüdrəti xaricindədir. Bu nitqin sahibi ALLAH, bu elmdən yaranmış kitab isə Qurani-Kərimdir.

Bütün bu deyilənlərdən məqsəd Füzuli sənətində bələgət və onun tərkib hissələrindən söz açmaqdır. Şərqin bir çox ölçətməz şairləri ilə yanaşı əsl Şərq mədəniyyətinə, dərin elmə, tükənməz şairlik təcrübəsinə malik olan Füzuli, dilinin yığcamlığı, sadəliyi, məntiqliliyi və zənginliyi ilə dünya ədəbiyyatında yüksək bir mövqe tutur. Şeirdə bədii ifadə və təsvir vasitələrini, estetik xüsusiyyətlərini bir alim kimi dərinlən bilən və bir şair kimi onlardan böyük məharətlə istifadə etməyi bacaran Füzuli, bütün şeirlərini bələgət və onun tərkib hissələri ilə bəzəmişdir. Bu elm haqqında məlumat verdikdən sonra, bu elmin tərkibinə də nəzər salmaq, mənəcə, söhbətimizə uyğun olardı.

Klassik şeirdəki bələgətin tərkib hissələri olduqca mürəkkəb və çoxdur. Bu barədə böyük ədəbiyyatşünaslar kifayət qədər əsərlər yazmışlar. Keçmiş mütəfəkirlərin bu barədə yazdıqları əsərlərin bir-bir adlarını çəkmək və bu

¹ Əliəkbər Dehxuda. Lügətnamə, Tehran, 1970, s. 224

müəlliflər haqqında məlumat vermək mətləbimizin əsası olmadığı üçün, birbaşa bu hissələrdən danışmaq istəyirik. Bələğətin klassik poeziyada işlənən tərkib hissələri aşağıdakılardır:

Təşbih, istiarə, təzad, mübaligə, bədii təyin, təlmih, səc, kinayə, məcaz, təkrir, cinas, lüğəz və s. Bu tərkiblərin də ayrı-ayrılıqda hər birinin öz tərkibi və növləri vardır. Bu adların səslənməsi oxucuya çətin və qəribə görünsə də, poetik nəzəriyyə Şərqdə yarandığı üçün bütün Şərq bu adları bu cür də qəbul etmişdir. Hərçənd zaman-zaman bu adları dəyişməyə cəhdlər az göstərilməyib, lakin yeni tapılan adlar Şərq alimlərinin qoyduğu adlardan daha qəliz olub, daha çətin səslənib. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dərinlən bələd olan tanınmış alim Mahirə xanım Quliyeva, şəxsən mənim düşüncələrimə əsas mənbə olan «Klassik Şərq poetikası» adlı kitabında yazır: «Ümumiyyətlə, indiyə qədər «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları», «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» dərslərlərində bu sahədə mövcud olan məsələlərin qoyuluşu klassik prinsiplərə uyğun deyildir. Hətta səhv olaraq Avropa və Şərq poetik kateqoriyaları bir yerdə qruplaşdırılmışdır. M. Rəfilinin «Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş», C.X.Hacıyevin «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» və «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» və s. kitablar deyilənləri bir daha təsdiq edir. Həmin kitablarda təşbih, kinayə, məcaz, mübaligə, təkrir, təzad və s. bu kimi Şərq bədii ifadə vasitələri ilə yanaşı, dilimizə yabançı olan; oksimoron, enfemizm, antonamaziya, simvol, metafora, sinekdoxa, enfemizm, perifraza, alleqoriya, metanimiya kimi istilahlara da yer verilmişdir. Bir halda ki, Azərbaycan xalqının poetikasının kökləri Şərqdən gəlir, mövcud istilahlardan Şərqdə qəbul olunmuş doğma adlarının işlədilməsi daha məqsədə uyğundur.

Müasir dövrdə Avropa və Rus araşdırıcıları Şərq mədəniyyətini öyrənərkən adətən onların işlətdikləri terminlə-

ri orijinalda verirlər. Halbuki biz yanlış olaraq bu terminləri avropalaşdıraraq işlətməmişik.»¹

Bütün deyilənləri biz də qəbul edərək bu kitabda göstərdiyimiz tərkibləri öz əsl adları ilə adlandıracağıq. Hələ bədiyyat, sistemli nəzəriyyə formasını almamışdan əvvəl şairlər öz şeirlərini bəzi ifadə vasitələri ilə adlandırmış və müəyyən incəliklərlə poetik kateqoriyalar yaratmışlar. Müqəttə, müvəssi, xifa və s. adlar o cümlədənndir. Bəzi şairlər bir-birinə bitişməyən hərfərlə, bəziləri bitişən hərfərlə əmələ gələn sözlərlə şeirlər yazmışlar. Elə şeirlər var ki, yalnız nöqtəli hərfərlə, elə şeirlər də var ki, nöqtəsiz hərfərlə yazılıb. Elə şeir nümunələri də var ki, oradakı hərfərlər bir nöqtəli bir nöqtəsiz olaraq şeir boyu bir-birini izləyir. Aşıq ədəbiyyatında geniş yer tutan dodaqdəyməzlər bu cür kateqoriyalara aiddir.

Söhbətimizin əvvəlində qeyd etmişdik ki, poeziyada işlənən bələğət və onun tərkib hissələri təkcə poeziyanın zahiri estetikasını gözəlləşdirməklə kifayətlənməyib, həmçinin onun batini aləminə də nüfuz etməlidir. Başqa sözlə desək, şeirdə zahiri gözəllik batini gözəlliklə möhkəm vəhdət yaratmalıdır. Yəni, surət gözəlliyi ilə məna dərinliyi arasında bir tarazlıq olmalıdır. Bir şeyi başa düşmək lazımdır ki, həqiqi şairin vəzifəsi fikirdən doğan məzmunu dərin mənalarla zənginləşdirib, gözəl poetik dil vasitəsi ilə bədii forma yaratmaqdan ibarətdir. Əks halda, o şeir nöqsanlıdır. Qeyd etdiyimiz kateqoriyalar bu baxımdan müəyyən deyim vasitələrindən istifadə olunaraq yaradılmış yaraşlıq fiqurlardan başqa bir şey deyil. Məsələn, dodaqdəyməzlər ancaq dodaqların bir-birinə toxunulmaması xatirinə yazılmış şeirlərdir. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şeir formaları da bu qəbildəndir. Doğrudan da, həqiqi sənət abidəsi o şeirlərdir ki, nə qədər zahiri gözəlliyinə heyran olursansa, bir o qədər də məna dərinliklərinə qərqlə olursan. Şərq poeziyasının bədiyyatına bu cür yanaşmağımız və məqamında

¹M. Quliyeva. Klassik Şərq poetikası. Bakı, 19.. s.

tədrisən, yada düşdükcə qeyd edəcəyimiz fikirlər bir daha böyük Füzuli şeirinə yaxından bələd olduğumuz üçündür. Ona görə də bütün bu yazılanları nəzərə alaraq bu ölməz söz ustasının sənət aləminə səyahət etməyimiz heç də pis olmazdı.

Füzuli şeirində məcazlar.

«Məcaz» sözünün lüğəti mənası; keçid, boğaz, eyhamlı söz, və ya ifadə deməkdir. Klassik ədəbiyyatda isə dilin bədii bəzəyi olan şeirdəki ifadənin təsir qüvvəsini, gücünü artıran, şeirə tərəvət və rəvanlıq, ifadəyə səlislik gətirən, məna incəliyi və sərrast deyim tərzini yaradan sənət nümunəsinə məcaz deyilir. Həqiqi fikrin oxucuya daha aydın, daha maraqlı bir surətdə çatdırılması üçün Füzuli öz şeirlərində məcazlardan böyük məharətlə istifadə etmişdir. Şeirə son dərəcə gözəllik verən məcaz, şairlər tərəfindən çox işlənən sənət nümunəsidir. Hətta bəzi mənbələrdə təşbih, istiarə, rəmz, kinayə, tərid, mübaligə və s. məcazın növləri kimi qeyd olunmuşdur. İndi, gəlin görək, Füzuli bu məcazlardan harada və necə istifadə etmişdir:

Bərgi-ahımdan evim hər günə bulmuş rəxnələr,
Gəl, gör, ey gül ki, giriftari-qəfəsdir əndəlib.

yaxud,

Daş dələr ahım oxu şəhdi-ləbin şövqündən,
Nola zənbur evinə bənzəsə beytülhəzənəm.

Birinci beytdə şair demək istəyir ki, mənim ahımdan çıxan şimşəkdən, onun gurultusundan evimin hər guşəsi zədə tapıb, yarılib. İkinci beytdə isə, ahımın oxları evimi arı yuvası kimi dəlik-dəlik etmişdir. Şairin ahının şimşəyi evinin divarlarını yarması, yəni ahının oxlarının evini dəlik-dəlik etməsi çox qüvvətli məcazlardır. Çünki, əslinə

qalsa, nə insan ah çəkəndə şimşək çıxmaz, nə də çaxsa da divarları dələ bilməz. Həmçinin, insan ah çəkəndə heç vaxt ağzından ox çıxmaz, çıxsa da, daşı deşib keçə bilməz. Başqa bir misal:

Deyil bihudə gər yağsa fələkdən başıma daşlar,
Binasın işeyi-ahımla vıran etdiyimdəndir.

Şair demək istəyir ki, əgər fələkdən başıma daşlar yağsa, onu əbəs bilməyin. Fələyin binasını, yaxud təməlini ahımın külüngü ilə dağıtdığım üçün başıma daşlar yağır. Bu beytdə də məcazdan çox gözəl istifadə olunmuşdur. Fələkdən daşların yağması, ahın külüngünün bina dağıtması şeirə gözəllik gətirən məcazlardır. Hər üç beytdə Füzuli qüvvətli məcaz yaratmaqla bərabər eyni zamanda təşbih sənətindən də böyük məharətlə istifadə etmişdir. Ahın şimşəyi evi yarıq-yarıq etdiyi üçün onu qəfəsə, ahın oxu evi dəlik-dəlik etdiyi üçün onu arı yuvasına, ahın külüngü fələyin evini yıxdığı üçün onun viranəyə bənzədilməsi gözəl təşbihlərdir. Təşbih haqqında aşağıda ayrıca məlumat veriləcək.

«Qıldı ol sərv səhər naz ilə həmmamə xuram» misrası ilə başlayan məşhur qəzəlinin bir neçə beytinə nəzər salaq:

Oldu pabus şəriflə müşərrəf ləbi-hovz,
Buldu didari-lətiflə ziya dideyi-cam.

Tas əlin öpdü, həsəd qıldı qara bağırimi su,
Yetdi su cisminə, rəşk aldı tənimdən aram.

Çıxdı həmmamdan ol pərdəyi-çəşmim sarınıb,
Tutdu asayış ilə guşeyi-çəşmimdə məqam.

Birinci beytdə hovuzun kənarına qoyulan müqəddəs ayağı öpməklə hovuzun dodaqları şərəf sahibi olur, şərəflənir, o lətif, gözəl, xoş, incə və s. camala baxmaqla

camın gözlərinə nur gəlir. Əslində nə hovuzun dodaqları var, nə də öpmək qabiliyyəti, həmçinin, camın nə gözü var, nə görmə qabiliyyəti. İkinci və üçüncü beytlərdə tasın əl öpməyi, qara bağrın suya dönməsi, hamamdan çıxanın kiminsə gözünün pərdəsinə sarılmağı, kiminsə gözünün guşəsində qərar tutması Füzuli şeirini bəzəyən məcazlardır. Məcəzlar özü-özlüyündə müxtəlif forma və şəkillərdən ibarətdir. Əli Fəhmi yuxarıda adı çəkilən məqaləsində yazır: «Füzuli bəzən müstəqil surətdə deyil, əvəz yolu ilə də məcazlar yaradır. O hal və iş, həmin hal və işin baş verdiyi məkandan danışır. Məcəzin bu növünə klassik poetikada «zikri-məhəl, iradəyi-hal» deyilir. Bu cür məcazlardan istifadə yolu ilə yaranan beytlərin mənasını düşünmək oxucudan bir qədər fikirləşmək tələb edir».¹

Məcəzlar və onların forma və şəkillərini dərinləndirən öyrənmək istəyənlər nəzəriyyə kitablarına müraciət edə bilərlər. Bizim məqsədimiz nəzəriyyədən danışmaq olmadığı üçün bədiyyat və onun tərkibi haqqında uzun-uzadı yox, hər tərkibdən az bir nümunə göstərməklə digərinə keçməyi lazım bildik. Məcəzlərdən danışarkən sonda bir şeyi qeyd etmək istəyirəm ki, bu sənət Füzuli yaradıcılığında olduqca geniş yer tutmuş və bu böyük sənətkar öz şeirlərində qüvvətli məcazlardan məharətlə istifadə etmiş və çeşid-çeşid bədii lövhələr yaratmışdır.

Bədii təyinlər. (Epitetlər)

Şeirdə sözün daha zəngin, daha dolğun bir tərzdə ifadə olunmasına bədii təyin deyilir. Başqa sözlə desək, bədii təyin təsvir olunan hər hansı bir hadisənin və ya haqqında söhbət açılan hər hansı bir şəxsin, maddənin ümumiyyətlə, hədəfin əsas cizgilərini daha qabarıq surətdə göstərmək sənətidir.

¹Məhəmməd Füzuli. Elmi-tənqidi məqalələr. Bakı, 1958, s.

Paybənd oldum səri-zülfü-pərişanın görüb,
Nitqdən düşdüm ləbi-lə'li-dürəfşanın görüb.

Oda yaxdım şəm'vəş canım görüb rüxsarını,
Çərxə çəkdim dudi-dil sərvə-xuramanın görüb.

Ey Füzuli, bunca kim tutdun nihan hali-dilin,
Aqibət fəhm etdi el çəki-giribanın görüb.

Şair demək istəyir ki, paybənd oldum, yəni ayağdan düşdüm, ayağı bağlı oldum, ayağım bağlandı sənəin dağınıq tellərini gördükdə. Nitqdən düşdüm, yəni lal oldum sənəin o dürr saçan dodaqlarını görəndə. Üzünü gördükdə, canımı şəm kimi oda yaxdım, sərvə bənzəyən qamətini gördükcə, ürəyimdən qopan ahımın tüstüsü (hisi) çərxə qədər yüksəldi. Bu qədər ki, ey Füzuli, ürəyinin halını gizli saxladın, axır ki, el cırılmış yaxanı görüb bu halından xəbər tutdu.

Bu beytlərdə ayağı bağlı olmağa zülfü-pərişanı, canın şəm kimi oda yaxılmasına rüxsarına baxmağı, ahının hisinin çərxə qədər ucalmasına sərvə-xuramanı, Füzuli dərindən xalq arasında faş olmasına isə cırılmış yaxanı səbəb kimi verən şair, bədii təyin sənətindən böyük ustalıqla istifadə etmişdir. Burada «səri-zülfü-pərişan», «ləbi-lə'li-dürəfşan», «sərvə-xuraman» və «çəki-giriban» ifadələri bədii təyin vasitələridir. Başqa bir misal:

Bülbüli-dil gülşəni-rüxsarın eylər arizu,
Tutiye-can ləli-şəkkərbarın eylər arizu.

Arizuməndi- vüsalındır Füzuli xəstədil,
Vəslin istər, dövləti-didarın eylər arizu.

Aşiqin ürəyinin bülbülü məşuqun üzünün gülşənini, canının tutisi yarının şəkər saçan dodaqlarını arzu edir. Həqiqətən də bülbül gülşəni, tuti isə şəkəri çox sevr. Vüsal

arzusunda olan Füzuli elə xəstədir ki, öz sevgilisinin vüsala yetməyi və görüşmək dövləti arzulayır. Bu beytlərdə də işlənən «bülbuli-dil», «gülşəni-rüxsar», «tutiyi-can», «lə'li-şəkkərbar», «arizuməndi-vüsal», «dövləti-didar» tərkibləri güclü bədii təyinlərdir. Füzuli yaradıcılığındakı bədii təyin vasitələrindən kifayət qədər misal göstərmək mümkündür.

Təşbihlər

Bu sözün lüğəti mənası; bənzətmə, tutuşdurma, oxşatma deməkdir. Şeirdə isə təşbih təsvir olunan varlığın əsas cizgilərini göstərməklə kifayətlənməyib, onu başqa bir şəxs, əşya və ya hadisə ilə müqayisə etmək sənətidir. Yəni təşbih, deyilən hər hansı bir fikri oxucuya daha dolğun surətdə çatdırmaq üçün nəyəsə bənzətmək deməkdir. Klassik ədəbiyyatda işlənən təşbihlərin öz-özlüyündə ayrı-ayrı növləri və ədatları mövcuddur. Bu sahədə ətraflı məlumat almaq istəyən Məhərrə Quliyevanın «Klassik şərq poetikası» adlı kitabına müraciət edə bilər. Biz isə nümunə olaraq Füzuli sənətindəki təşbihlərdən bir neçə beyt göstərək:

Niligün futəyə sərdi bədəni-üryanın,
San bənövşə içinə düşdü müqəşşər badam.

Bu beytdə hamama gələnin göy rəngdə fitəyə bürünməsi, soyulmuş badamın bənövşə gülünün içinə düşməyinə bənzədilməsi gözəl bir təşbihdir. Və ya:

Naləyəndir ney kimi avazeyi-əşqim bülənd,
Nalə tərkən qılmazam neytək kəsilsəm bənd-bənd.

Aşiqin naləsini neyin avazına uyğun tutmaq, bənd-bənd kəsildikcə naləni kəsməkdənsə daha da artırmaq, Füzuli sənətinə, Füzuli sənətkarlığına xas olan təşbihlərdir. Digər bir misal:

Eşq sərgəştəsiyəm seyli-sirişk içrə yerim,
Bir hübabəm ki, həvadən doludur pirəhənim.

Bu beytdəki təşbihə nəzər salanda insan heyran olmaya bilmir. Şair demək istəyir ki, özüm eşq sərgəştəsiyəm, yerim göz yaşlarımdan əmələ gəlmiş bir selin içidir. Özüm də bu selin üzündə bir hübabəm ki, (yəni suyun üzündə əmələ gəlmiş qovuş) köynəyimin içində havadan başqa heç nə yoxdur. Sərgəştə sözünün mənası; çəşmiş, başını itirmiş, başı hərlənən deməkdir. Əvvəla, hübabın başı olmadığına görə, şair isə özünü hübabə oxşadığına görə başını itirmişdir. İkinci, hübab suyun üzündə bir yerdə durmadığı üçün aşiq də eşq sərgəştəsidir. Üçüncü, hübabın köynəyinin içində havadan başqa bir şey yoxdursa, insanın da bədəninin varlığı hava ilədir, yəni nəfəslədir. Əgər hübabın havası çıxanda yerdə heç nə qalmırsa, insanın da nəfəsi (yəni havası) kəsildəndə o da məhv olmağa məruz qalır. İnsanı son dərəcə heyrtləndirən və yalnız əhsən, afərin deməyə məcbur edən bu cür təşbihlər Füzuli sənətinin tərifi gəlməyən gözəlliklərdir. Qəzəllərinin birinin mətli beytində yazır:

Gördüm ol xurşidi-hüsnün ixtiyarım qalmadı,
Sayətək bir yerdə durmağa qərarım qalmadı.

«Xurşid» sözünün mənası günəşdir. «İxtiyar» sözü isə burada haqq, hüquq mənasında işlənilir. Yəni, sənin günəş üzünü elə ki gördüm, haqqım, hüququm, ixtiyarım əlimdən getdi. Ona görə də kölgə kimi bir yerdə durmağa qərarım qalmayıb. Çünki həqiqətən də kölgənin bir yerdə dura bilməməsinin səbəbi ixtiyarının günəşdə olmasındadır. Burada Füzuli, kölgənin ixtiyarını günəş aldığı kimi, sən də, ey ayüzlüm, mənim ixtiyarımı almısan, deməklə bir daha gözəl bir təşbih yaratmışdır.

İki gözdən rəvan etmiş sirişkim qamətin şövqi,
Əsayi-mö'cüzü gör kim, iki bölmüş bu dəryayı.

Beytdə deyilir ki, iki gözdən axıdılan yaş qamətinin şövqündəndir. Əsanın möcüzünü gör ki, bu dəryanı iki yerə bölüb. Əvvəla, bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, bu beytdə Musa peyğəmbərin əsasının dəryanı ikiyə bölməsi rəvayətinə işarə olunaraq təlimi sənətindən də istifadə olunmuşdur. (Bu sənət barədə aşağıda müəyyən məlumat veriləcək). Məşuqənin qamətinin şövqü ilə iki gözdən axan yaşın, Musanın möcüzəli əsası ilə ikiyə bölünən dəryaya bənzədilməsi bu sənətkarın şeirlərindəki təşbihlərdəndir.

Bu cür beytləri kifayət qədər göstərmək mümkündür. Bu cür təşbihlər Füzuli oxucusunda həm canlı, həm də unudulmaz təsəvvürlər yaradır.

İstiarələr

«İstiarə» lüğəti mənada götürmə, iqtibas etmə deməkdir. Klassik poeziyada işlənən istiarə də öz-özlüyündə bir növ təşbihə bənzəyir, yəni o da bir növ bənzətmədir. Lakin fərq orasındadır ki, istiarədə bənzəyənə bənzədilən arasında fərqlər eyni olmur. Burada bir hədəfin sifəti digər bir hədəfin üzərinə düşür. Yəni, insana aid olan sifətlər təbiətin üzərinə köçürülür. Məs:

Səbadən gül üzündə sünbüli-pürpiçü tab oynar,
Sanasan pər açıb gülşəndə mişkin bir qürab oynar.

Səba mehi toxunduqca sənin gül üzündə qıvrım saçların oynar, rəqs edir. Bu mənzərəni görəndə adama elə gəlir ki, gülşəndə qara bir qarğa qanad açıb oynar. Burada bənzəyənə bənzədilən eyni cinsdən olmadığı üçün, bu, zövq oxşayan bir istiarədir. Gülşən və qara qarğa bənzəyən, gül üzle qıvrım saç isə bənzədiləndir. Gül üzle gülşən, qıvrım saçla qara qarğa həmcins olmayan üzvlərdir.

Həmcins olmayan üzvlərin bir-birinə bənzədilməsi istiarə sənətidir.

Xəyali-arizin cövlan edər bu çeşmi-pürnəmdə,
Neçün kim, movclənmiş sudə əksi-aftab oynar.

Şair demək istəyir ki, necə ki, ləpələnmiş suda günəşin əksi oynar, sənin də üzünün xəyali mənim nəmli gözlərimdə o cür hərəkət edir. Eyni cinsdən olmayan uzun xəyalı və günəşin əksi, həmçinin nəmli gözlər və ləpələnmiş dərya bu qəbildəndir. İstiarə sənətindən danışarkən aşağıdakı iki beytə diqqət etməyimiz məqsədə uyğun olardı:

Xətti-rüxsarın edər lütfə reyhan ilə bəhs,
Hüsni-surətdə cəmalın güli-xəndan ilə bəhs.

Düşər od şəm` dilinə bu səbəbdən ki, qılır
Dil uzadır gecələr ol məhi-taban ilə bəhs.

Məşuq üzündəki xəttin reyhan ilə, cəmalının açılmış gül ilə, şamın yanmağına səbəb olan işıqlı, parıltılı aya dil uzadıb bəhs etmələri maraqlı istiarələrdəndir.

Müqəvvəs qaşların ki, vəslə birlə rəng tutmuşlar,
Qılınclardır ki, qanlar tökmək ilə jəng tutmuşlar.

Bu mətə beytində böyük sənətkar təşbih və istiarə sənətindən istifadə etmişdir. Beytin zahiri mənası budur ki, vəsmədən rəng tutmuş qövsvəri, yarı əyilmiş qaşların qan tökmədən pas tutmuş qılınclara bənzəyir. Yay kimi əyilmiş qaşları qılınca bənzətməklə, (eyni cinsdən olmadığı üçün) istiarə, qaşların vəsmədən tutduğu rəngi qan tökməkdən qılinc üzərində əmələ gəlmiş pasa bənzətməklə gözəl bir təşbih yaratmışdır.

Olmayan qəvvəsi-bəhri-mərifət arif deyil,
Kim, sədəf tərkibi-təndir, lə'löyi-şəhvar söz.

Məlum məsələdir ki, mirvari dənizdə olan sədəfin (balıqqulağının) içindən çıxır. Bu işlə məşqul olan məxsusi dalgıclar var ki, suyun dibinə baş vurmaqla onu əldə edirlər. Ariflərin nəzərində maddi dəryalarla yanaşı bir mərifət dəryası da var ki, onun sədəfi insan, içindən çıxan mirvari isə sözdür. Şair demək istəyir ki, mərifət dünyasının dalgıcı olmayan bilməz ki, insan bədəninin tərkibi həməən sədəf, o sədəfin içindən çıxan mirvari isə sözdür. Burada bədən tərkibinin sədəfə, mirvarinin isə sözə bənzədilməsi həmcins üzlər olmadığı üçün istiarədir. Füzuli bu sənətdə də kifayət qədər iş görmüşdür. Hətta onun elə qəzəlləri var ki, demək olar tamamilə istiarə sənətinə aiddir:

Ey könül, çox seyr qılma günbədi-dəvvar tək.
Və ya,
Xoşdur irmək ol bədən vəslinə pirahən kimi

- misraları ilə başlayan qəzəlləri bu baxımdan çox maraqlıdır.

Mübaligələr

Klassik ədəbiyyatda bədii təsvir vasitələrindən, şeirin bəzəklərindən biri də mübaligədir. Bu sözün lüğəti mənası şişirtmə, böyütmə, ifrata varma deməkdir. Mübaligəyə ədəbiyyatşünaslar gözəl yalan adı da vermişlər. Hətta bəziləri «şeirin ən gözəli, yalanı çox olanıdır» demişlər. Lakin mübaligəyə yalan demək bir o qədər də doğru olmazdı. Çünki yalan heç kəsin inanmadığı bir ifadə vasitəsidir. Mübaligə isə şairin fikir aləmini zənginləşdirən səmimi və inandırıcı bir ifadə vasitəsidir. Bu sənət də başqa sənət inciləri kimi müxtəlif növlərə ayrılır ki, bu barədə

ədəbiyyat kitablarında kifayət qədər məlumat verilmişdir. Mübaligə sənəti də Füzuli şeirində özünə məxsus yer tutmuşdur:

Kuhkən tünd eyləmiş min tişəni bir dağ ilən,
Mən qoparıb atmışam min dağı bir dırnağ ilən.
Yaxud,
Görməsəm hər göz açanda ol güli-rə'na üzün,
Göz yumunca əşki-gülünüm tutar dünya üzün.
Və ya,
Hər hübbə-əşkimə bir əks salmış peykərim,
Şahi-mülki-möhnətəm, tutmuş cəhanı ləşkərim.

Bir dağı çapana qədər dağçapanın, yəni Fərhadın min külüngü küt etməsi, aşiqin isə bir dırnaq ilə min dağı qoparıb atması şeirə gözəllik gətirən mübaligədir. Hər göz açanda o gül üzünün üzünü görməsəm, göz yumana qədər gül rəngli göz yaşlarım dünya üzünü tutar - deyən şair bir daha bu sənətdə öz məharətini göstərmişdir. Göz yumub-açınca ifadəsi kiprik çalmağa işarədir. Kiprik çalana qədər dünyanı göz yaşına qarq ələmək sözün şişirdilmiş formasıdır.

Göz yaşlarımın üzərində əmələ gəlmiş hübabların hər birinə öz əksim, öz şəklim düşüb. Mən ordusu dünyanı tutan dərd-qəm mülkünün sultanıyam.

Yerdən, ey məh, göyə qovmuşdu sirişkim fələyi,
Onda həm qoymayacaqdır oları əfğanım.

Mələklərin göydə məskən etmələrinin səbəbi mənim göz yaşlarımın yer üzünü tutmağındadır. Amma əfğanım onları orada da məskunlaşmağa qoymayacaq.

Kəs mehrini, ey çərx, günəşdən sənə hər sübh,
Bir şö'lə yetər atəşi-ahi-səhərimdən.

Füzulinin xitab etdiyi cərx dövrən mənasında işlədilib. Yəni, ey dövrən, günəşdən işığını kəs, işıqlanmağına səhərlər mənim çəkdiyim ahın bir şöləsi kifayət edər. Hər iki beytdə gözəl mübaligədən istifadə edilmişdir. Başqa bir misal:

Öylə ağzın təngdir kim, söyləşir saat sənə,
Gərçi nazikdir verir əlbəttə bir azar ləfz.

Yaxud,

Göydə ahım yeli söndürdü çırağın günəşin,
Yerdə əskim ayağa saldı düri-qəltani.

O qədər ağzın dardır, kiçikdir ki, hətta ağızdan çıxan sözün sənə əziyyət, əzab verir. Göydə ahımın yeli günəşin çırağını söndürdü, göz yaşlarım isə qiymətli dürrü ayaqlara saldı, yəni qiymətdən saldı. Bütün bu beytlər Füzulinin mübaligə sənətindəki ustalığından xəbər verir.

Təlmihlər

«Təlmih» sözü işarə etməklə danışmaq deməkdir. Bədii təsvir vasitələri ilə ifadə olunan fikri və lirik hissi oxucunun nəzərində daha da canlandırmaq üçün tarixi hadisələrə, ayə və hədislərə, övliyələr tərəfindən deyilmiş hikmətli sözlərə, rəvayətlərə, dini-tarixi və ya əfsanəvi şəxsiyyətlərə, xalq arasında işlədilən məsəl və atalar sözlərinə işarə etməklə yazılan şeir nümunələri təlmih adlanır. Misal üçün:

O qəmlər ki, mənim vardır bəirin başına qoysan,
Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli əzab oynar.

Qurani-kərimin Əraf surəsinin 40-cı ayəsində buyrulur: «Həqiqətən, bizim ayələrimizi təkzib edib təkəbbürlük edərək onlardan [üz çevirənlər] üçün göyün qapıları açıl-

maz və dəvə iynə gözündən keçməyincə onlar da cənnətə daxil ola bilməzlər...». Həmin bu ayəyə istinad edərək Füzuli demək istəyir ki, mənim qəmlərimi dəvənin başına qoysan, o bu qəmlərə tab gətirməyib o qədər incələr ki, hətta dəvə iynənin gözündən keçər və cəhənnəm əhli əzabdan qurtardığını görüb gülər, oynar.

Aşıqə şövqünlə can vermək ikən müşkül deyil,
Sən Məsihi-vəqtsən, can vermək asandır sana.

İsa peyğəmbərin nəfəsində ölü diriltmək qüdrətinin olması məşhur rəvayətlərdəndir. Məsih İsa peyğəmbərin ləqəblərindən biridir. Şair öz sevgilisinə xitabən deyir ki, sənə qarşı olan həvəsdən, sənə can vermək çox da çətin deyil, əksinə, sən zamanə Məsihi olduğun üçün sənə can vermək asandır.

Hər kəsin aləmdə miqdarıncadır təb'ində meyl,
Mən ləbi-cananımı, Xızr abi-heyvanın sevər.
Və ya,
Can verir lə'lin təmənnasında min abi-həyat,
Feyzinə ləbtəşnə yüz Xızr Məsihadır sənin.

Birinci beytdə Xızr peyğəmbərin, rəvayətə görə, dirilik suyu içməsi ilə əlaqədar deyilmiş təlmih, ikinci beytdə dirilik suyunun yarın dodaqları təmənnasında can verməyi, o dodaqların feyzinə, yəni faydasına, ləzzətinə Xızr və Məsihanın susuz olması dini rəvayətlə bağlı olduğuna görə rəvayətə əsaslanan təlmihdir. Digər bir misal:

Bir qul oğlanı gönül mülkünə sultan etdim,
Misr ikən padşəhin, Yusifi-Kən'an etdim.

Bu beytdə Yusif peyğəmbərin qul bazarından alınması və gəlib axırda Misrin padşahı olmasına işarə olunur.

Dedilər bixəbərlər bağı-cənnət kuyinə bənzər,
Xəbər verdi mənə ondan gələn Adəm, yalandır bu

- deməklə şair Adəm peyğəmbərin əvvəl cənnətdə xəlq olunub sonradan buğda yediyinə görə cəzalandırılıb yer aləminə qovulmasını Qurani-kərimə əsaslanaraq gözəl bir təlmih yaratmışdır. Digər bir beyt:

Fəqr imiş fəxr, Füzuli, şərəfi-əhli-vücut,
Özünə eyləmə həmdəm fükəradən qeyri.

Həzrət Əli(ə)-dan soruşurlar ki, bütün möminlər səni özlərinə dost bilirlər, bu möminlərin arasında sən kimi özünə dost tutursan. «Mənim dostum fəqirlərdir»-deyə həzrət Əli (ə) cavab verir. Füzuli də bu beytdə fəqirliyi özünə fəxr bilir və fəqirlərdən başqa heç kəsi dost tutmur və Əli (ə)-ın sözünə istinad edərək təlmih yaradır.

Atalar sözlərinə və zərbül-məsəllərə işarə olunan beytlərdən nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Cismimi yandırdı, rəhm et yaşma, ey bağı daş,
Əhtiyat et, yanmasın nəgəh quru oduna yaş.

Və ya,

Sürdü Məcnun növbətin, indi mənəm rüsvayi-eşq,
Doğru derlər, hər zaman bir aşiqin dövranıdır.

Yuxarıdakı beytdə «Qurunun oduna yaş yanar» atalar sözündən, aşağıdakı beytdə isə «Hər aşiqin beş gün dövranı olur» el məsələsinə işarə olunmuşdur. Bu sənət nümunəsi də Füzuli yaradıcılığında kifayət qədər öz əksini tapmışdır.

Müləmmə

«Müləmmə» sözünün lüğətdəki mənası; ala-bula, rəngbəreng deməkdir. Ədəbiyyatda isə şeirin hər misrası başqa dildə olan şeir nümunəsinə müləmmə deyilir. Misal:

Qəd ənarəl-eşqə-lil-üşşaqi minhacəl hüdä,
Saliki-rahi-həqiqət, eşqə eylər iqtida.

Ərəb dilində olan birinci misranı Mir Cəlal, tərtib etdiyi Füzuli divanında bu cür tərcümə etmişdir: «Eşq aşqlar üçün hidayət yolunu işıqlandırdı». Sonrakı misrada isə deyilir: Həqiqət yolunun yolçusu eşqə iqtida edər. «İqtida etmək» sözü bir neçə mənə verir; Yamsılamaq, təqlid etmək, kiminsə qoyduğu yol ilə getmək. Beytdə deyilir ki, eşq aşqlar üçün hidayət yolunu işıqlandırdı. Həqiqət yolunun yolçuları həmin bu nur mənasında işləyən işığa iqtida edər. Yəni, həqiqət axtaranlar məhz həmin bu nurun, bu eşqin göstərdiyi yol ilə getməlidirlər. İslam şəriətində ən birinci məsələ təqlid etməkdir. İbadət etmək istəyən, yəni şəriətin göstərdiyi yol ilə getmək istəyən şəxs gərək özünə bir müctəhid (şəriət başçısı) qərar versin. Çünki getmək istədiyi yolu ona göstərən bir bilici, aqıl lazımdır. Ali məqsəd naminə gedilən yollarda özbaşınalıqla hədəfə yetişmək olmaz. Beytdəki mənə budur ki, həqiqət yolunun yolçusu məqsədinə nail olmaq istəyirsə, gedəcəyi yolda ancaq eşqi rəhbər tutmalıdır. O yolun istiqamətini yalnız eşq tanıyır. Ariflərin nəzərində aşiqi ağıl yox, yalnız eşq idarə edər. Başqa bir misal:

Xələfi-mö`təbəri-Adəmə Həvvə sənsən,
Cələlləhü fədaən ləkə ümmi və əbi.

Birinci misra aydındır ki, Adəm ilə Həvvanın ən mötəbər övladı sənsən deməkdir. İkinci misranın mənası isə belədir: ALLAH ata-anamı sənə qurban etsin. Bir

məsələni qeyd etmək istərdim ki, misraları başqa-başqa dillərdə yazılan hər şeirə müləmmə deməzlər. Müxtəlif dillərdə yazılmasına baxmayaraq, əgər misralar bir-birini məntiqi baxımdan tamamlayırsa müləmmə, tamamlamırsa, müləmmə deyil, sadəcə olaraq iki dildə yazılmış adicə şeirdir. Yuxarıda göstədiyimiz misalların hər ikisində misralar arasındakı dil fərqlinin olmasına baxmayaraq bir-birini elə tamamlayırlar ki, bir daha bu ustad şairin sənətinin heyranı olursan.

İstiqaq

Lügəvi mənası söz bəzəmək (etimalogiya) deməkdir.

İstiqaqın nə cür bir sənət olmasını izah etmədən öncə bir mətləbi qeyd etmək istəyirəm ki, bu və ya digər sənət nümunələrindən danışarkən, yalnız Mahirə xanımın əvvəldə adı çəkilən kitabından bir mənbə kimi istifadə olunacaq. Mən bəri başdan, bu xanımın belə bir ətraflı izahı üçün ona bir oxucu kimi təşəkkür edirəm və məqsədimi xalqa çatdırmaq üçün isə o kitabdan istifadə etdiyimə görə ondan halallıq diləyirəm. İstiqaq sənətinə gəlcə onu deməliyəm ki, eyni kökdən yaranmış iki və ya daha çox sözləri bir misrada yaxud bir beytdə işlətməyə istiqaq deyilir. Bu sənət nümunələri, Füzuli yaradıcılığında digər sənət nümunələrinə nisbətən az işlənmişdir. Ən gözəl nümunələrini Mahirə xanım öz kitabında qeyd etmişdir. Ondan tutarlı beytlər tapılmadığı üçün elə onları burada göstərməyi lazım bildik:

Oldu pabus şərifiylə müşərrəf ləbi-hovz,
Buldu didari-lətifilə ziya dideyi-cam.

Beytdə deyilir ki, hovuzun dodaqları onun şərif (yəni müqəddəs, mübarək) ayağını öpməklə şərəfləndi, o incə, zərif, şəffaf üzünə baxmaqla camın gözü işığa gəldi. Burada

şərifiylə-müşərrəf, didarla-didə sözlərinin eyni kökdən olaraq birgə işlənməsi istiqaq sənətidir. Başqa bir beyt:

Görən saətdə ol qamət qiyamın qıymadım canə,
Qiyamət həm gələ qurtarmayam mən bu nədamətdən.

Burada da qamət, qiyam, qiyamət sözlərinin bir beytdə işlənməsi istiqaq sənətidir.

Səc

Bu sözün lügəti mənası qafiyələnmə deməkdir. Klassik ədəbiyyatda bu bədii ifadə tərzii ədiblər tərəfindən çox sevilmiş və öz yaradıcılıqlarında kifayət qədər istifadə etmişlər. Səcin də öz növbəsində müxtəlif növləri var. Bu sənət şairlər tərəfindən şeirlərində istifadə olunmaqla yanaşı, nasirlər tərəfindən də geniş istifadə olunmuşdur. İstər şeirdə, istərsə də nəsrə səclə yaradılmış hər əsər sənətkardan çox böyük ustalıq tələb edir. Azərbaycan ədəbiyyatında Füzulidən başlayaraq bu günə qədər yazılmış divanların dibaçəsi bütövlükdə qafiyəli nəsr olduğu üçün səc sənətidir. Bu sənətin ən gözəl nümunəsi Qurani-kərimdir. Füzuli həm divanlarına yazdığı dibaçələrdə, həm də «Hədiqə-tüs-südə» əsərində son dərəcə gözəl səc yaratmışdır. Şeirdə işlətdiyi səcə gəldikdə:

Dust bəpərvə, fələk bərhəm, dövrən bəsükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun.

Dərd çox, həmdərd yox ifadələri çox gözəl səc nümunəsidir. Burada hətta dərd-həmdərd, çox-yox sözlərilə qoşa səc işlənmişdir. Və yaxud:

Sinə çəkü didə qəmnəkü bədən əfkardır,
Can-həzin, xatir-qəmin, şeydə könül bimaradır.

Bu beytdə də sinə çək, didə qəmnək, can həzin, xatir qəmin ifadələri səc sənətinə aiddir. Bu sənət forması şeirin janrından asılı olmayaraq qəzəl, mürəbbə, müxəmməs, qəsida və digərlərində işləyə bilər. Lakin şeirdə işlənən səcin ən bariz, ən gözəl nümunələri bəhri-təvildə daha çox yer tutmuşdur. Füzulidə isə bəhri-təvil şeiri yoxdur.

Tərsi

Lügəti mənası cavahirət ilə bəzəmək deməkdir. Şeirdə həmahəng, həmqafiyə sözlərin seçilib düzgün yanaşı qoyulmasına tərsi deyilir. Hər iki misranın sözlərinin say etibarı ilə bərabərliyi, qarşılıqlı sözlərin qafiyə oxşarlığı şairdən olduqca yüksək sənətkarlıq tələb edən tərsi sənətidir. Hər şair bu sənətdən istifadə etmək qüdrətinə malik deyil. Elə ona görə də bu sənət nümunələri ədəbiyyatda az miqdardadır. Füzuli bu kateqoriyada da qələm sınamışdır:

Sairi-kargahi-səbrü sükun,
Saliki-şahrəhi-fəqrü fəna.
Surətim fəqr, siyrətim mün'im,
Hey'ətim mur, himmətim ənqa.

Birinci beytdə sair-salik, kargah-şahrəh, səbr-fəqr kəlmələri, ikinci beytdə surət-hey'ət, fəqr-mur, siyrət-himmət ifadələri həmahəng və həmqafiyə olduğuna görə tərsi sənətidir. Başqa bir misal:

Mələhəti-ləbi-meyguni ləhceyi-şirin,
Nəzakəti-qədi-mövzuni çöhrəyi-zibə.

Bu beytdə də həmçinin mələhət-nəzakət, ləb-qəd, meygun-mövzun, ləhcə-çöhrə ifadələri həmahəng və həmqafiyədir, yəni tərsi sənətidir.

Touzi

Lügəti mənası səpələmək, paylaşdırmaq deməkdir. Şeirdə eyni hərflərlə başlanan bir neçə sözün bir və ya iki misrada ardıcıl olaraq səpələnməsinə touzi sənəti deyilir. Başqa sözlə beytdə eyni səsin təkrarından yaranan ahəngə touzi deyilir. Bu sənət forması Azərbaycan şairləri tərəfindən kifayət qədər işlənmişdir. Füzuli deyir:

Rənc çəkmiş başım ol xali-siyəh qurbani,
Tab görmüş tənim ol türreyi-tərrarə fəda.

Bu beytdə böyük şair bədiyyatın tərkib hissələrindən olan bədii təyin və touzi sənətindən çox məharətlə istifadə etmişdir. Tab, tən, türreyi-tərrar kimi «t» hərfi ilə başlanan sözlərin bu cür ardıcıl düzülməsi touzi sənəti, eyni zamanda əziyyət çəkmiş başın qara xala, qıvrılmış, bükülmüş, bəlkə də incəlib sapa dönmüş bədənin qıvrım saça qurban edilməsi isə çox gözəl bir bədii təyindir. Digər misal:

Var ümidim mehrü mah etdikcə dövrən, olasan
Kamıyabü kamiranü kamibəxşü kamibin.

Füzulinin qəsidəsindən götürülmüş bu beytdə də bəlağətin iki tərkibindən istifadə olunmuşdur. Misrada «k» hərfinin səslənməsi ilə touzi, bu hərflə başlayan sözlərin isə kökü bir olduğuna əsasən iştiaq sənəti var. Bu sənət forması Füzuli şeirində kifayət qədər işlənmişdir. Nümunə üçün digər bir misal:

Batini-saf ilə bir sufiyə bənzər ki, müdam
Səcdəsində əsəri-sidqü səfa peydadır.

Burada da «s» hərfinin təkrarən səslənməsi touzidir. Füzuli divanına diqqət yetirən hər bir oxucu bu cür

beytlərdən istədiyi qədər zövq ala bilər. Bu sənətin ən gözəl nümunələrindən biri:

Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın,
Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın.

- beytidir ki, «d» hərfinin səslənməsi ilə yaradılmış sənət əsəridir.

Cinas

Tələffüzdə bir-birinə yaxın, mənacə müxtəlif olan sözlərə cinas deyilir. Bu cür sözlər nərsdə işlənərsə anonim, şeirdə işlənərsə cinasdır. Bu sənətin əsasən aşiq şerində daha çox yer tutmasına baxmayaraq, klassiklərimiz də bu sənətə müraciət etmişlər, o cümlədən də Füzuli:

Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni,
Surəti-halım görən surət xəyal eylər məni.

Birinci misrada işlənən «surət» sözü üz, sifət, bəniz və s. mənada, ikinci misradakı «surət» sözlərinin biri vəziyyət, digəri isə şəkil mənasında işlənmişdir. Yəni, ey büt, sənin üzünü görəndə heyrdəndən lal oluram. Məni belə bir vəziyyətdə görən elə xəyal edir ki, şəkiləm.

Bədii mükəlimə

Yəni – söhbət, dialoq. Şairin həm öz dilindən, həm ikinci şəxsin dilindən söylədiyi fikirlər ədəbiyyatda bədii mükəlimə adlanır. Fikrin bədii cəhətdən dialoq şəklində qurulması şeirin daha tutarlı olması üçündür. Məs:

Sordum əhvalımı eşqində münəccimlərdən,
Baxdılar tale' evinə dedilər qan görünür.

Beytdə işlənən «sordum», «dedilər» sözləri bədii mükəlimə sənətidir. Füzuli bu sənətdə də öz məharətini göstərmiş və şeirlərində diqqətəlayiq bədii mükəlimə yaratmışdır. Öz ustadı Həbibiyə nəzirə olaraq yazdığı müsəddəs də bədii mükəlimədir. Nümunə olaraq həmin müsəddəsdən bir bəndi nəzərinizə çatdırırıq:

Əymiş hilalı üstünə tərfi-külahini,
Çox dilşikəstənin göyə yetirmiş ahini,
Zülfün dağıtdı, gizlədi əbr içrə mahini,
Gördüm üzündə həlqeyi-zülfü-siyahini,
- Ol piçü tab çox nə rəsəndir? - dedim, dedi:
- Dövri-rüxümdə rişteyi-canındürür sənin.

Bu müsəddəs bütövlükdə dedim-dedi üzərində qurulmuş bədii mükəlimədir. Bu növ ləfzi gözəllikdən danışarkən sorğu-sual üzərində qurulan şeir nümunələrini də göstərmək lazımdır ki, ona ədəbiyyatda «istifham» deyilir.

İstifham

Lüğəti mənası soruşub-anlamaq, sorğu-sual deməkdir. Şeirdə hər hansı bir fikri sual altında ifadə etmək özü də bədii ifadə vasitələrindən biridir. Füzuli bu ifadə vasitəsindən də öz yaradıcılığında kifayət qədər istifadə etmişdir. Qezəllərində ayrı-ayrı beytlər bədii sual nümunələri olmaqla yanaşı, bir neçə qəzəli bütövlükdə bu üsulda yazmışdır. Məs:

Ey ki, əhli-halə söylərsən mələmət tərk in et,
Söylə kim, mümkünmüdür təgyiri-təqdiri-Xuda?
Yaxud,
Eşitmədinmi, könül, eşq müşkil olduğunu,
Sənə bu müşkil işi kim dedi ki, bünyad et?!

Və ya,
İstəyin can idi, xaki-dərinə tapşırıdım,
Yetdi ol xud yerinə, indi nədir fərmanın?

Şairin yaradıcılığında bu kimi beytlər kifayət qədərdir. Bütövlükdə bədii mükəllimə formasında yazılan qəzəllərindən mətə beytlərini nümunə olaraq göstərmək olar:

Şəm'i-şami-fırqətəm, sübhi-vüsali neylərəm?
Bulmuşam yanmaqda bir hal, özgə halı neylərəm?

Hansı gülşən gülünü sərv-i xuramanınca var?
Hansı gülün üzrə qönçə lə'li-xəndanınca var?

Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən, muradım şəm'i yanmazmı?

Əql yar olsaydı, tərki-əşqi-yar etməzmidim?
İxtiyar olsaydı, rahat ixtiyar etməzmidim?

Bu beytlərlə başlanan qəzəllər başdan-başa bədii mükəllimə formasında yazılmış, ruh oxşayan gözəl sənət inciləridir.

Lügəz

Lügəti mənası tapmaca, rebus deməkdir. Haqqında danışılan hər hansı bir hədəfin adını çəkmədən, yalnız əlamətləri, sifətləri verilən şeir növünə lügəz deyilir.

Azərbaycan şairləri ara-sıra bu sənətdən də istifadə etmişlər. Aşıq şeirində daha çox yer tutan bu formadan Füzuli də öz şeirlərində istifadə etmişdir. Daha doğrusu, Füzulinin bu formada yalnız bir qəsidəsi var. Bütün mənbələr Füzulidə lügəzdən söz açanda həmin qəsidədən misallar göstərmişdir. Biz də öz növbəmizdə o qəsidədən nümunə olaraq bir neçə beyti qeyd edirik.

Vəh, nədir ol tairi-fərxəndəbalü tizpər,
Kim, olur bir türfə ayin ilə hərdəm cılvəgər.

Ağzı açıq, çıxmaz avazı, ayağı yox yürür,
Can iləndir seyri, əmma demək olmaz canəvər.

Yengi aydır hey'əti, əmma yeni aylar kimi,
Bədr olmaz necə kim, göy üzrə sərgərdan gəzər.

Sayılr pəhlulərinin üstüxani zə'fdən,
Böylə zə'f ilən ağır yüklər çəkər, eylər hünər.

Canı yox, lakin rizayi-xəlq hasil qılmağa,
Gah aşağı, gah yuxarı seyr edib canlar çəkər.

Göründüyü kimi müxtəlif sifətlər göstərməklə bir qayıq Füzuliyə yaraşan incəliklərlə adı çəkilmədən təsvir olunmuşdur. Bu şeir də lügəz sənətidir.

Bədii xitab

«Xitab» sözünün lügəti mənası müraciət deməkdir. Bədii xitab hər hansı bir fikrin kiməsə və nəyəsə müraciət etməklə deyilməsidir. Bu müraciətlər müxtəlif formada olur. Şairin şəxsən özünə etdiyi, özündən qeyrisinə, məs: ya Rəb, ey gül, ey şux və s. heç bir ad çəkmədən olunan xitablar. Bu elə bir sənət növüdür ki, Füzuli yaradıcılığının hər səhifəsində bu cür xitablara rast gəlinir. Şairin özünə aid olunan xitablar bədii xitablar məqtə beytlərdə təxəllüsə olunan müraciətlərdir. Hər üç müraciət növündən nümunə olaraq bir-iki beyt göstəririk:

Ey Füzuli, intəhasız zövq buldun eşqidən,
Böylədir hər iş ki, həqq adıyla qılsan ibtida.

Yaxud,

Ey Füzuli, xubrulərdən təğafüldür yaman,
Gər bəla həm gəlsə onlardan bir ehsandır sana.

Və ya,

Ey Füzuli, ol sənəm əhvalıma rəhm eyləməz,
Daşə bənzər bağı tə'sir eyləməz əfğan ona.

Bu cür beytlər Füzuli qəzəllərində kifayət qədərdir. Bu şairin ancaq özünə etdiyi bədii xitablardır.

Ey gül, nə əcəb silsileyi-müşki-tərin var,
Vey sərv, nə xoş can alıcı işvələrin var.

Acıtdı məni acı sözün, tünd nigahın,
Ey nəxli-mələhət, nə bəla təlx bərin var.

Bu qəzəl demək olar başdan-başa müraciət üzərində qurulub. Yalnız əvvəlki üç beytdən fərqli olaraq buradakı bədii xitab şairin özünə yox, qeyrisinədir. Ey gül, ey sərv, ey nəxli-mələhət və s. Füzulidə ancaq bir hədəfə xitabən yazılmış qəzəllər də görürük:

Mənimtək hiç kim zarü pərişan olmasın, ya Rəb,
Əsiri-dərdi-eşqü daği-hicran olmasın, ya Rəb.

Yaxud,

Eşqdən canımda bir pünhan mərzə var, ey həkim,
Xəlqə pünhan dərdim izhar etmə, zinhar, ey həkim.

Bu və başqa bu cür qəzəlləri nümunə olaraq göstərmək olar. Bu böyük şairin yaratdığı şeirlərin sırasında elələri var ki, onlar da müraciət formasındadır, lakin bu müraciətlər nə şairin özünə, nə də qeyrisinədir. Yəni bu tip müraciətlərdə heç bir ad çəkilmir, hər kəs oxusa ona müraciət olunur. Bu cür xitablar əksər nəsihət xarakterli qəzəllərindəndir:

Şəfayi-vəsl qədrin hicr ilə bimar olandan sor,
Zülali-zövq şövqün təşneyi-didar olandan sor.

Ləbin sirrin gəlib göftərə məndən özgədən sorma,
Bu pünhan nöqtəni bir vəqifi-əsrar olandan sor.

Yaxud,

Bəqa mülkün dilərsən, fani et varını dünya tək,
Ətək çək gördüyündən, afitabi-ələmərə tək.

Bədiyyatın ən çox yayılmış bu növündən bu qədər danışmaq kifayət edər. Füzuli yaradıcılığındakı qitələr, demək olar hamısı bədii xitab sənətidir. Bundan əlavə, klassik ədəbiyyatda «maddeyi-tarix» deyilən bir sənət forması da var ki, şair bu sənətdən də istifadə etmişdir. Maddeyi-tarix sözündə hər hansı bir tarixi əbcəd hesabı ilə göstərməkdir:

Tarixinə düşdülər müvafiq,
Bir olmaq ilə ol iki aşiq.

Füzulinin Leyli və Məcnun poeməsindən sitat gətirilən bu beyt əsərin yazılma tarixini özündə əks etdirir. Tarix bir əlavə olunmaqla, iki aşiq kəlməsi ilə ifadə olunmuşdur. Aşiq sözü əbcəd hesabı ilə hesablandıqda 471 edir. İki aşiq sözü $471+471=942$. Bu cəmə İrəqəmi əlavə olununca 943 alınır. Bu hesablama əsərin hicri tarixi ilə 943-cü ildə yazılmasına işarədir. Bu tarix miladiyə çevrildikdə 1537-ci il edir.¹

Bütün bunlardan əlavə bədiyyatın başqa tərkib hissələri də var ki, oxucunu yormamaq üçün sadəcə adlarını çəkməklə kifayətlənirik: Təkrir, Məzduc, Müvəşşəh, Züqafiteyn, Həşv, Həzv, Təzad və s.

¹ Məhəmməd Füzuli. Leyli və Məcnun, Bakı, 1958, s.

Füzuli sənətinin zahiri estetikasından, ləfzi gözəlliklərindən söhbət açdığımız bu fəslə, bu böyük şairin, ümumiyyətlə sözü nə cür deməyindən, beytlərdəki rədif qafiyəyə nə qədər böyük ustalıqla oturtmasından az da olsa danışmaq-la bitirmək istərdik.

Ümumiyyətlə, rədif beytdəki fikri tamamlayan ən əsas sözdür. Beytlərdə rədifin yaratdığı gözəlliyi heç bir söz yarada bilməz. Şairin məharəti ondadır ki, qəzəlin bütün beytlərini rədifin səslənməyi ilə qüvvətləndirsin. Nəinki rədif təkrar olunan söz kimi işlədilsin. Rədif beytdəki fikri tamamlamaqla yanaşı, özündən əvvəl gələn qafiyə ilə də tam şəkildə uzlaşmalıdır. Məlum məsələdir ki, dilimizdə işlənən hər söz qafiyə ola bilməz. Qafiyələnən sözlərin hamısından istifadə ediblər. Ancaq hər söz rədif ola bilər. Bu şərtlə ki, şair o sözü rədif kimi yaşada bilsin. Ona münasib qafiyə seçib onları bir-birinə bağlaya bilsin. Füzuli bu incəlikləri öz yaradıcılığında böyük məharətlə işlədən, son də-rəcə dadlı, düzlu, hey-rətamiz şeir nümunələri yaradan sənətkardır. Onun rədiflə yazdığı bütün şeirlərində bu deyim tərz, bu məharət böyük diqqətlə qorunub saxlanılıbdır. Onda bir beyt belə tapmaq mümkün deyil ki, orada rədif bəhri doldurmaq xatirinə deyilmiş olsun. Şairin bu ustalığından nümunə göstərmək istəsək, gərək bütün kitabı bura köçürək. Ancaq misal üçün bir neçə beytini göstərmək pis olmazdı.

Pərişan xəlqi-ələm ahü əfğan etdiyimdəndir,
Pərişan olduğum, xəlqi pərişan etdiyimdəndir.

Deyil bihudə gər yağsa fələkdən başıma daşlar,
Binasın tişeyi-ahımla viran etdiyimdəndir.

Və yaxud,

Ey müsəvvir, yar timsalına surət vermədin,
Zülfü rux çəkdin, vəli tabü tərəvət vermədin.

Vermə hüsn əhlinə, ya Rəb, qüdrəti-rəsmi-cəfa,
Çün cəfa çəkməkdə eşq əhlinə taqət vermədin.

Rədif bir, iki yaxud daha çox sözdən ibarət ola bilər. Şeirin formasından asılı olaraq rədifin də forması dəyişir. Yəni, bəzi şeirlərdə rədif bütöv bir misra olur, bəzi şeirlərdə isə bütöv bir beyt. Mürəbbelərdə dördüncü misra bütün bəndlərdə təkrar olunduğu üçün rədif rolunu oynayır:

Hasilim bərgi-həvadisdən mələmət dağıdır,
Məsnədim kuyi-mələmətdə fəna toprağıdır,
Zar könlüm təndə zindani-bəla dustağıdır,
Rəhm qıl, dövlətli sultanım, mürüvvət çağıdır.

Dövr cövründən tənü canımda rahat qalmadı,
Surəti-halımda asari-fərağət qalmadı,
Möhnətü qəm çəkməyə minbə'd taqət qalmadı,
Rəhm qıl, dövlətli sultanım, mürüvvət çağıdır.

İki misralı beytlərdə, qəzəl və ya qəsidədə rədif olaraq işlədilən bir, yaxud iki söz hansı rolu oynayarsa, mürəbbədə də təkrar olunan sonuncu misra həmin rolu oynayır. Yəni, dörd misralı bəndlərin hamısında sonuncu misra özündən əvvəlki üç misranı rədif kimi tamamlayır.

Tərkibbəndlərdə isə fikri tamamlama vəzifəsi sonuncu iki misranın üzərinə düşür. Füzulinin «Mən kiməm? - bir bəkəsi biçarəvü bixaniman» misrası ilə başlayan məşhur tərkibbəndi buna gözəl bir misaldır. Hər bəndi on iki misradən ibarət olan bu şeirin sonuncu iki misrası özündən əvvəlki on misranı elə tamamlayır ki, o iki misra səslənməyə nə qədər əvvəlki on misra tam mənə yarada bilmir:

Mən kiməm? - Bir bəkəsi biçarəvü bixaniman,
Taleim aşüftə, iqbalım nigun, bəxtim yaman,

Nəmli əşkimdən zəmin məmlüvv, ünümdən asiman,
 Ahü naləm navəki peyvəstə, xəmə qəddim kəman,
 Tiri-ahım bixətə, tə'siri-naləm bigüman,
 Müttəsil qəmxaneyi-sinəmdə yüz qəm mihman,
 Qanda bir qəm itsə, məndən istəsinlər, mən zəman,
 Yox mənə qeydi-bəlavü dami-möhnətdən əman,
 Sıxmadı könlümdən ənduhü qəmi-möhnət həman,
 Ey mənim canım, sənü könlüm səninlə şadman,
 Sənsiz olmam ayrı möhnətdən, bələdən bir zəman,
 Əlaman, hicran bəlavü möhnətindən, əlaman.

Nümunə olaraq göstərdiyimiz bu şeir parçası bir daha bu böyük şairin şeir sənətində hansı gücə, hansı qüdrətə malik olduğunu göstərir.

Söhbətimizin yekununda onu demək istərdim ki, Məhəmməd Füzulinin qələmindən çıxan hər söz, istər texniki, istər elmi baxımdan, istər surət gözəlliyi, istər məna dərinliyi, əsrarəngiz bir zövq, cazibəli bir şövq ilə elə bəzədilmişdir ki, ona nəzər salan hər oxucu, ona qulaq asan hər dinləyici əgər söz xiridarıdırsa, bu sənət qarşısında baş əyməyə bilməz.

Füzuli sənətinin daxili aləmi və məna gözəllikləri

Həyatda hər bir yaranmışın vücudu olduğu kimi mahiyyəti də var. Yəni, hər bir yaranmış surət və mənadan tərkib tapmışdır. O cümlədən söz də. Sözü surət və mənadan vəhdətindən doğan şair, doğrudan da dahidir, böyükdür. Şeirlərini bu iki aləmin zینətləri ilə bəzəyib, son dərəcə poetik dil ilə ifadə etmək məharəti olan şairlərdən biri də M. Füzulidir. Onun şeirlərindəki ləfzi gözəlliklərdən, bəlgət və onun tərkib hissələrindən az da olsa, məlumat verdik. O cür rəngarəng surət gözəllikləri yaradan şair, müxtəlif elmlərdən bəhs edən məna dərinliklərinə də baş vurmuş və bu sahədə də böyük uğurlar qazanmışdır. Füzuli öz sənəti ilə bəşəriyyəti insanlığın ən ülvə məqamına, ən yük-

sək zirvəsinə, elmə, imana, əxlaqə səsləyən bir şairdir. Oxucunun nəzərində o, gah insanları ALLAH-a tərəf çağıran bir abid, gah dünya fəlsəfəsi öyrədən alim, gah mərifətdən bəhs açan arif, gah bəşər övladına hikmətli sözlərlə nəsihət edən şair, gah da ilahi eşqi tərənnüm edən bir aşiqdir. Bu böyüklüyü özündə dərk edən Füzuli hələ beş əsr bundan əvvəl fars dilində yaratdığı divanının dibaçəsindəki qitələrinin birində belə yazırdı:

Mən gözəl bir süfrə açdım sözdən əhli-ələmə,
 Onda min zövq artırən hər dürlü nemət düzmüşəm.
 Süfrəmə hər bir qonaq gəlsə xəcalət çəkmərəm,
 Fərqi yox, ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud əcəm.
 Kim gəlir gəlsin, aparsın hər nə istər xatiri,
 Qurtaran nemət deyil, süfrəmdən olmaz heç nə kəm.

Füzulinin əqidəsi

Tovhid

Məlum məsələdir ki, heç bir oxucu bu böyük şairin imanlı bir müsəlman olmağına zərrə qədər şəkk etməz. Onun münacatları, nətləri, övliyələr haqqında yazdığı müxtəlif mədhləri, Məhəmməd Peyğəmbərə (s), onun pak Əhli-beytinə (ə) həsr etdiyi qəsidələri və nəhayət «Hədiqətüs-süada» əsəri onun nə cür müsəlman olmağına, hansı məzhəbə qulluq etməyinə çox açıq bir dəlildir. Füzuli şeirlərindəki bu əsrarəngiz təsir qüvvəsi heç də təsadüfi deyil. Həmişə həqiqəti tərənnüm edən, insanları insanlığın ülvə məqamına çağıran, bəşəriyyətə ALLAH-ı (c.c), Peyğəmbəri (s), İslam yolunda can qoyanları tanıdan bu şeirlər məhz Əhli-beyt (ə) məktəbindən dərs almağının nəticəsindən doğan şeirlərdir. ALLAH-a xitabən yazdığı münacatlar məna etibarı ilə müxtəlifdir:

1) ALLAH-a xitabən, lakin hər hansı bir istəyin həyata keçməyinə xatir yazılan münacatlar

2) ALLAH-ın izzət və cəlalını mədh edən münacatlar
Oxucuya əziyyət versək də hər münacatdan gücümüz çatan qədər izah etmək şərtilə bir nümunə göstərək:

Ya Rəb, həmişə lütfünü et rəhnüma mana,
Göstərmə ol təriqi ki, getməz sana, mana.

Yəni, İlahi, yaxşılığını, rəhmmini həmişə mənə yol göstərən et. Mənə, sənə getməyən yolu yox, sənə gedən yolu göstər.

Rəhnüma sözü yol göstərən deməkdir. Yol göstərmək irəlidə getməklə də, işarə etməklə də, nəsihətlə də olur. Təriqətin isə mənası yol olmasına baxmayaraq, burada məslək, əqidə mənasındadır. Füzuli heç bir maddi səhrada azmamışdı və ALLAH-dan bu səhranı keçmək üçün bələdçi istəmirdi. O, məkansızlıqda məkan tutmaq istəyən bir mömin idi. Məkansızlığa isə ALLAH-ın lütfü olmasa, heç kəs yol tapa bilməz. Bu yolda bələdçi, yalnız Onun mərhəməti ola bilər. Ora gedilən yol isə, cismani ayaqlarla gedilməsi mümkün olan yol deyil, o təriqdir, yəni əqidədir, məsləkdir. Beytdə deyilir ki, İlahi, mənə o əqidəni, o məsləki göstər ki, o təriq məni məkansızlığa aparsın.

Qət' eylə aşinalığım ondan ki, qeyrdir,
Ancaq öz aşinalərin et aşına mana.

Dostluğumu başqalarından kəs, ancaq öz dostlarını mənə dost elə.

Əvvəla, Füzuli bu beytdə İslamın budaqları sayılan «Füruiddin»in doqquzuncu və onuncu maddələrinə əməl etdiyini göstərməklə, bir daha hansı əqidənin sahibi olduğunu bildirir. O maddələrdə deyilir ki, ALLAH-ın dostu ilə dost, düşməni ilə düşmən olmaq lazımdır. Ona görə də şair özünə, Ondən qeyrilərindən dostluğu kəsmək və yalnız

Onunla dostluq etmək səadəti arzulayır. Digər tərəfdən Füzuli bu beytdə, ümumiyyətlə dostluq məsələsinə də toxunub. Hikmət sahibləri dostluğu izah edərkən onu üç yerə bölüblər: Öz dostum, dostumun dostu, düşmənimin düşməni.

Bir yolda sabit et qədəmi-e'tibarımı
Kim, rəhbəri-şəriət ola müqtəda mana.

Şəriətdə insanların cəm halda qıldıqları namaz, təklikdə qılınan namazdan daha şərəfətli hesab edilir. Buna camaat namazı deyilir. Bu namaza toplananlar bir nəfərin arxasında ona iqtida etməklə ibadət edirlər. Qabaqda dayanan müqtəda, yəni; imam, (rəhbər) təqlid olunan, onun arxasında dayanıb namaz qılanlar isə iqtida edənlərdir, müqəllidlərdir. Beytdə deyilir ki, İlahi, etibarımın qədəmini elə bir yolda sabit et ki, şəriət rəhbəri, yəni, Məhəmməd (s) özü mənə müqtəda olsun.

Yox məndə bir əməl sənə şayəstə, ah, əgər
Ə'malıma görə verə ədlin cəza mana.

ALLAH-ın böyüklüyü qarşısında öz kiçikliyini dərk edib, ehtiram göstərən, imanlı kişilərdən belə bir söz eşitmişik: «Pərvərdigara, bizi qiyamət günü ədalətinlə yox, mərhəmətinlə mühakimə et». Çünki, ALLAH-ın ədalət məhkəməsi qurularsa, əgər rəhm etməsə heç kəs o məhkəmədən bəraət ala bilməz. Ona görə ki, heç kəsdə Onun böyüklüyünə yaraşan nə ibadət, nə də verdiyi saysız-hesabsız nemətlər müqabilində şükranıyyət ola bilməz. Füzuli demək istəyir ki, məndə Sənə yaraşan, Sənə layiq bir əməl yoxdur. Vay o gündən ki, məni əməllərimə görə mühakimə edəsən.

Xovfi-xətərdə müztəribəm, var ümid kim,
Lütfün verə bəşarəti-əfvü əta mana.

Xəta qorxusundan; yəni səhv, günah qorxusundan rahatsızam, nigaranam, Amma yenə də ümidim var ki, mərhəmətin mənə bağışlanma müştuluğu, gözdənliyi verir.

Mən bilməzəm mənə gərəyin, sən həkimsən,
Mən` eylə, vermə hər nə gərəkmez sana, mana.

Mənə lazım olanı məndən yaxşı sən bilirsən. Sənin istəmədiyindən məni özün qoru, bəyənmədiyini mənə vermə.

Oldur mənə murad kim, oldur sənə murad.
Haşa ki, səndən özgə ola müddəa mana.

Mənim istədiyim sənin istədiyindir, ALLAH eləməsin ki, mənim iddiam səndən başqası olsun.

Həbsi-həvadə qoyma, Füzulisifət əsir,
Ya Rəb, hidayət eylə təriqi-fəna mana.

Ehtiras, şəhvət məhbəsində Füzuli kimi məni də əsir etmə, İlahi, fəna yoluna özün məni hidayət elə. Fəna dedikdə, şübhəsiz, «fəna-fillah» ideyası nəzərdə tutulur.

Yuxarıda qeyd etdiyimizi bir daha yada salaraq, ALLAH-a yalvarmaqla, nəyəsə nail olmaq arzusu ilə yazılmış münacatlardan birini nümunə olaraq göstərdik. İndi isə ALLAH-ın izzət və cəlalını mədh edən digər bir münacat növündən danışaq. Deyildiyi kimi, bu münacatda uca Tanrıdan heç nə istənilmir, sadəcə hər şeyə qadir olduğundan və bütün yaratdıqlarında Onun varlığına bir dəlil gizləndiyindən danışılır:

Zəhi-zatın nihanü ol nihandan masiva peyda,
Bihari-sün`ünə əmvac peyda, gə`r napeyda.

Beytin zahiri mənası belədir: Nə yaxşı ki, zatın gizlidir, (ALLAH-a xitab olunur) həmin gizlindən masiva, yəni ALLAH-dan qeyri nə varsa, aşkar oldu. Sənətkarlıq dənizlərinin ləpələri görünər, dibi görünməz.

İslam aləminin böyük mütəfəkkirləri ALLAH-ın zatı haqqında düşünərkən, Qurani-Kərimə və əhli-beytin dilindən çıxan hədislərə istinad edərək belə bir fikir irəli sürmüşlər ki, ALLAH-ın zatını özündən başqa heç kim dərk edə bilməz. Ona görə də bu istiqamətdə deyilən hər hansı bir söz küfrdür. Ancaq Onun zatından doğan sifətləri var. Doğrudur zatı gizlindədir, lakin sifəti zatının eynidir. Yəni, ALLAH-ın sifətlərini tanımaq və səmimi qəlbədən itaət etməklə, zatının haqiqətini və gizlində olduğunu dərk etmək mümkündür. Bu məsələ bir dənizə bənzər ki, insan ona baxanda gördüyü yalnız ləpələri olur, dibini isə görmür. Baxmayaraq görünən onun ancaq ləpələridir, lakin ləpələndən suyun dənizin dibindəki su ilə heç bir fərqi yoxdur. Görünən su, görünməyən suyun eynidir. Füzuli demək istəyir ki, İlahi, nə yaxşı ki, zatın gizlidir və o gizlindən hər şey aşkar oldu. Yəni, səndən qeyrilərinin görünməsi, sənin gizlində olmağına bağlıdır. Sifətinin görünməyi zatına bir dəlildir. Necə ki, dənizin üzündəki ləpələr görünər, dibi görünməz. Fikrimizi daha da aydın çatdırmaq üçün başqa bir bənzətməni misal gətirək: Yayın ortalarında, günəşin qızmar çağında heç şübhə yox ki, günəşə adicə gözlə baxmaq mümkün deyil. Ancaq bir şüşə parçasını rəngləməklə, yaxud hissə verməklə ona baxmaq mümkün olur. Baxmayaraq o şüşə parçası günəşin böyüklüyü qarşısında heç zərrə də deyil, lakin göz ilə görünməsinə bir vasitədir. Günəşdən qədərsiz qədər böyük və nurlu olan uca Tanrının zatını, əlbəttə adi göz ilə görmək mümkün deyil. Sonsuz asimanlar, saysız-hesabsız ulduzlar, göz ilə görünən və görünməyən, idrak ilə dərk olunan və olunmayan varlıqlar bütövlükdə masiva adlanır. Bu masiva ALLAH-ı görmək üçün qaraldılmış şüşə misindədir. Hərçənd həmin şüşə günəşi olduğu kimi görməyə mane olur, eyni zamanda onu görmək üçün

bir vasitədir. Masiva da eynilə şüşə kimi həm ALLAH-ın zatını olduğu kimi görməyə mane, həm də varlığını görməyə vasitə olur. Buna qeyb pərdəsi də deyirlər. Həzrət Əli (ə), «İlahi, əgər səninlə mənim aramdan qeyb pərdəsini götürsən, sənə qarşı olan yaqinliyim zərrə qədər dəyişməz», deməklə məhz masivaya işarə etmişdir.

Büləndü pəsti-ələm şahidi-feyzi-vücudundur,
Deyil bihudə olmaq, yox ikən, ərzü səma peyda.

Aləmin yüksəkliyi və alçaqlığı, yəni yerdən asimənə qədər hər şey sənin vücudunun bərəkətinə şəhadət verir. Əks halda, yer və göy boş-boşuna yaranmazdı. Yaradılan nə varsa, sənin varlığının sübutu olaraq yaradılmışdır. ALLAH-təala hədisi-qüdsidə belə buyurur: «Mən gizli bir xəzinə idim, məhz özümü tanıtdırmaq üçün mövcudatı yaratdım». Füzuli bu beytdə həmin hədisi-şərifə işarə etmişdir.

Kəməli-qüdrətin izhari-hikmət qılmağa etmiş,
Qübari-tirədən ayineyi-giytinüma peyda.

Qüdrətinin kamalı hikmət nümayiş etdirmək məqsədi ilə qara torpaqdan dünyanı göstərən bir güzgü yaratdı. Hikmət sözündə elmlə yanaşı bir qəribəlik, əcaiblik mənası da var. Bu isə möcüzə deməkdir. Ayineyi-giytinüma dedikdə, dünyanı göstərən güzgü nəzərdə tutulur. Lügət kitablarında bu söz Cəmsidin camı kimi mənə olunmuşdur. Əsə-tirə görə, guya İran şahı Cəmsidin dünyadakı bütün əşya və hadisələri göstərən bir güzgüsü var imiş ki, ona «ayineyi-giytinüma» deyirlər. Bu beytdəki, dünyanı göstərən güzgü ifadəsini, Cəmsidin camı kimi qəbul etmək heç də düz olmazdı. Çünki, Füzuli heç vaxt ALLAH-ın hər şeyə qadir olmasını əfsanəvi bir cam ilə sübut etməyə çalışmazdı.

İrfan sahibləri güzgü dedikdə, insan qəlbini nəzərdə tuturlar. Bizim hörmətli alimimiz Nəsim Göyüşov özünün

«Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri» adlı kitabında, müxtəlif mötəbər mənbələrə istinad edərək yazır: «İnsan qəlbina, özəlliklə də kamil insana ayna deyirlər. Haqqın nişanələri işıq kimi qəlb aynasında zahir olur (təcəllə edir). Haqqın qarşısında bütün kainat ayna kimidir. Onun nişanələrini əks etdirir. Lakin ən mükəmməl və cilalanmış ayna insandır. Tanrı bütün övliya və peyğəmbərlərdə, ən yetərli şəkildə isə Məhəmməddə (s) təcəlli etmişdir». ¹ Bir halda ki, uca ALLAH Məhəmmədin (s) vücudunda, yaratdıqları ilə bahəm, daha gözəl, daha aydın şəkildə təcəlli etmiş, onda tam arxayınlıqla deyə bilərik ki, «ayineyi-giytinüma» bir başa, kamil insan olaraq Məhəmməd Reyğəmbərdir (s).

Dəmadəm əks alır mir`ati-ələm qəhrü lütfündən,
Onunçün gəh küdurət zahir eylər, gəh səfa peyda.

Mir`at güzgü deməkdir. Mir`ati-ələm (aləmin güzgüsü) dedikdə, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz masiva nəzərdə tutulur, hansı ki, bütün olanları bəşər yalnız o güzgüdə görür. «Küdurət» sözü məcazi mənada dərd, qüdsə olmasına baxmayaraq, həqiqətdə bulaşlıqlıq, tutqunluq, «səfa» sözü isə saflıq, duruluq deməkdir. Beytdə deyilir: İlahi, dünyanın güzgüsü hər an sənə qəzəb və mərhəmətini əks etdirir. Onun üçün də həmin güzgü dünyanı bizə gəh bulaşlıq və tutqun, gəh saf və aydın göstərir.

Gəhi torpağa eylər hikmətin min məhliqa pünhan,
Gəhi sün`ün qılar torpağıdan min məhliqa peyda.

Ölüm bir sirrdir ki, hikməti yalnız ALLAH yanında. Bu həyatdan başqa bir aləmə keçməyin qapısı torpaq altında olduğuna görə, ölən adamı torpağa basdırırlar. Eyni zamanda da insan torpaqdan yaranıb. Bəlkə də

¹Nəsim Göyüşov. Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri. Bakı, 2001, s. 38

ALLAH insanı torpaqdan ona görə yaradı ki, torpaq altına gedəndə oranı tanısin, ordan qorxmasın, oranı doğma bilsin. Füzuli deyir ki, ey Tanrı, gah hikmətin min ay üzlünü torpaqda gizlədər, gah da sənətkarlığın torpaqdan min ay üzlü çıxarar.

Cahan əhlinə ta əsrari-elmin qalmaya məxfi,
Qılıbdır hikmətin küffar içində ənbiya peyda.

Elminin sirrləri dünya əhlinə gizli qalmasın deyər, hikmətin kafirlər içində peyğəmbərlər yaratdı. Küfrün baş alıb getdiyi bir vaxtda, kafirlərin hökmlərini etdiyi zamanda onların öz aralarından peyğəmbər olaraq yaranan insan özü ALLAH-ın hikmətindən və elmindən xəbər verən və o böyük qüdrəti təsdiq edən bir dəlil, bir sübutdur. Digər tərəfdən ağıla yox, nəfsinə tabe olan, heç nə bilməyən, ALLAH-ı belə tanımayan insanların arasından peyğəmbər rütbəli, bütün elmlərə vəqif olan, kamil bir insanın yaranması, həmçinin o uca Tanrının elminin və qüdrətinin təzahürüdür. İnsana hər şeyi bilmək qabiliyyəti verən ALLAH özü, heç şübhə yox ki, ən ali idrakın belə dərk edə bilmədiyi mütləq elm sahibidir.

Nişani-şəfqətidir kim, olur izhar həmdinçün,
Füzuli tirə-təb'indən kəlamı-canfəza peyda.

Bu da sənin şəfqətinin, lütfünün bir nişanıdır ki, Füzulinin bu qaralmış, bulanmış təbindən sənə şükr etmək üçün, səni mədh etmək üçün cana zövq verən kəlamlar aşkar olur.

ALLAH-ın qeybdən göndərdiyi sözlər iki vasitə ilə özünü göstərir: Biri vəhy, o biri ilham. Vəhyin gətirdikləri peyğəmbərlərə, ilhamın gətirdikləri isə şairlərə nazil olur. Ona görə də ALLAH-a daha yaxın olan imanlı şairin kəlamı daha ecəzkar, daha əsrarəngiz olur. Nəslə izahı bir neçə səhifəyə sığmayan fikri, şair ilhamının vasitəsilə həmin

fikri bir neçə sözün içində ondan da gözəl, ondan da məntiqli, ondan da poetik şəkildə deyər bilir. Təbii bu cür qüdrətə malik olması ALLAH vergisinə işarədir. Zəhmətində ALLAH vergisi olan Füzuli bu məharət, bu hünər müqabilində ALLAH-a gözəl sözlərlə dua və həmd etməyin özünü bir şəfqət nişanəsi hesab edir. Təbii gətirdiyi, izahı nəsrə sığmayan fikirlər, doğrudan da təbii ALLAH vergisi olmasına ən gözəl dəlildir. Füzuli şeirinin nəinki hər biri, hətta hər beyti, hər misrası belə, zahirən son dərəcə gözəl olmaqla yanaşı, batinən irfana, əhkama, fəlsəfəyə əsaslanan dərin mənalı fikirlərdir.

Şair münacatlarında irəli sürdüyü fikirlərlə, ALLAH-ın izzət və cəlalını mədh etməklə, onun böyüklüyünü təsdiq etməklə yanaşı, həm də bu böyüklük qarşısında öz kiçikliyini də səmimiyyətlə etiraf etmişdir:

Qibləgahım, olmarım qul səndən özgəyə,
Tanrısan, ruzi verənsən, yoxdu səndən digəri.

Ən böyük bir rütbəyə yüksəldi səndən qədrimiz,
Səndən oldu qəlbimiz hər gizli sirrin məzhəri.

Qəlbimi nurunla açdın, nola, açsan nitqimi,
Verdiyin nemətlər olsun ta ki, dillər əzbəri.

Nitq verdinsə, gözəl söz söyləmək də lütf qıl,
Şeirim ilə zahir olsun gizli hikmət zivəri.

- deməklə şair, bir daha hansı əqidənin sahibi olduğundan söz açır. Ümumiyyətlə, Füzulinin bir müsəlman kimi hansı əqidənin, hansı məzhəbin davamçısı olduğunu öz şeirlərinə istinad etmədən qiymətləndirmək, məncə, ən azı günahdır. Araşdırmaq lazım gəldikdə isə aşağıdakı məsələləri nəzərə almaq vacibdir:

1. Üsuliddin; 2. Firuiddin.

«Üsul» sözünün mənası «əsl»in cəmi (əsillər) olmaqla yanaşı; qanun, tərz, yol və üslub mənalарını da verir. Üsuliddin dedikdə, dinin əslі, kökü, qanunu, üslubu nəzərdə tutulur. Bu qanun beş maddədən ibarətdir:

1. Tovhid (ALLAH-ın təkliyini tanımaq)
2. Ədl (ALLAH-ın ədalətini tanımaq)
3. Nübüvvət (124 min peyğəmbəri qəbul etmək)
4. İmamət (12 imama etiqad etmək)
5. Miad (ölümdən sonrakı həyata inanmaq)

Bu maddələrdə ibadət etmək hökmü yoxdur, yalnız qəlbən inanmaq tələb olunur.

«Füru» sözünün mənası isə budaqlar, şaxələr deməkdir. Fəruiddin dedikdə isə dinin budaqları, şaxələri nəzərdə tutulur. Hər hansı bir budağın köksüz mövcudluğu mümkün olmadığı kimi, dinin budaqları öz kökü üstündə dayanır. Başqa sözlə, əgər üsuliddin dinin kökü, əsasıdırsa, fəruiddin də onun budaqlarıdır. Üsuliddindən fərqli olaraq fəruiddində əməl tələb olunur. Bu da 10 maddədən ibarətdir:

1. Namaz; 2. Oruc; 3. Xüms; 4. Zəkat; 5. Həcc; 6. Cihad; 7. Əmr bil-məruf; 8. Nəhy ənil-münkər; 9. Təvəlla; 10. Təbərرا

Bu maddələrin heç birində əməlsiz iddia etmək olmaz. Etiqad və əməl üzərində qurulan bir dinin daşıyıcısı olan, müsəlmanlığını etiraf edən hər insan, istər inanmaqda, istər əməldə sabitqədəm olmalıdır. Füzuli bir müsəlman şair olaraq yaratdığı əsərlərində İslamın hər iki sahəsinə məhəbbətini və sədaqətini açıq şəkildə bildirmişdir. Şairin fəruiddinə aid olan beytlərindən aşağıda geniş söhbət açılacaq, hələlik isə onun üsuliddinə olan münasibətindən və bu əqidənin şeirlərinə təsirindən danışaq.

Yuxarıda nümunə olaraq göstərdiyimiz münacat şeirləri üsuliddinin birinci maddəsi olan tovhidin açıq-aydın təsdiqi və iqrarıdır. Sonrakı dörd maddə də Füzuli yaradıcılığında geniş yer tutmuşdur. Hələ bu beş maddənin həqiqəti haqqında «Mətləül-etiqad» adlı geniş bir əsər də

yazmışdır. Üsuliddinin ikinci bəndi olan ədl haqqında məlumatı gəlin elə, ədalətə imanı olan Füzulinin özündən eşidək.

Ədl

ALLAH-ın ədalətini böyük yaqinliklə qəbul edən Füzuli, bəzi maraqlı misallarla onu sübut etmişdir. «Mətləül-etiqad» əsərində ALLAH-ın ədalətindən söz açaraq yazır: «Əgər deyilsə ki, məsələn, yaxşı əməllərlə bərabər olan iki adamdan birisi Nuh əyyamında, digəri isə bizim zamanımızda ölmüşlər. Əgər onların hər ikisinin də ruhu qiyamətə kimi bərabər ləzzət aparırsa, və sonra behişt ləzzətləri də bərabər olarsa, onda qabaqkının (qabaqca ölənin) ləzzəti sonrakının ləzzətindən müəyyən müddət artıq olar. Bu isə sonrakının zərərindədir. Yoxsa əgər sonrakının ləzzətinə həmin ləzzətin əvəzi artırılarsa, lazım gələr ki, (müəyyən müddət) bitdikdən sonra artırılan ləzzət kəsilsin. Belə olmazsa ədalətsizlik olar. Behiştə isə kəsilən ləzzət yoxdur.

Bu iddianın cavabında deyirik ki, ölümlə qiyamət günü arasındakı ləzzət, behişt nemətlərinin intizarını çəkmək ələmi ilə qarışıqdır. Beləliklə o iki adam ləzzət və ələm etibarı ilə ancaq bərabər şəkildə behiştə daxil olacaqlar».

Füzulinin bu fəlsəfi fikrinə az da olsa aydınlıq gətirmək məqsədilə deyə bilərik ki, dünyada baş verən bütün hadisələr ədalət üzərində qurulub. Heç kəsin haqqı tapdalanmayıр. Yüz yaşında cahil bir insanın başqalarına əziyyət verərək yaşaması da, dünyaya yenidən göz açmış körpənin dünyadan getməsi də ALLAH-ın ədaləti üzərində qurulub. Bizim gördüyümüz, yalnız nəticədir. Səbəb isə onun elmindədir. Alimlərin fikrincə, maddi dünya ləzzət və ələmin qarışığından yaranıb. Axirət dünyasında zövq ayrı, əzab ayrı xəlf olunub. Cənnət əhli zövq, cəhənnəm əhli isə əzab çəkəcək. Bu dünyada isə böyük ləzzət görmək istəyən, böyük də ələm dadmalıdır. Ona görə də yüksək fəzilət

dalınca gedənin, imtahanı da çox böyük olur. Bu da bir daha ALLAH-ın ədalətindəndir.

Nübüvvət

Nübüvvət bəhsinə gəldikdə isə, onu deyə bilərik ki, Füzuli yaradıcılığında Məhəmməd Peyğəmbərin (s) mübarək şəhinə yazılmış nətlər kifayət qədərdir. Təkcə «su» rədifli qəsidəsi onun Peyğəmbərə (s) olan sevgisini, onun qoyduğu yol ilə getməyini əks etdirən gözəl bir əsərdir. Rəsuli-Əkrəmin(s) mövluduna həsr etdiyi qəzəlin məqtə beytində yazır:

Ey Füzuli, rəhi-şər'ini tut ol rahbərini,
Bu təriq ilə zəlalətdən özün eylə rəha.

Şair hər iki dünyada zəlalətdən qurtarmağın yolunu o Həzrətin gətirdiyi şəriətdə görür. Yaxud:

Ya Nəbi, lütfün Füzulidən kəm etmə ol zaman,
Kim, olur təslim müftahi-dəri-qüfran sana.

Ya Nəbi, onda ki, bağışlanma, mərhəmət qapısının açarını sənə təslim etdilər, o zaman yaxşılığını Füzulidən əsirgəmə. Peyğəmbərin (s) uca şəxsiyyətinə həsr etdiyi nət qəzəllərindən birini izah etməyə çalışaq:

Ey qübari-qədəmin ərşi-bərin başına tac,
Şərəfi-zatına ədnayi-məratib, me'rac.

Ey qədəminin tozu yüksək asimanın başına tac olan. Sənin zatının şərəfi müqabilində merac aşağı bir mərtəbədir. Bu beyti başa düşmək üçün gərək Qurani-Kərimə və İslam alimlərinə istinad olunsun. ALLAH-təala öz Kitabında Musa peyğəmbərə xitabən buyurur: «Ya

Musa, nəleynlərini çıxart, sən müqəddəs Tuva vadisində-sən».¹

İslamın çox böyük alimlərindən biri Əllamə Məhəmməd Bağır Məclisi özünün «Zinətül-məcalis» adlı əsərinin 7-ci məclisində Məhəmməd Peyğəmbərdən (s) söhbət açarkən «Biz səni aləmlərə rəhmət olaraq göndərdik»² ayəsinə istinad edir və bu ayəni şərh edərək yazır: «Musaya nəley-nini çıxart deyən ALLAH, Məhəmməd (s) nəleyni ilə asimanlarına bəzək verir».

Müntəha şər'inə ədnayi-təmamiyyə-rüsul,
Bəhrsən, sair-i-ərbabi-risalat əmvac.

Bütün din gətirən peyğəmbərlərin şəriətinə, sənin gətirdiyin mükəmməl bir sonudur, nəticədir, xitamdır. Sən də-nizsən, başqa din xadimləri onun ləpələridir.

Xazini-gənci-şəfaət səni bilmiş İyzəd,
Hiç kim, yox ki, sənə olmaya axır möhtac.

Şəfaət sözü ALLAH-la günahkar bəndə arasında vəsi-təcilik deməkdir, şəfi isə vasitəçidir. Beytin mənası belədir: ALLAH mərhəmət xəzinəsinə səni xəzinədar seçmişdir. Elə insan yoxdur ki, əvvəl-axır sənə möhtac olmasın. Peyğəmbərə (s) «şəfi-ruzi-məhşər» də deyirlər. Yəni məhşər günündə şəfaət verən.

Sünnətin məğfirət əsbabına minhaci-hüsul,
Təətin mə'siyət əmrəsinə tədbiri-ilac.

Qoyduğun qayda-qanun günahkarın bağışlanması üçün hasil etdiyi, ələ gətirdiyi böyük və düz yoldur. Ən gö-

¹ Taha surəsi, 12-ci ayə

² Ənbiya surəsi, 107-ci ayə

zəl üsul, tərz sənə olunan itaət ilə günahkarlıq xəstəliklərinə əlac tədbiridir.

Xəlqə təqlidi-sülukin səbəbi-hüsni-məaş,
Mülkə təgyiri- təriqin əsəri-sui-mizac.

Sənin rəftarına, hərəkət tərzinə öz rəftarını, hərəkətini bənzətmək, xalqın gözəl yaşayışına bir səbəbdir. Qoyduğun yolu, məsləki dəyişmək isə ölkədə, məmləkətdə pis, yaramaz təbiətin əsəri, əlamətidir.

Qaim olmazdı nizamü nəəqi-əslivücud,
Verməsəydin əsəri-ədl ilə dünyayə rəvac.

Varlığın əsl, kökü nizam və tərtib tapıb ayaq üstə dayanma bilməzdi, yəni bu qədər davamiyyət tapa bilməzdi. Əgər sən onu ədalətinin təsiri ilə işə verməsəydin. Başqa sözlə, varlığın əslinin, kökünün belə tanınaraq, bəyənilərək əbədiyyət tapıb həmişə möhkəm durması, sənin ona ədalət təsiri ilə verdiyin nizam və tərtibdən asılıdır

Şükrillillah ki, Füzulini edib daxili-feyz,
Rəğbətin daireyi-xovfdən etmiş ixrac.

ALLAH-a çox şükr olsun ki, Füzulinin sənə olan rəğbəti, meyli, etibarı onu müvəffəqiyyət, ismət, ləzzət, bir sözlə, feyz aləminə daxil, təhlükə və qorxu dairəsindən xaric etmişdir. Füzuli nəinki hansısa bir peyğəmbərin, ümumiyyətlə bütün peyğəmbərlərin varlığını və bu varlığın vacibliyini özünə məxsus dəlillərlə isbat etmişdir. Onun yaradıcılığında kifayət qədər yer tutan Nübüvvət bəhsi, yalnız tərif üçün deyil, Quranın hansısa bir ayəsinə, yaxud hansısa bir hədisə istinad edərək öz əksini tapmışdır. Quranın «Yasin» surəsinin 68-ci ayəsində ALLAH-təala belə buyurur: «Biz ona (Məhəmmədə) şeir öyrətmədik, bu ona heç yaraşmaz da (lazım da deyil). Ona vəhy olunan

ancaq öyüd-nəsihət və (haqla batili ayırd edən) açıq-aşkar Qurandır».¹ Füzuli bu ayəyə istinad edərək divanının dibacəsindəki qitədə deyir:

Ol düri-dürri-«ənə əfsəh» ki, hikmət dayəsi,
Şe'r şəhdilə ləbi-canpərvərin tər qınamış.
Şe'r bir ziyvərdir, əmma biz kimi naqislərə,
Ol ki kamildir, onu möhtaci-ziyvər qılmamış.

«Ənə əfsəh» sözü Məhəmməd Peyğəmbərin (s) dilindən çıxan bir sözdür ki, «mənəm ən fəhəhəli» deməkdir. Hikmət dayəsi isə ALLAH-dır. Qitənin mənası budur ki, hikmət dayəsi, yəni ALLAH, «mənəm ən fəhəhəli» sədəfinin dürrünün incisini can bəsləyən şeir şərbətilə islatmamışdır. Şeir bizim kimi naqislərin bəzəyidir. Kamil olana bu bəzəkdən vurmamışdır və s.

İmamət

Bu mövzu da Füzuli yaradıcılığında kifayət qədər yer tutur. Təkcə «Hədiqətüs-süeda» əsəri kifayət edər ki, biz bu böyük şairin imamətə olan münasibətini öyrənək. Ona görə də yenidən «Mətlül-etiqa» əsərinin imamət haqqında olan bölməsinə nəzər salaq. Füzuli imamətin vacibliyindən danışaraq yazır: «İmamətin vücudu zəruridir, çünki İslamın (daimi olaraq) qalması üçün şəriət əhkamı davam etməlidir. Halbuki qanunvericinin məcazi həyatı (dünyadakı həyatı) daimi deyildir. (Buradan belə nəticə çıxarmaq olur ki,) ölkələrdə müxtəlif əsrlər ərzində nizam-intizam, ancaq imamın vücudu ilə nizama salına bilər. Peyğəmbər (s) belə buyurmuşdur: «Hər kəs öz zamanəsinin imamını

¹Ayətullahül-üzma Məkarim Şirazi. Yasin surəsinin tərcümə və təfsiri. Bakı, 19.. s.162

tanımadan ölərsə, cahiliyyət (azgınlıq, nadanlıq) içərisində ölər»

İslamın bütün qayda-qanunlarına bacardığı qədər əməl edən Füzuli Peyğəmbərin (s) dilindən çıxan bu hədisə etina göstərməmiş desək yanlır. Hansı ki, həmin hədisi söhbətinə bir əsas olaraq qeyd etmişdir. Başqa bir hədisdə buyurur: «Sizin aranızda iki əmanət qoyub gedirəm: biri Quran, o biri Əhli-beytim». Füzulinin bu əmanətlərdən hansı birinə xəyanət etməsinə iman olan insan inana bilmir. Fars divanından tərcümə olunmuş bir qəzəində deyir:

Əzbər olmuşdur dilimdə şanlı namın, ya Əli,
Mən kiməm,- aləmdə bir kəmtər qulamın, ya Əli.

Cümlə insanlar, mələklər Kəbə tək məbəəd sanır,
Hər yeri kim, orda olmuşdur məqamın, ya Əli.

Lütf süfrəndən sənin hər ləhzədə min feyz alır,
Bu Füzuli vird edər həmdü səlamın, ya Əli.

Bütün yaradıcılığına diqqət edəndə bir daha Füzulinin Əli (ə)-dan başlayan imaməti, bütövlükdə qəbul etməsinin şahidi olur. Onun şəninə yazdığı «Qönçə bağı dəhr bidadilə əvvəl qan olur» misrası ilə başlayan qəsidəsindən bir neçə beyti nümunə olaraq göstərmək istədik:

...Yüz məşəqqət çəksə, kami-dil tapar əncami-kar,
Hər kimin aləmdə mövlası Şəhi-mərdan olur.

...Ol imami-dinü dünya kim, onun düşmənlisi,
Müşrikin dininəvü dünyasına nöqsan olur.

...Kövsəri-Cənnət onun hökmündədir ol vəch ilə,
Cümlə nəslilə həmin Adəm ona mehman olur.

...Əql kim, qəvvəsi-dəryayi-kəmalı-elmdir,
Cövhəri-zatın təsəvvür eyləsə, heyran olur.

Fəhm kim, səyyahi-iqlimi-diyari-dərkdir,
Vadiyi-idrakını seyr etsə, sərgərdan olur.

...Var ümidim feyzi-dövlətdən, Füzuli kim, müdam,
Ta dilimdə qüvvəti-nitqü tənimdə can olur.

Dəm uram övsafi-övladi-Əlidən nitəkim,
Mədhi-övladi-Əli müstəvci-qüfran olur.

Məhəmməd Peyğəmbəri (s) və aramızda əmanət qoyub getdiyi pak Əhli-beytini (ə) tərənnüm edən bu cür gözəl şeir nümunələri Füzuli əsərləri arasında kifayət qədərdir. İmamətin digər üzvlərinə, fəzilətlərinin aliliyinə, cədikləri əzabə, məşəqqətə, nəinki ayrı-ayrı şeirlər, hətta bütöv bir kitab həsr edilmişdir ki, bu da yuxarıda adını qeyd etdiyimiz «Hədiqətüs-süəda» əsəridir. Bu əsər Füzulinin on iki imama qail, Cəfəri məzhəbində olmasına çox gözəl dəlildir. Digər bir həqiqət bu böyük şairin həzrət İmam Hüseyn (ə)-in məzhərində nəşvü nüma tapmasıdır. İmam Hüseynə (ə) Füzulinin nə qədər bağlılığını yığcam sitatlarla göstərmək istədim:

Ucaldın qəbrim, ey bidərdlər, səngi-mələmətdən,
Ki, mə'lum ola dərd əhlinə qəbrim ol əlamətdən.

Məzarım üstə qoymun mil, əgər kuyində can versəm,
Qoyun bir sayə düşsün qəbrimə ol sərv-i-qamətdən.

Bu beytlərin şərhinə, mənə ehtiyac yoxdur. Çünki bütün Füzulisevərlər bu qəzəli eşidib və o sərv-i-qamətin məzh imam Hüseyn (ə) olduğunu bilir. Başqa bir qəzəlin məqtə beytində deyir:

Füzuli binəva ta rövzeyi-kuyində sakindir,
Təmənnayi-behiştü meyli-gülzari-İrəm qılmaz.

Nə qədər ki, Füzuli cənnətə bənzər məhəlləndədir, nə behişt təmənnası, nə İrəm bağına meyl etməz. Bundan əlavə, Nəsimi dövründən Azərbaycan şeirinə gəlmiş və Füzuli şeirində də geniş yer tutmuş bir ideya, bir məna qəbul olunmuşdur. Hansı ki, o şeirlər, yaxud beytlər, dözülməz hicranla, intizarla, can atılan vüsalla mayalanıb yoğrulmuşdur. Bu intizarı çəkilən, vüsala can atılan şəxs kimdir ki, hələ neçə əsr əvvəl yaşamış Nəsimilər də, Həqiqilər də, Bühranəddinlər də məhz o şəxsin görüşünə can atmışlar. Füzuli deyir:

Bülbüli-dil gülşəni-rüxsarın eylər arizu,
Tuti-yi-dil lə'li-şəkkərbarın eylər arizu.

Naməvü qasid pəyamilə xoş olmaz xatirim,
Öz ləbindən ləhceyi-göftarın eylər arizu.

Həç şübhə yox ki, bu beytlərdəki hədəf canlı bir varlıqdır, şəxsdir. Görəsən bu şəxs kimdir? Əgər desək ki, bu şairin öz xəyalında yaratdığı məşuqəsidir, onda Füzulini bir xəyalpərəst şair kimi qəbul etməliyik. Halbuki Füzuli xəyalpərəst yox, həqiqətpərəst bir şairdir. Yox əgər, intizarı çəkilən bu şəxs həqiqi şəxsdirsə, o zaman o şəxsin kimliyini araşdırmaq lazım gəlir. Ən maraqlı cəhəti odur ki, Füzulidən neçə yüz il əvvəl yaşamış şairləri də, neçə əsr sonra yaşamış şairləri də intizarında saxlayan məhz eyni şəxsdir. Bu cür şeir nümunələrinə «İntizari-fərəc» şeirləri deyirlər. «İntizari-fərəc» isə bir vaxt dünyanı ədalətlə dolduracaq bir həqiqətin, imamət silsiləsinin sonuncusu həzrət Mehdi Sahibəzzəman (ə.f) intizarıdır. Çünki, adətən çəkilən bütün intizarlar insana yalnız dərd, qəm, narahatçılıq gətirər, bu intizarda isə sevinc, fərəh, təskinlik

var. Ona görə də bu intizara «intizari-fərəc», bu intizarda yazılmış şeirlərə isə «intizari-fərəc şeirləri» deyilir.

Mənə badi-səba ol sərvı-gülrüxdən xəbər verməz,
Açılmaz qönçeyi-bəxtim, ümidim nəxli bər verməz.

Və yaxud,

Aşiyani-mürği-dil zülfı-pərişanındadır,
Qanda olsam, ey pəri, könlüm sənin yanında.

Bu mötəbər şəxsin adının çəkilməsi şəriət tərəfindən qadağan olunduğu üçün Füzuli ona gah pəri, gah gözəl, gah şux və s. adlar verərək mürpəcət etmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq demək olar ki, Füzuli imaməti bütövlükdə qəbul etmiş və onlara müxtəlif formalı əsərlər ithaf etmişdir.

Miad

Üsuliddinin sonuncu, beşinci maddəsi miaddır. Bu barədə də Füzuli «Mətləül-etiqaq» əsərində geniş söhbət açmışdır. Miad, məhşər günü yenidən dirilib qayıtmaya deyirlər. Bu, İslamın budaqlarını üstündə saxlayan əsas köklərdən biridir. Buna inanmayan İslamdan çıxmış sayılır. Füzuli «Mətləül-etiqaq» əsərində yazır: «Məhşəri iki dəlil əsasında inkar edənlər vardır. Birincisi, yox olan şeyin bərpa edilə bilməməsi dəlilidir. Bunlar demişlər ki, yox olan şey tamamilə sıradan çıxır və onun sabit bir mahiyyəti yoxdur. Buna görə də onun qayıtması barədə mühakimə yürütmək olmaz.

İkincisi, cismani miadın qeyri-mümkün olması dəlilidir. Bunlar demişlər ki, əgər bir insan, başqa bir insanı yeyərsə, yeyilmiş insanın bir hissəsi, yəni insanın hissəsinə çevrilir və beləliklə onların hər ikisini bərpa etmək qeyri-mümkündür.

Birinci dəlilin cavabı budur ki, yoxluğu mütləq mənada hesab etməkdən ibarət olan bu mühakimənin doğru olmaması həmin mühakimənin əleyhinə bir sübutdur. Çünki ölənin insan tamamilə sıradan çıxmır (Ölmək başqadır, yox olmaq başqa).

İkinci dəlilin cavabı isə belədir ki, insanın əsas hissələri (üzvləri) vardır ki, həmin hissələr qiyamət günündə bir yerə toplanar. Yeyilmiş insanın hissələri isə, yeyən insanın əsas hissələri deyil»

Rübailərinin birində şair yazır:

Xoş ol ki, dəmi-əcəl çəkəm badeyi-nab,
Sərməst yatam qəbridə ta ruzi-hesab,
Qövğayi-qiyamətdə duram məstü xərab,
Nə fikri-hesab ola, nə idraki-əzab.

Rübaidə məzmun budur: Xoş olar ki, əcəl gələnin anda (dəmi-əcəl ifadəsi əcəlin nəfəsi mənasını verir) elə bir saf bədə çəkəydim ki, (içilən mayeni başa çəkmək mənasında) qiyamətə qədər qəbirdə məst halda yataydım. Qiyamət qopanda da məst, xərabəti duraydım. Nə haqq-hesab fikri, nə əzabı düşüncənin idrak olaydı. Aydın məsələdir ki, Füzuli qiyamət gününün hesabına, həmin gün insanların qəbirdən qalxmasına inanaraq müsəlman bir şairdir. Hətta onun bu rübaisində qiyamət gününü iqrar etməklə yanaşı, o günün həqiqətini qəbul edərək, bir qorxu, bir vahimə hissi də var. Ona görə də bu qorxunu, bu vahiməni dəf etmək üçün şair elə bir xalis mey istəyir ki, qiyamət günü ayağa qalxanda da sərməst olsun. O, «Həva ərayisi-gülzarə oldu çöhrəgüşa» misrası ilə başlayan qəsidəsinin bir beytində belə yazır:

Əzabi-ruzi-cəza vəhmi ilə şamü səhər,
Bir izzirabü əzab içrəyəm məni-rüsəva.

Əlbəttə, bu cür şeirlər Füzuli əsərlərinin arasında çoxdur. Məncə, onun miada olan etiqadını göstərmək üçün bu qədər kifayət edər.

Bütün bu yazdıqlarımız və yaza bilmədiklərimiz bir daha Füzulinin İslam aləmindəki məzhəbinin və sahib olduğu məzhəbinə inamının nişanələridir.

Fürüiddin

Yuxarıda qeyd etdik ki, fürüiddin on maddədən ibarətdir və adlarını da göstərdik. Bu on maddənin hər biri insandan əməl tələb edir. Başqa sözlə, əgər bir insan müsəlmaçılığa boyun əyibse, bu yolda öhdəsinə düşən işləri, vəzifələri icra etməlidir. Yəni müsəlman: 1. Namaz qılmalı; 2. Oruc tutmalı; 3. Xüms verməli; 4. Zəkat verməli; 5. Həccə getməli; 6. Cihad etməli; 7. Xeyir işlərə dəvət etməli; 8. Pis işlərdən çəkəndirməli; 9. ALLAH-ın dostu ilə dost; 10. Düşməni ilə düşmən olmalıdır. Əlbəttə, bunların hamısında hədd-büluğ məsələsi əsas şərtidir. Yəni, şəriətin qoyduğu qanunlara imkanın çatırsa əməl etməlisən. Məsələn, əgər yaşın çatırsa, ruhi xəstə deyilsənsə, qocalıqdan yaddaşını itirməmisənsə və s. gərək namaz qılasan. Sağlamsansa, oruc tutmalısan, qazancın illik xərcindən artıq qalırsa, xüms verməlisən, əmlakından zəkat verməlisən, artıq pulun varsa həccə getməlisən, əgər şəriət hakimi əmr versə, cihad qalxmalısan, bacardığın qədər gərək insanları xeyr iş görməyə, pis işlərdən çəkinməyə çağıran, ALLAH-ın dostu ilə dost, düşməni ilə düşmən olasan. Bu on maddənin hansı daha vacib, daha mühümdür desəm, elə bilərəm ki, düz olmaz. Çünki hamı eyni dərəcədə vacib, eyni dərəcədə mühümdür. Müsəlmandan əməl tələb edən bu on maddənin heç biri əməl edəndən başqa heç kimə xeyir vermir. O əməllər, yalnız əməl edən özünə aiddir və nə qədər savabı olsa, əməl sahibinin özünündür. Təkcə 7-ci və 8-ci maddələrdən savayı. Düzdür namaz qılana, yaxud oruc tutana baxıb

kimsə bu əməlləri etmək həvəsinə düşə bilər, lakin 7-ci əmr bil-məruf, 8-ci nəhy ənil-münkər maddələri isə insanın özünə nə qədər savab gətirirsə, başqalarına da bir o qədər xeyir verir. Çünki müsəlmanın boynuna düşən bu iki işlərdən çəkindirməkdən ibarətdir. Bu baxımdan bu iki maddə işlədilməsi daha çox vacib olan maddələrdir. Elə bizim Üsuliddindən və Furuiddindən danışmağımız özü bu iki maddəyə aiddir. Bu məsələlərin kamil bilicisi olan Füzuli öz yaradıcılığında bu sahələrə geniş yer vermişdir. İslamın təbliğatı, insanları yüksək məqamlara səsləmək, yol göstərmək Füzuli şeirinin əsaslarından biridir. İstər fars dilində, istər ana dilində yazdığı divanlardakı qitələr bütövlükdə bu məzmunundadır.

Ey könül, mütləq ibadət qılmayıb, ömrün təmam,
Eylədin sövdayi-zülfı-hər pərirüxsarə sərf.
Saç ağardı, gəl, yetər, mir'ati-bəxtin tirə qıl,
Ömrüdən bir dəm ki qalmış, eylə istiğfərə sərf.

Qitədəki məzmun belədir: Ey könül, ibadətə sərf etməli olduğun ömrü təmam pəri üzlülərin zülfünün sevdasına sərf elədin. Artıq saçın da ağarıb, bəsdır baxtının güzgüsünü qaraltdın. Ömrüdən qalan bir nəfəsi, barı, əstəğfər etməyə sərf et. Ey könül deməklə bütün insanlara xitab edən, onları düz yola, yəni ALLAH-a ibadət etməyə çağırən bu qitə, İslamın bütün hökmlərini dərinədən bilən, onları əsl mömin kimi əməldə göstərən bir şairin ilhamının bəhrəsidir.

Ey xacə, gər qulundan oğulluq rəva isə,
Şəfqət gözüylə bax ona daim, oğul kimi.
Vər oğlunu dilərsən ola sahibi-ədəb,
Əlbəttə eylə zillətə mö'tad qul kimi.

Füzuli nəinki adi insanlara, hətta maddiyyat və fəzilət baxımından mövqə sahibi olanlara da əmr bil-məruf etməyi özünə, sanki bir vəzifə bilmişdir. İzahə ehtiyacı olmayan bu qitə, insanın qulu ilə nə cür, oğlu ilə nə cür rəftar etməyini öyrədir. Bunlardan əlavə nəslilə öyünənlərə, əsl-nəsəbi elm və ədəbdən üstün tutanlara nəhy ənil-münkər edərək fars dilində yazdığı divandakı qitələrinin birində deyir:

Nəsəb fəziləti insanə özgəsindəndir,
Həsəblə özgəyə, ey siflə iftixar eləmə.
Əmir xidməti, şahə yaxınlığın puçdur,
Öyünmə, bunlara dünyadə etibar eləmə.
Bir iş ki, dost köməyi olmadan düzəlməyəcək,
İnanmayıb, özünü heç ümidvar eləmə.
O mülkü mal ki, viran olub gəlib-gedəcək,
Ümid evin bu əsas ilə payıdar eləmə.
Fəzilətin, hünərin baqi qalmaq istərsən,
Bilikdə cəhd elə, kəsbi-hünərdən ar eləmə.

Həqiqətən, nəslindəki adlı-sanlı şəxslərin nüfuzu ilə başqalarının yanında iftixar edən insan öz kiçikliyini, öz cahilliyini etiraf etmiş olur. Çünki o ad-san özgəsinindir, fəxr edən yox. Hünərli insan odur ki, o nüfuzun qorunması və saxlanması üçün həmişə ciddi cəhd edərək say göstərir. Füzuli, şahlar xidmətində durma, onlara etibar eləmə, dost köməyi olmadan düzəlməyən işi təkbaşına həll etməyə çalışma, dağılacaq mülkün təməli üstündə ümid evi tikmə, fəzilət arzulayırsansa, hünər qazanmaqdan ar etmə, deməklə əslində əmr bil-məruf və nəhy ənil-münkər hökmlərinə əməl etmişdir. Ümumiyyətlə, Füzuli dünyasına diqqətlə və insafla nəzər salan onun bu iki məsələdə nə qədər sabitqədəm olduğunu açıq-aydın görə bilər.

Füzulini oxuyarkən bu böyük şairin timsalında gah son dərəcə ALLAH-a sığınan bir abid, gah İslam fəlsəfəsini dərinlən bilən bir filosof, gah mərifət məqamına yüksələn bir arif, gah eşqində sabitqədəm bir aşiq, gah oxucusuna öyüd-nəsihət verən aqıl bir ağsaqqal görürük. O, əsrarəngiz şeirləri və o şeirlərdə yaratdığı heyratəmiz fikirlərlə yanaşı, insanlara həyatın yollarında nə cür olmağı, nə etməyi öyrədən, onları mətinliyə, dönməzliyə, gözütöxlüğe, mehribançılığa səsləyən bir şairdir. Şairin bu mövzuda yazılmış qəzəllərindən birini şərh etməyə çalışaq:

Bəqa mülkün dilərsən, fani et varını dünya tək,
Ətək çək gördüyündən afitabi-ələmə tək.

Beytin zahiri mənası budur ki, əgər əbədiyyət istəyirsənsə, dünya kimi varını puç et, yəni varından keç. Dünyanı bəzəyən günəş kimi hər gördüyündən də ətək çək.

Dünya dedikdə üstünə ayaq qoyub gəzdiyimiz yer kürəsi yox, göz ilə hər nə görünürsə, hamısı bir yerdə dünya deməkdir. Bu dünyanın yaşından nə bir dəqiq xəbər verən, nə də onun sonunu bilən var. Ariflər dünyanın bu qədər uzun ömürlü olmasının səbəbini varından keçməyində görürlər. Yəni, onun əbədiyyət tapmasının səbəbi səxavətli olmasındadır. Həqiqətən də ən böyük dövlət sahibləri heç biri öz sərvətini ana bətnindən gətirməmişdir. Hər nələri olubsa, dünya malı olub. İnsan dünyanın malını yediyinə görə çox az ömür sürür və öləndə də heç nə apara bilmir. Dünya isə öz malını payladığına görə əbədiyyət tapır və malı da özünə qalır. Atalar: «dünya malı dünyada qalar» deyiblər. Birinci misrada insana müraciət olunaraq deyilir ki, ey insan, əgər istəyirsənsə sən də yaşın dünyanın yaşı qədər olsun, yəni dünya durduqca durasan, gərək onda dünya kimi varından keçməyi də bacarasan. İkinci misrada

isə insana, günəş kimi dünyanı bəzəyən olmaq üçün gördüyündən ətək çəkmək tövsiyə olunur. Günəş həqiqətən də dünyanı öz nuru ilə bəzəyən bir varlıqdır. Onu bu məqama yüksəldən gördüklərindən ətək çəkməsidir.

Göz insana baxmaq üçün verilib, gördüyündən nəse götürmək üçün yox. Göz onun üçün deyil ki, kiminsə xoşbəxt həyatına həsədlə baxasan, kiminsə irz-namusunu xain nəzərlərlə süzəsən, kiminsə eybini görməyə çalışasan, xeyr, göz baxdığından heç nə götürmədən, insanlar arasında heç kimə fərq qoymadan baxmaq üçündür. Füzuli oxucusuna nəsihət olaraq deyir ki, günəş kimi dünyanı bəzəyən olmaq istəyirsənsə, gərək günəş kimi də gördüklərindən ətək çəkməyi bacarasan. Doğrudan da günəş hər şeyi görür. Hətta gördüyünün üstünə şəfəq də salır, amma heç nə götürmür.

Birinci misrada Füzuli oxucusuna səxavətli olmaq öyrədir, ikinci misrada gözütöx olmağı nəsihət edir:

Təəllüq zülmətin, təcrid xurşidinə qıl mətlə,
Əgər ələmdə bir gün görmək istərsən Məsiha tək.

«Təəllüq» sözü asılma, asılılıq deməkdir. «Təcrid»in lüğəti mənası isə çılpmaq etmək, ayırmaqdır. Beytdəki fikir budur ki, əgər ələmdə İsa peyğəmbər kimi bir gün görmək istəyirsənsə, asılılıq zülmətini, çılpqlaşmaq, ayrılmaq günəşinə mətlə et, yəni günəşin çıxan yeri et.

Böyük ariflərin nəzərində rütbə qazanmağın, mövqe tutmağın yolu, özünü tərək etməkdədir. Belə ki, əgər bir insan daxilindəki «mən»i əzə bilmirsə, o, heç vaxt irfana yetişə bilməz, mərifət əhli ola bilməz. Məhəmməd Peyğəmbərin (s) keçdiyi küçədə ona qarşı cürbəcür haqsızlıqlar olunurdu. Bir pəncərədən isə həmişə onun başına zibil atardılar. Bir dəfə zibil atılmır. Peyğəmbər (s) bu gün zibilin atılmadığının səbəbini soruşur, deyirlər: - Ya Rəsulullah, ev sahibi xəstələnib. Peyğəmbər (s) ona kin bəsləmək

əvəzinə, ona baş çəkməyə gedir və ALLAH-dan ona şəfa diləyir.

Bu cür böyüklüyə, bu cür insanlığa sahib olmaq istəyən insan, hökmən vücudundakı «mən»i əzməli, nəfsini idrakına ram etməlidir. İsa (ə) o qədər öz «mən»ini əzmişdi ki, o qədər mənlıkdən ayrılı bilməmişdi ki, ALLAH-taala onu dardan dördüncü göyə qaldırdı və ona qiyamətə qədər dirilik verdi. Füzuli bu beytdə demək istəyir ki, əgər sən də İsa peyğəmbər kimi ölməzlik qazanmaq istəyirsənsə, onda mənliyə bağlanmaqdan qaç. O bir zülmətdir, aydınlığın yolu isə bu cəhalət libasından çıxmaqdır.

Könül hər surəti-şirinə vermə, iç meyi-mə'ni,
Həzər qıl, çalma başa tişəni Fərhadı-şeyda tək.

Beytdə deyilir ki, hər şirin görünən surətə könül verməzdən əvvəl bir məna şərbəti iç. Ehtiyat et, dəlicəsinə aşıq olan Fərhad kimi külüngü daşa çalma.

Ümumiyyətlə, klassik ədəbiyyatda Fərhadın ləqəbi şeyda, Məcnunun ləqəbi isə rüsvadır. Heç bir şeirdə Məcnuni- şeyda, Fərhadı-rüsva tərkiblərinə rast gəlmək mümkün deyil. Hər yerdə Məcnuni-rüsva, Fərhadı-şeyda yazılır. Məcnunun rüsvalığından növbəti beytdə danışılacaq. Hələlik isə bu beyti başa düşmək üçün Fərhadın şeydalığına qayıdaq. Yuxarıda qeyd etdik ki, «şeyda» sözü dəlicəsinə vurulmaq deməkdir. Fərhad ilk dəfə Şirini görəndə ona elə vuruldu ki, hətta nə istədiyini eşikdə Şapurdan soruşdu. O bildirdi ki, Şirin, yalnız Xosrovu sevən bir xanımdır, bu saraya da onu sevdiyi üçün gəlib. O heç vaxt Xosrovdan başqasına meyl salmaz. Çünki bir qadın qəlbində iki kişiyyə qarşı məhəbbət, qadın üçün ən azı əxlaqsızlıqdır. Bu baxımdan Şirinin Fərhad ilə xoş münasibəti, onun sənətkara olan hörmətindən irəli gəlirdi. Şirin Fərhadın bir insan kimi özünü yox, bir sənətkar kimi sənətini sevə bilərdi. Fərhad məhz ona görə şeyda, yəni dəlicəsinə vurulmuş deyirlər ki, bütün bunları bilə-bilə, yenə də Şirinə aşıq

oldu, onun yolunda Bisütunu çapdı və axırda da özünü öldürdü. Bu bir tərəfli eşq idi, həqiqi eşq isə qarşılıqlı olur. Fərhadın ölüm xəbəri Şirinə, bir sənətkarın ölümü kimi əlbəttə təsir elədi, ancaq həmin Şirin Xosrovun ölümünə dözməyib intihar etdi.

Füzuli sevib-sevilənlərə sevmək öyrədərək deyir ki, ey insan, hər şirin üzlü gözəl görən kimi ona aşıq olma, əvvəl bir məna şərbəti iç. Yəni surətin şirinliyinə aldanma, onun mənasını da axtar. Əvvəl öyrən, gör, o da səni eyni məhəbbətlə sevirmi. Ehtiyat et, boş yerə Fərhad kimi Bisütuna külüng çalma.

Rəfiqin olsa dilsiz canəvər, həm saxla raz ondan,
Saqın, sirrin düşürmə dillərə Məcnuni-rüsva tək.

Bu beytdə insanlara sirr saxlamağın nə qədər mühüm bir vəzifə olduğunu nəsihət edən Füzuli, sirri hətta dilsiz heyvanlara da açmağı məsləhət görmür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi görək Məcnunun rüsvalığı nədədir.

«Rüsva» sözündə; biabır olma, xar olma, alçalma mənalari ilə yanaşı, məşhur, tanınmış mənalari da var. Bəs Məcnun bu rüsvaların hansındandır?

Ariflərin nəzərində aşıq, aşıqlıyından dəm vura bilməz, çünki bu sirri dağıtmaq deməkdir. Doğrudur, Məcnun insanlara öz sirrini açmadı, ancaq heyvanları özünə ram etməklə, dövrəsinə toplamaqla, ALLAH-ın ona bəxş etdiyi qüdrətin üstünü açdı. ALLAH-la öz arasındakı sirri faş elədi. Bu baxımdan aşıqlar içində sirr saxlaya bilməyən aşıq kimi rüsva oldu, nöqsanlı bir aşıq kimi tanındı. Şübhəsiz, Məcnun heç bir nöqsanı olmayan aşıqlardan ola bilməzdi, çünki onlar cəmi on dörd nəfərdir. Məcnun və onun kimi aşıqlar, məhz onlar gedən yolun yolçularıdır. O on dörd nəfərin məqamı isə əlçatmaz dərəcədə yüksəkdir, alidir. Məcnunu bu nöqsanı ilə heç də mənfi surət kimi qələmə vermək istəmirik, əksinə, əgər o, rüsvadırsa, məşhurlaşmış mənada, yüksək məqam tutmuş

tanınmış aşiq kimi rüsvadır. Vəhşiləri özünə ram etməklə kəramət göstərən bir aşıqdır. Məna aləmində, vəhşilər ilə gəzən onun nəfsi idi, idrakı isə çox-çox yüksəklərdə dolanırdı. Məcnuni-rüsva dedikdə bu kəramətlərə sahib məşhur Məcnun nəzərdə tutulur. Beytdə deyilir, əgər Məcnun heyvanlara (ALLAH-la öz arasında olan) qəlbindəki sirdən cüzi açmaqla, onları özünə ram etməklə rüsva oldu (hər iki mənada), sən çalış, heç dilsiz canavara da sirr açma.

Yetər Tavus tək üç ilə qıl arayışı-zinət,
Vücudindən keçib aləmdə bir ad eylə Ənqa tək.

Tovuz quşu hamının gördüyü, gözəlliliklə görünəli vələh edən bir quş, Ənqa isə heç kəsin görmədiyi əfsanəvi bir quşdur. Tovuzun böyüklüyü surətindədir, gözəlliyindədir. Ənqanın böyüklüyü isə tarixdə əbədiyyət qazandığı adındadır. Tovuzun göz qabağında olan gözəlliyinə baxmayaraq adı, Ənqanın adı qədər nüfuzlu səslənmir. Çünki tovuz quşunun baxıb fəxr etdiyi surəti, Ənqa adının qalması üçün qurban vermişdir.

Beytdə nəsihət olaraq deyilir ki, ey insan, tovuz kimi surətinə bəzək vurub fəxr etməkdənsə, haçansa çürüyüb torpağa qarışacaq vücudundan keçməyi bacar ki, sən də Ənqa kimi adın qalsın.

Gühər tək qılma təğyiri-təbiət dəlsələr bağrın,
Qərar et, hər həvadən olma şurəngiz derya tək.

Görək insana səbr və mətanət öyrədən bu beytdə nə var. Gövhər (mirvari, inci) dənizin dibindən çıxan qiymətli bir daşdır. Həmcə çıxdığı deryanın bir damlası boydadır. Ancaq özündən tonlarla ağır dəniz suyundan bahadır. Onu suyun dibindən çıxarırlar, ortadan deşik açırlar, o boyda ona zülm olunur, nəinki qiyməti azalmır, zəti dəyişmir, heç rəngi də qəçmır. Gövhərdən hesaba gəlməyən qədər böyük

olan dəniz hər «həva»dən (hər küləkdən) o saat özündən çıxır, aşır-daşır, bulanır, rəngi dəyişir, səsi aləmi basır, heç qiyməti də artmır. Gövhərin belə qiymətli olmasının səbəblərindən biri də onun əzaba qarşı, sinəsi dəlinsə belə, mətin olmasıdır. Dənizin suyunun belə ucuz olmasının səbəbi isə, hər «həva»dən özündən bu cür çıxmasıdır, səbirsizliyidir. Füzuli insanların gözlərilə gördükləri varlıqları misal göstərməklə demək istəyir ki, elə mətin, elə iradəli ol ki, mirvari kimi sinəni dəlsələr də təbiətin dəyişməsin, çünki təbiətin dəyişsə, qiymətdən düşərsən. Hər «həva»dan tez-tez özündən çıxan dəniz olma ki, dəniz suyu kimi ucuz olmayasan.

Füzuli, kainat səbəbının qıldım təməşasın,
Nədəmətsiz tənə'üm yox, təsərrüfsüz təməşa tək.

Məqtə beytində Füzuli özünə xitabən deyir ki, mən kainatdakı səbəblərə nəzər saldım, yiyələnməmiş təməşa kimi, peşmançılığı olmayan naz-nemətli həyat görmədim.

Məlum məsələdir ki, bütün yaranış səbəb və nəticə üzərində qurulub. Göz ilə görünən və görünməyən nə xəlq olunubsa, səbəbsiz xəlq olunmayıb. Çox vaxt insan nəticəni görür, səbəbdən isə xəbəri olmur. Məsələn, şimşəyin bir nəfəri vurub öldürdüyünü görürük, ancaq bu hadisənin nə səbəbə baş verdiyini heç kəs bilmir. Yaxud ALLAH Firona niyə o qədər dövlət verdi, şahlıq verdi, yüz minlərlə insanı ona möhtac etdi.

İnsanlar arasında elələri olub ki, ömrünü hər nəticədə bir səbəb axtarmağa, tapdığı səbəblərdən isə nəticə çıxarmağa sərf etmişlər. Füzuli də bu cür arif şəxslərdən biri olaraq, beytdə deyir ki, mən kainatdakı səbəblərə təməşa elədim (təməşa burada diqqət yetirmək, dərk etmək mənasındadır) və bu qənaətə gəldim ki, peşmançılıqla dolu, gen-bol, fərvan bir həyatı yaşamaqdansa, o həyata sahib olmayıb uzaqdan təməşa etmək yaxşıdır. Çünki şahənə bir həyatın özü boyda da peşmançılığı, dərdi var. Şahın dərdi

şahanə, fəqirin dərdi isə fəqiranə olur. Əlbəttə, şahanə həyatın şirinliyinə aldanaraq elə o boyda da peşmaçılıq qəbul etməkdənsə, o həyatı uzaqdan seyr etmək daha məsləhətdir.

Füzuli şeirindəki nəsihətdən bu qədər danışmaq kifayət edər. Bir az da bu böyük şairin arif və ya sufi olmasına diqqət edək.

Füzulidə təsəvvüf yaxud irfan

Bu iki məsələnin, məxsusən, Füzuli şəxsiyyətindəki və yaradıcılığında əksini görüb tanımaq istəyən, əvvəlcə bu iki sahənin hansının daha əsas, daha önəmli olmasını araşdırmalıdır. Sonra isə Füzulinin İslamdakı əqidəsini nəzərə alaraq onun sufilərdən, yaxud ariflərdən olmasına hökm çıxarmalıdır.

Son zamanlar, nədənsə klassik ədəbiyyatda rəmzlərlə bəzədilmiş hər beyti təsəvvüf fəlsəfəsi ilə izah etməyə meyl olduqca çoxalıb. Əlbəttə, heç bir ədəbiyyatın fikrinin qarşısını almaq heç kəsə icazə verilmir. Hər kəs öz fikrində haqlı və azaddır. Ancaq bu söhbətlərin İslam dini nöqteyi-nəzərində hansının həqiqət, hansının bidət olduğunu bilmək vacibdir. Məxsusən, Füzuli kimi mömin bir şair araşdırılanda. Bu baxımdan mən də bu barədə öz fikirlərimi və əsaslarımı göstərmək istəyirəm.

Əvvəlcə «arif» və «sufi» sözlərinin mənasını araşdırmaq istərdim. Sufi sözü «suf» (yun) sözündən törəmiş bir sözdür. «Sufi» yun geyinən mənasındadır. Arif isə tanıyan, bilən mənası verir. Yəni sufilər yun paltar geyinməklərlə, ariflər isə tanımaqları, bilməklərlə tanınıblar. Başqa sözlə, irfan əhli deyəndə insanın xəyalında hər şeyi bilən, əsl həqiqəti tanıyan bir vücud, təsəvvüf əhli deyəndə isə əyninə yun paltar geymiş və ancaq öz ağılına əsaslanaraq haqqı axtaran bir sərgərdan canlanır. Görəsən, bu yolların hansı daha düzdür? Düzü tapmaq üçün düz görən, düz bilən, düz danışanların sözlərinə əsaslanaraq fikir yürütmək daha

düz olardı. Ümumiyyətlə, təsəvvüf onuncu imam Əliyyə-Nəqi (ə)-in dövründən başlayaraq inkişaf etmişdir. Hər şeydən əvvəl Məhəmməd Peyğəmbərin (s) və onun pak Əhli-beytinin (ə) bu ideologiyaya münasibətləri əsas şərtdir.

Rəsulullah (s) vəsiyyətlərinin birində Əbuzərə buyurmuşdu: « - Ey Əbuzər, gələcəkdə bir qövmlə gələcək ki, qışda da, yayda da yun geyinəcəklər, başqalarına nisbətən özlərini fəzilət əldə etmiş hesab edəcəklər. Onlara göylərin və yerlərin mələkləri lənət edəcəklər». ¹

Peyğəmbərdən (s) nəql olunan digər bir hədisdə deyilir: «Qiyamət olmayacaq məgər mənim ümmətimdən bir dəstə qiyam edəcək, adları sufi olacaq. Onlar məndən deyil. Onlar zikrləri lütləşdirəcək və səslərini qaldıracaqlar. Elə zənn edəcəklər ki, mənim təriqətimdəndirlər. Bəlkə onlar kafirdən də çox zəlif və zəlalətdədirlər. Onlar cəhənnəm adamlarıdır». ²

İmam Həsən-Əsgəridən (ə) rəvayətdir ki, imam Cəfəri-Sadiq (ə) Əbu Həşim Cəfəriyə etdiyi vəsiyyətlərdə buyurur: «Bir zaman gələr ki, insanlar təsəvvüf yolunu tutar və fəlsəfəyə meyl edərlər. Onlar bizim müxaliflərimizə bilmədən kömək edər və dini zəiflədib sındırırlar. Onlar ALLAH-ın və bizim düşmənlərimizdir». ³

Həmin mənbədə Əbu Həşimin dilindən belə nəql olunur: «İmam Həsən-Əsgəri (ə)-la məsciddə oturmuşduq. Sufilərdən bir dəstə məscidə daxil oldu və bir küncdə oturdular. İmam onlara işarə edərək buyurdu: - Bunlar hiyləgərlərdir. Bunlar şeytanın nöqərləri və din qanunlarını sındıranlardır. Avam adamları quru zahidliklərlə ovlayıb seyd edənlərdir. Bunlar ibadət əvəzinə rəqs edənlər, camaatı müxtəlif zikrlərlə yoldan çıxaranlardır. Onlara ancaq səfehələr tabe olur və ancaq səfehələr etiqad bağlayır.

¹ Səfinətül-bihar. 2-ci cild, s. 57

² Şeyx Bəhaəddin Amuli. Kəşkül. s. 55

³ Səfinətül-bihar. 2-ci cild, s. 58 və Hədiqətüş-şia, s. 43

Hər kəs onlardan birini diri ikən ziyarətə getsə, elə bilsin ki, şeytanı ziyarət etmişdir.⁴

Göründüyü kimi, təsəvvüf əhli heç bir istisna olunmadan tənqid olunmuşdur. Bəzi ədəbiyyatçılarımız bu tənqidləri sufilərin naqislərinə şamil etməyə çalışsalar da, göründüyü kimi, bu hədislərdə heç bir istisna qoyulmur. Digər bir hədisdə İmam Rza (ə) buyurur: «Sufilərin axmaqlığı hiyləgərlik və zəlalətdir.»⁵

İmam Rza (ə)-ın dilindən çıxan digər bir hədis: «Kimin yanında sufilər anılarsa, onları dili ilə, könlü ilə inkar etməyən bizdən deyildir. İnkər edən isə Rəsulullahın (s) səfəndə savaşmış kimidir».⁶

Ümumiyyətlə, Əhli-beyt İmamları (ə) və onların yolu ilə gedən yüksək fəzilət sahiblərinin heç biri təsəvvüf əhlini qəbul etməmişlər. Görəsən nə üçün? Bu suala cavab vermək insandan dəqiq araşdırma tələb edir ki, bu da geniş bir mövzudur. Bizim məqsədımız bu olmadığı üçün suala qısa şəkildə cavab vermək istərdik.

Əvvəla, Rəsuli-Əkrəmin (s) dilindən bir hədisi xatırlatmaq istəyirəm ki, buyurub: «Sizin aranızda iki əmanət qoyub gedirəm, biri Qurani-kərim, o biri əhli-beytim». Bu iki əmanətdən biri insanın insanlıq aləmində ən yüksək məqama yetməsi üçün göndərilmiş qanun kitabı Qurandır. İkinci əmanət isə Qurani mükəmməl bilib, oradan düzgün qərar çıxaran və insanlara ən doğru yolu göstərən Əhli-beytdir. Bu hədisə əsaslanıb demək olar ki, Quranda göstərilməyən və Əhli-beyt (ə) tərəfindən bəyanilməyən, bir sıra insanlar tərəfindən düzəldilmiş təriqətlər İslamda batil və bidətdir. Başqa bir hədisdə Peyğəmbər (s) belə buyurub:

⁴ Səfinətül-bihar. s. 57 və Biharül-ənvər 72-ci cild, s. 22

⁵ Üyunil-əxbərür-Riza. s.

⁶ Ə. Gölpınarlı. Tarix boyunca İslam məzhəbləri. Şiəlik. s. 144

«Mənim dinim 73 fırqəyə ayrılır, yetmiş ikisi batil, biri həqiqətdir». Şübhəsiz o həqiqi olan yol Peyğəmbərin (s) və pak Əhli-beytinin (ə) getdiyi yoldur.

Fikrimizi bir qədər də aydınlaşdırmaq üçün zamanəmizin böyük alimlərindən biri mərhum Əhmədağa Əhmədovun əlyazma şəklində əlimizə düşən risaləsindən oxuyuruq: «Sufilər siddiqlərin məqamına yetmək üçün riyazət çəkməyi lazım bilirlər. Onların riyazəti qeyri-şəri, tərkidünyalıqları riyayi və öz qərəzlərini həyata keçirmək üçündür. Onlardan bir çox müxtəlif fırqələr əmələ gəlmiş və hər fırqə özünə məxsus şüarlar qəbul etmişlər. Bu təriqətlərdən biri Həbibüyye adlanır. Onların etiqadı budur ki, şəriətdə olan əmr bil-məruf və nəhy ənil-münkər onlara lazım deyil. Yalnız haq yolunda məst olmaqla ona vasil olmaq lazımdır. Onlar özlərini haq yolunun yolçusu kimi qələmə verirlər.

Digər bir qismi Vəhdəti adlanır. Onlar deyirlər ki, dünyanın hər bir əlaqəsindən üzülüşüb Xalqla vəhdət təşkil etmək lazımdır, ikilik olmamalıdır.

Digər bir qismi Müşarikiyyə adlanır. Onlar deyirlər ki, biz peyğəmbərlərlə şəriki olan təifələrlik, hətta onlardan da əfzəlik. Çünki ALLAH-təala ənbiyanı məcbur edib ki, xəlqi dəvət etsin. Lakin bizi öz ixtiyarımıza buraxıb. Biz öz istəyimizlə xəlqi dəvət edirik. Ona görə də biz ənbiyadən əfzəlik.

Başqa bir qismi Şəhraxiyyə adlanır. Onlar da şəriətdəki əmr və nəhyi rədd edirlər. Şərab içirlər, rəqsi-səma ilə məşğul olurlar. Onlar qızları və oğlanları gül adlandırırlar, deyirlər ki, onları görərkən öpəsən və bu güllərin ətrini çəkib istifadə edəsən.

Digər bir qisim Huriyyə adlanır. Onlar da səma və rəqs edərək bihuş olurlar. Guya bihuşluq aləmində behişt huriləri ilə yatırlar və onlara dixul edib, feyzə nail olurlar.

Digər bir qisim Mələmiyyə adlanır. Onlar bütün xilaf-i-şərr işləri cayız bilirlər və belə işləri aşıkarda, xəlp arasında görürlər. Deyirlər ki, qoy xəlp bizi yaxşı hesab

etməsin, ancaq Həqq-təala yanında biz müqərrəb olaq, qəlbimiz onunla olsun. Sufi firqələri arasında bu güruh daha böyük fəzilət əhli hesab olunur.

Başqa bir qism özünü Təslimiyyə adlandırır. Onlar deyirlər ki, şəriətdə olan təkliflər boş və əfsanə şeylərdir.

Digər bir qisim Xaliyyə adlanır. Onlar da daim rəqs və səma ilə məşğul olurlar.

Bir qisim özlərini Təlqiniyyə adlandırırlar və deyirlər ki, gərək mürşidin təlqini ilə hər kəs özünü yeməkdən və heyvani ləzzətlərdən çəkindirsin. Taki, heyvani aləmdən çıxıb ali məqama yetişsin.

Qərək ki, bu sufi adlanan taifəyə çoxlu güruhlar mənsubdur ki, bunların əksəriyyəti halal və haramı, təharət və nəcəsəti rədd edirlər. Onlar qüsl etməzlər, hamama getməzlər, bədənlərinə su vurmazlar. Çirk, nəcəsət və üfunət içində, saç və saqqallarının tükü bir-birinə qarışmış halda divanəvar bir həyat sürürlər. Bu zümrələrin küfrü və zındıqlığı haqqında çox cildli kitablar yazmaq olar. Onların təriqləri çox müxtəlif, sözləri isə cəfəngiyatdan başqa bir şey deyil.

Bura qədər Əhmədəğa müəllimin risaləsindən kötürülmüş fikirlərdir. Bütün bu və digər mənbələrə istinad edərək Əhli-beytin (ə) və onların davamçılarının, sufilər haqqında dedikləri tənqidi fikirləri başa düşmək olar. Gəlin görək bəs arif kimdir?

İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, mərifətə yetişən insana irfan əhli deyirlər, yəni arif. İrfan özü-özlüyündə iki cürdür. Birinə nəzəri irfan deyirlər, o birinə əməli irfan. Nəzəri irfan insanın gözünü açar, əməli irfan könülünü. Yəni nəzəri irfan insana agahlıq verir, əməli irfan insanı ucaldır. Ariflər sufilərdən fərqli olaraq, şəriətin əksinə deyilənlərin heç birinə yaxın düşməyən və heç bir təriqət qəbul etməyən, sırf Əhli-beyt (ə) yolu ilə gedən insanlardır. Doğrudur irfan və təsəvvüf istilahları əksər hallarda eyni cür mənalana bilər, lakin əqidə baxımından bu iki yol arasında böyük fərq vardır. Bu fərqlərdən biri budur ki, sufilərin mürşidi

olur, yəni onlar özləri kimi adi bir adamdan təlim alırlar. Ariflərin isə heç bir mürşidi olmur. Onlar məhz şəriətin qoyduğu qayda-qanun əsasında fəzilət əldə edirlər. Məlum məsələdir ki, insan kamilləşdikcə müəyyən məqamlardan keçir və hər məqamda müəyyən bir hal tapır. Tapdığı halın təsiri nəticəsində adi insanların qəbul edə bilmədiyi qeyri-adi sözlər deyir, qəribə hərəkətlər edir. (Məs. «ənəlhəq» demək və rəqs etmək kimi). Bu cür baş vermiş işləri sufilər məqbul və caiz bilirlər. Ariflər isə, o cür hal baş verdikdə məhz o halın özünü də bir imtahan kimi qəbul edər və heç də insanların qəbul edə bilməyəcəyi sözü deməzlər. Çünki hər sözün özünün həqiqi sahibi var. Ariflərin nəzərində Rəsuli-Əkrəm (s) ən böyük fəzilət sahibi olduğu halda heç də nə qeyri-adi söz demədi, nə rəqs etmədi. Bu, bəzi insanların İslama gətirdikləri bədətdir. Maraqlıdır ki, klassik ədəbiyyatda ariflər həmişə müsbət, sufilər isə mənfi qəhrəmanlardır. Sufilər öz ələmlərində guya məqam sahibi olduqda şəriətin bəzi hökmlərinə əməl etməzlər (namaz qılmazlar, qüsl etməzlər). Sufilərin arasında hətta elə mürşidlər var ki, bəzi hallarda özlərini ALLAH-ın Rəsulundan da üstün tuturlar. Dəlilləri də budur ki, Rəsulullah (s) istəsəydi də günah etsin, edə bilməzdi, çünki o məsum idi. Biz isə məsumluqdan uzaq ola-ola günahlardan çəkinməyə çalışırıq. Ariflər yetdikləri məqamdan asılı olmayaraq, şəriətin hökmlərini icra etməkdə bir an belə laqeyd olmazlar. Heç vaxt nəinki Peyğəmbəri (s), Əhli-beytin (ə) heç birini layiq olmayan sözlərlə ittiham etməzlər. Ariflərin nəzərində, şəriətin hökmlərinə, yüksəldikcə daha mükəmməl şəkildə itaət etmək vacibdir. Çünki insanı kamalata aparan məhz ibadətdir. Onu tərk etmək təkamüldən qalmaq deməkdir. Bu yolu son dərəcə doğru və düz gedən Peyğəmbər (s) olduğu üçün onu həmişə rəhbər tutarlar. Çünki o, bu yolda nəinki ariflik, hətta ondan da qat-qat yüksəkdə duran məsumluq rütbəsini öz səyi müqabilində qazanmışdı. Bu cür şəxsə nöqsan axtarmaq nadanlıqdır. Sufilər bir az artan kimi ətraflarına beş-on mürid toplayıb onlara mürşidlik et-

məklə özlərini yüksək tutarlar. Ariflər isə yüksəldikcə, onu yüksəldənin böyüklüyünü daha dərindən dərk edər və bu böyüklük qarşısında öz kiçikliyini bir az da aydın görər və bu kiçikliyi zikr etməklə etiraf edər. Ariflər, həyatlarında baş verən hər hansı bir hadisəni yaşamış insana, sufilər isə o hadisəni yaşamış insanın halını nümayiş etdirməyə çalışan aktyora bənzər.

Bütün bu dediklərimizi və deyə bilmədiklərimizi nəzərə alaraq onu demək olar ki, ALLAH-ın ən saf, pak və müqəddəs bəndələrinin dediklərini bir tərəfə atıb, hansısa əqidə baxımından təsəvvüfə meyilli insanların dediklərinə əsaslanaraq, Füzuli kimi mömin, abid və arif bir şairi sufi olaraq qələmə vermək ən azı günahdır.

Ey Füzuli, tələbi-rütbeyi-irfan eylə,
Cəhl ilə hasili-övqatı-şərif etmə tələf.

Bu məqta beytində aydın görünür ki, Füzuli təsəvvüf rütbəsi deyil, irfan rütbəsi tələb edir və övqatını cəhalət içində tələf etmək istəmir. Bəs şairin özünün sufilərə münasibəti necədir?

Yuxarıda qeyd etdik ki, sufilər şəriətin bəzi hökmlərini inkar edib, özlərindən bidət gətirərlər. Bu məsələyə Füzuli özü bu cür yanaşır:

Sədayi-ney hərəm olsun dedin, ey sufiyi-salus,
Yələ verdin xilafı-şərr ilə namusun İslamın.

Onları İslamda şəriətin əksinə hökm verməkdə günahlandıraraq salus, yəni hiyləgər, ikiüzlü adlandırır. Başqa bir beytdə belə deyir:

Küfr zülfündən məni mən` eyləmək layiqmidir,
Süfi, insaf eylə imanın gərəkmezmi sana.

«Küfr zülf» ifadəsini Füzuli bir neçə yerdə işlədib. Zülf əslində saç deyirlər. İrfanda isə zülfün müxtəlif mənaları var. Biri budur ki, zülf hikmətin qaranlıq səhrasına deyirlər. Başqa bir mənası ALLAH-ın cəlal (böyüklük) sifətinin təcəllasıdır. Şeyx Məhmud Şəbüstəri «Gülşəniraz» (sirlər bağçası) əsərində yazır: «ALLAH-ın təcəlli etməsi gah camal (gözəllik), gah cəlal (böyüklük) vasitəsilə olur. Üz və saç o mənalara bir işarədir. Əgər o, qara saçını açıb dağıtsa, dünyada bir kafir belə qalmaz. Və əgər saçını heç tərpedib dağıtmasa, dünyada bir mömin qalmaz».¹ Ariflər bu zülfün açılmasına itaət və ibadətlə nail olmağa səy göstərirlər. Qeyrilərinin nəzərində isə bu cidd-cəhd ALLAH-ın işinə qarışmaq nöqtəyi-nəzərinə küfr sayılır. Füzuli demək istəyir ki, ey sufi, məni ALLAH-ın cəlal sifətinin açılması uğrunda getdiyim yoldan qaytarmaq layiq deyil, insafın olsun, imanının qədrini bil. Rəqs etməklərinə isə heç bir haqq qazandırmadan belə yazır:

Zərq dəryasında bir xaşakdır kim, cizginir,
Sufiyi-şəyyad kim, dövrən tutub eylər səma.

«Zərq», əslində sufilərin geydikləri göy rəngli paltara deyirlər. İrfanda isə zərq riyakarlıq, ikiüzlülük deməkdir. Beytdə deyilir ki, riyakarlıq dənizində çırpınan zir-zibil kimi hiyləgər sufi dövrə vurub rəqs edər. Füzuli yaradıcılığında bu cür beytlərdən kifayət qədər tapmaq mümkündür. Məncə bu üç beyt söhbətimizə bəs edər.

Bu məsələlərdə, tədqiqatçılarımızın Füzuliyə münasibətinə gəldikdə isə, böyük əksəriyyəti onun sufi olmadığını iddia edirlər. Məşhur füzulişünas-alim və tədqiqatçı mərhum H. Araslı bu barədə yazır: «Füzuli sufiliyə rəğbət bəs-

¹ Şeyx Məhmud Şəbüstəri. Gülşəniraz. Bakı, 2005, s.

ləməyərk, sufilerin riyazət yolu ilə Tanrıya doğru yaxınlaşmaq arzusunu bəyənmişir».²

«Füzuli irsini daha düzgün öyrənməkdən ötrü onun sufilər haqqındakı mülahizələrini nəzərdən keçirmək də çox maraqlıdır. Şair sufi təriqətlərindən heç birinə mənsub olmamışdır».³

Füzuli tədqiqatçılarından biri, müasirimiz Nəsim Cümşüdoğlu (Göyüşov) bu haqda yazır: «Füzuli şeirinin ifadə tərzində üslub və məzmun qurumunda ümumi bir cizginin şahidi oluruq. Burada gizli və aşkar bu və ya digər dərəcədə rəmzi-məcəzi yozumlarla ifadə olunan arifanə bir yönüm vardır. Sufi olmayan və heç bir təriqətə qoşulmayan Füzuli kimi bir sənətkarın şeirlərində irfan, seyr və sülukla bağlı mövzuların geniş yer tutması araşdırıcını tərəddüd içində saxlayır».⁴

Müxtəsər, Füzuli haqqında yazılmış hər hansı bir əsərə müraciət olunsay, onun heç bmr təriqətə qoşulmayan, sırf Əhli-beyt (ə) yolu ilə gedən bir arif-şair olduğu görünür. S. Ə. Şirvani demişkən: «O cənabın məzhəbi-Cəfəridən olduğu hüveydə və aşikardır».⁵

Füzuli şeirlərində rəmzlərlə verilmiş ifadələri dərk etmək və daha düzgün başa düşmək üçün, onun yaratdığı irfani fikirlərin istiqamətini təyin etmək üçün, mənəcə, onun vəhdəti-vücud məsələsinə baxışını öyrənmək əsas şərtlərdən biridir. Çünki bu məsələdə də ariflərlə sufilerin nəzərləri başqa-başqadır. Elə ona görə də vəhdəti-vücud məsələsinə qısa da olsa toxunmaq lazım gəlir.

Əvvəla, onu deyim ki, bu məsələdə üç cür nəzəriyyə var:

² Füzulinin seçilmiş əsərləri. 5-ci cild, Bakı 19.. s. 14

³ Yenə orada, s. 15

⁴ Nəsim Göyüşov. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı-Tehran, 1997, s. 18

⁵ S.Ə. Şirvani. 3-cü cild, Bakı, Azərənşr, 1966, s. 222

1) Vəhdəti-şühud 2) Vəhdəti-mövcud 3) Vəhdəti-vücud.

Bunlar nədir? Başlayaq vəhdəti-şühuddan. Bu əqidəyə qail olanların fikri budur ki, biz bütün yaranmışların, bir vücud olaraq mövcudluğunu qəbul edirik. Lakin bunları yaradandan savayı heç nə görmürük. Biz vücudi-mümkündə (yaranmışlarda), ancaq vücudi-mütləqi (yaradanı) görürük. Bunlar o aşiqlərdir ki, məşuqlarından başqa heç kimi və heç nəyi görməzlər, ancaq ətrafdakı yaranmışların da heç birini danmazlar. Buna vəhdəti-şühud deyirlər. Bu aşiq-filosofların rəyidir.

2. Vəhdəti-mövcud. Bu cərəyanın tərəfdarları isə deyirlər ki, mövcud olan yalnız vacibəl-vücuddur, yəni ALLAH-ın özüdür. Zərrədən kainata qədər, yerdə qalan hər nə varsa, göz ilə görünə də, əslində yoxdur. Var olan yalnız ALLAH-dır. Bu, sufilerin nəzəridir. Buna vəhdəti-mövcud deyirlər. Ariflər bu yolu irfan və fəlsəfədən uzaq düşməyin nəticəsi kimi tanıyırlar.

3. Vəhdəti-vücud. Bu əqidəyə malik olanlar iki cür düşünür. Birincilər deyirlər ki, biz də vücuduq, bizi yaradan da vücuddur. Lakin bu iki vücud arasındakı fərq ondadır ki, O vacibəl-vücuddur, biz mümkün-vücud. Məlum məsələdir ki, həyatda varlıq mənbəyi (ALLAH) təkdir. İkinci bir varlıq mənbəyi yoxdur. Deməli bizim varlığımız vahid bir mənbədən cana gəlib. Başqa sözlə biz kiçik halda varıq, O sonsuzluq halında var. Bizim varlığımız Onun varlığından törəndiyi üçün, biz Yaradanla varlıqda müştərekik. Məsələn, günəşin işığı ilə lampanın işığı işıqlıqda müştərekidirlər, ancaq biri kainatı işıqlandırır, biri isə kiçik bir guşəni. Varlıqda müştərek olmaqlarına baxmayaraq, mahiyyətdə müxtəlifdirlər. Bunlar deyirlər ki, zərrə ilə küllün şərikliyi də varlıqdadır, fərqi də. Aralarında olan fərq isə, yalnız şədud və xəflikdədir. Yəni aralarındakı fərq doğruluq və böyüklükdə, zəiflik və naqislikdədir. Ən şədid, yəni ən həqiqi və doğru varlıq ALLAH-ın varlığıdır. Ondən savayı varlıqlar vardır, amma öz aralarında fərqli olaraq vardır. Bu vəhdəti-vücudda filosofların nəzərləridir.

İkincilər isə deyirlər ki, biz ALLAH-ın müqabilində vücud deyilik, biz məzhəri-vücuduq. Yəni biz əsl vücudun görünən yerləri-yik. ALLAH-da şədid-zəiflik yoxdur, məzhərlərində var. Yaranmışlar Yaradanı hərə bir cür göstərir, kimi aydın, kimi zəif. Bu da ariflərin nəzərləridir. Bu məsələni qısa bir yazıda araşdırmaq əlbəttə qeyri-mümkündür. Ancaq Füzuli şeirlərindəki vücuddan danışanlar bu məsələləri nəzərə alıb, sonra rəy versələr, daha düzgün olar. Bizim araşdırmalarımızda, şairin məzh ariflərin nəzərlərinin irəli sürüldüyünü görürük. Filosofların nəzəri ağı qane edər, ariflərin nəzəri qəlbi.

Ey vücudi-kamilin əsrari-hikmət məsdəri,
Məsdəri-zatın olan əşya, sifatin məzhəri.

Bu beytdə fikir budur: Ey kamil vücudu hikmətin sirrlərinin mənbəyi olan, zatının mənbəyi əşyanın varlığında görünən.

Bu fikir, Füzulinin sufilərdən yox, ariflərdən olmasına bir işarədir. Şair qitələrinin birində deyir:

Ey vücudi-kamilin ayinədari-feyzi-həq,
Jəngdən ayineyi-idrakını pak etmədin.
Jəngdir ayineyi-idrakə hər surət ki, var,
Sən hənuz, ey sadə, bu məzmunu idrak etmədin.

Şair bu qitədə demək istəyir ki, ey kamala yetən vücudu ALLAH-ın nemətlərinin güzgüsü olan, idrakının güzgüsünü pasdan təmizləmədin. Bütün yaranmış surətlər həmin idrak güzgüsünün pasıdır. Ey sadədil, hələ sən bu məzmunu dərk etməmişən. Füzuli burada arif bir şair kimi çıxış edərək deyir ki, nə qədər idrakın güzgüsünə düşən surəti silməmişən, orada məna görə bilməzsən. Aydın məsələdir ki, insan güzgüyə baxanda özünü görür. Bu görüntü ariflərin nəzərində bir cür, sufilərin nəzərində isə başqa cürdür. Ariflərin nəzərində güzgüdə görünən,

ALLAH-ın təzahürüdür, yəni ariflər güzgüdə görünən surətə yox, o surətdəki mənaya baxırlar. Sufilər isə görünəni birbaşa inkar edirlər. Füzuli isə surəti sil ki, məna görün-sün deyir. Deməli, o, sufilərdən yox, ariflərdəndir. Sözü-mün sonunda irfan ilə təsəvvüfün fərqi bilmək istəyənlərə Əllamə Tehraninin «Arif və sufi çə miquyəd» (Arif və sufi nə deyir) adlı əsərindən istifadə etməyi məsləhət görürük.

Füzulidə oxucunun diqqətini cəlb edən digər bir məsələ də, «məlaməti» məsələsidir. Bu məsələyə də münasibət bildirmək, mənəcə, pis olmazdı.

«Məlamət» sözü ərəb sözü olub, mənası: qınama, dan-laq deməkdir. Bu adda təsəvvüfdə bir cərəyan mövcuddur ki, ona «Məlaməti», o yol ilə gedənlərə isə «məlamətilər» deyirlər. Onlar heç bir işdə özlərini bəyənməz, əksinə, hər işdə özlərini danlayarlar. Hətta şəriətin hökmlərini icra etməkdə belə, özlərini o qədər qınayarlar ki, ifrata vararlar. Məsələn, dəstəməz alarkən üzü bir dəfə yumaq kifayət etdiyi halda, onlar bir dəfə ilə kifayətlənməyib, bir neçə dəfə yuyarlar. Bir sözlə, həmişə, hər işdə şəkk və vəsvəsə içində olarlar. Bu isə İslama yeni qanun gətirməkdir. Ancaq insan bir vücud olaraq mütləq vücudə qovuşmaq naminə, tapdığı mövqenin daha da yüksəyini qazanmaq üçün özünü, islah etmək məqsədilə danlasa, bəyənilən bir iş olar. Yalnız ALLAH-ın razılığını əldə etmək üçün özünü qınayanlara arif, hər əməlinə böyükklərin tövsiyyəsinə yox, öz ağılına istinad edib, həmişə şəkk və vəsvəsədə olanlara məlaməti deyirlər. Birinci mənada məlamətlik məxluqatın ən şərəfli Peyğəmbər (s) və onun pak Əhli-beytinin, ikinci mənada məlamətlik isə bir sıra şeytana uyanların yoludur. Füzuli də birinci mənada, yəni özünü islah etmək mənasında məlaməti qəbul edən bir şairdir.

Füzulidən məlamət etirazın istəyən, guya,
Deyil vaqif dili-suzanü çeşmi-əşkbərindən.

Füzulinin özünü danlamaqdan etiraz etməyini istəyən, deməli, onun odlanan ürəyindən və yaş təkən gözlərindən xəbəri yoxdur. Məlaməti söhbəti özü-özlüyündə kifayət qədər geniş bir söhbətdir. Bu mövzu ilə maraqlananlar İmam Xomeyninin «Qırx hədisin şərh» kitabından istifadə etsinlər.

Mən isə tam məsuliyyətimlə deyə bilərəm ki, Füzuli şəkk və vəsvəyə aludə olan mələmətilərdən yox, vüsəl yollarında, vəslə yetməyə layiq olmaq naminə, öz nəfsini həmişə qınayan, danlayan, islah etməyə çalışan ariflərdəndir.

Ey Füzuli, hər yetən tə'n eylər oldu halimə,
Bu yetər əhli-mələmət içrə təhsinim mənim.

Beytin mənası belədir ki, ey Füzuli, hər yetən ki, halıma tənə vurandır, yəni bu qədər ki, əhvalıma tənələr olur, özünü qınayanlar arasında bu tənələr mənə bir alışıdır, əhsəndir, afərindir.

Ey Füzuli, çək mələmət rəhgüzarından qədəm,
Ləhzə-ləhzə çəkdiyin bihudə əfgani unut.

Bu məqtə beytində şair özünü islah etmək məqsədilə, mələmət yolundan uzaqlaşmağı və bu işdə ara vermədən boş-boşuna əfgan etməyi unut deyir. Burada, yuxarıda qeyd etdiyimiz mələmətin ikisindən də istifadə olunub. Füzuli özünü mələmət yolunda boş-boşuna əfgan etməkdən çəkəndirməklə yanaşı, eyni zamanda, həm də özünü mələmət edir, danlayır. Beytdə aydın olur ki, mələməti təriqəti tutmaq batil, bu batili yaddan çıxarmaq üçün özünü mələmət etmək isə məqbuldur. Füzuli sənətində qəbul olunan mələmət ifadəsi, şəkk və vəsvə ilə dolu təriqət yox, heç bir təriqətə qoşulmamaq üçün bir danlaq, bir tənbehdir.

Füzulidə eşq məfhumu

və

«Leyli və Məcnun» poeması

Bu böyük şairin yaradıcılığındakı mənə gözəlliklərinin danışarkən; imanda ixlasın, ibadətdə sədiqliyin, kamalla yetməkdə sabitqədəmliyin əsas təməlinin eşq olduğundan müəyyən qədər məlumat vermişdik. Görəsən eşq özü nə cür bir qüvvə, nə cür bir məfhumdur ki, ona iqtida etmək fəzilətə, o yolu tutmaq isə insanı kamilliyyə aparır.

Ey Füzuli, qılmazam tərki-təriqi-eşq kim,
Bu fəzilət daxili-əhli-kamal eylər məni.

Bu qüvvəni hiss etmək üçün, bu məfhumu yaxşı anlamaq üçün böyüklərin yazdıqlarına müraciət etmək, sözlərinə isə qulaq asmaq lazımdır. Eşq mövzusu geniş və əhatəli olduğuna görə, bu haqda çox kitablar yazılıb. Bir çox böyük alimlər bu mövzuda qiymətli fikirlər irəli sürüblər. Hər kəs bu mövzunun həqiqətini dərk etmək istəyirsə, Qərb alimlərinin fikirlərini öyrənməklə yanaşı, Şərq dünyasının filosoflarının eşq haqqında yazdıqları kitablara müraciət etsinlər. Başqasının sözü ilə özümlə qiyət verməkdənsə, öz sözümlə özümlə qiyət etmək daha yaxşı olardı. Çünki Füzuli kimi bir şairin eşqdə məqamını tanımaq üçün, hansısa bir Avropa şərqşünasının yox, Füzulinin əqidəsini daşıyan müsəlman alimlərinin fikirlərinə əsaslanmaq doğrudur. Bu alimlərin özlərinin və yazdıqları kitabların adlarını burada bir-bir qeyd etmək mümkün deyil, çünki bu, uzun bir siyahı olar. Ancaq söhbətimizdə istifadə edəcəyimiz mənbələri oxucuya təqdim etmək borcumuzdur. Amma eşqdən söz açmamışdan öncə, son zamanlar insanların dillərində tez-tez təkrar olunan «məhəbbət» sözünü araşdırmaq və eşqlə məhəbbətin fərqi aydınlaşdırmaq tə-

ləb olunur. Şeyx Nəsirəddin Tusi məhəbbət haqqında çox gözəl fikirlər söyləmiş və eşq ilə məhəbbətin fərqlərini izah etmişdir. Bəzi alimnümələrin eşq və məhəbbət haqqında verilən suallara, «məna elə gəlir ki...» cavablarına etina etməmək, yalnız o sahənin mütəxəssislərinin sözlünə qulaq asmaq lazımdır. Bu cür məsələlərin bilicilərindən biri də N. Tusidir. O yazır: «İnsan öz təbiəti etibarlı ilə inkişafa meyl edən bir varlıq kimi yaradıldığından təbiətən bir birləşməyə möhtacdır. Bu birləşməyə olan şövq məhəbbət adlanır. Məhəbbət birləşmə deməkdir. Qədim filosoflardan bir çoxu məhəbbətin şəni haqqında çox böyük mübaligələr etmişlər. Məsələn, demişlər ki, bütün varlıqların yaşamasının səbəbi məhəbbətdir. Heç bir varlıq məhəbbətsiz ola bilməz, necə ki, vücutsuz və vahidsiz ola bilmir. Məhəbbət kamillik və inkişafın səbəbidir. Məhəbbətin mahiyyəti bir şeylə birləşmək istəyənin kamala çatmasını təsəvvür etməsidir.

Bəzi filosoflar bu məsələnin mübəlləğləri olmasalar da, məhəbbətin fəzilət olduğunu etiraf etmiş, kainatda bütün varlıqlar arasında aşıqlığın varlığı haqqında fikirlər söyləmişlər.

Məhəbbətin öz dərəcələri və mərtəbələri olduğu üçün bu dərəcələrdən asılı olaraq, varlıqlar da kamillik və naqisliyə görə müxtəlif dərəcə və mərtəbələrdə dururlar. Həyatda elə işlər olur ki, zahirən məhəbbətə oxşasa da ona məhəbbət deməzlər. Məsələn, iki maqnitin bir birini çək-məsi və itələməsi. Bu nə məhəbbətin, nə də düşmənçiliyin təsirindən deyil. Buna cazibə və dafə qüvvələri deyirlər. Və yaxud iki dilsiz heyvanın bir-birilə yaxınlığı və düşmənçiliyi, məhəbbət və ədavətə aid olunmaz. Bu ülfət və nifrətdir.

İnsanlarda olan məhəbbət isə iki cürdür. Biri ixtiyari, o biri qeyri-ixtiyari. Yəni biri insanın zatında olur ki, qeyri-ixtiyari, təbii məhəbbətdir. Digəri isə zaman, məkan və şəraitdən asılı olaraq yaranan ixtiyari, iradi məhəbbətdir. Bu iki cür məhəbbətin növləri hesaba gəlməyən qədər çox-

dur. İradi (ixtiyari) məhəbbətin növlərinin olduqca çox olmasına baxmayaraq, əsas dördüdür.

Birinci - tez gəlib, tez gedən məhəbbət.

İkinci - gec gəlib, tez gedən məhəbbət.

Üçüncü - tez gəlib, gec gedən məhəbbət.

Dördüncü - gec gəlib, gec keçən məhəbbət.

Bu məhəbbətlərin əmələ gəlmə səbəbləri bunlardır: Birinci, tez gəlib, tez də gedən məhəbbətin səbəbi ləzzətdir. Ləzzət bədənə aid olan hissiyyatdan törənən bir haldır. Bədənə vətəniyyəti tez-tez dəyişdiyi üçün, ləzzət də tez-tez dəyişər. Ona görə də bu məhəbbətə tez gəlib, tez gedən məhəbbət deyirlər. Bu cür məhəbbətə aludə olanlar eşqdən gələn zövqü duymaz, ondan xəbərsiz olurlar. Belə insanlar Füzuli kimi ariflərin nəzərində qınananlardır.

Məhəbbət ləzzətindən bixəbərdir zahidi-qafil,
Füzuli, eşq zövqün, zövqi-eşqi var olandan sor.

Şair demək istəyir ki, qafil zahidin eşq zövqündən bixəbərliliyi, səbəbi ləzzət olan məhəbbətə aludə olduğundan-
dır. Eşqin zövqünü onu duyanlardan soruş. Çünki ləzzət cismani, zövq isə ruhani olur. Məhəbbət haqqındakı söhbətin davamını yenə də Tusidən oxuyuruq:

İkinci: gec gəlib, tez gedən məhəbbətin səbəbi isə mənfəət olar. Həqiqətən də mənfəət gec gələr və tez əldən çıxar.

Üçüncüsü: tez gəlib, gec gedən məhəbbətin səbəbi xeyirdir. Bu məhəbbət ona görə tez gələr ki, zəatən xeyirxah adamlar bir-birini tez taparlar. Ona görə gec gedər ki, xeyrin mahiyyətində həqiqi vəhdət xüsusiyyəti var ki, onu asanlıqla qırmaq olmaz.

Dördüncü: gec gəlib, gec də gedən məhəbbətin səbəbi isə bu üç məhəbbətin birləşməsindən əmələ gələr.¹

¹ N. Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, 19.. s. 180

İxtiyari məhəbbət ləzzətə, mənfəətə və xeyrə olan meyllərdən yaranar. Qeyri-ixtiyari məhəbbət isə fitrətdə olar. Bu qüvvənin hərəkətə keçməsinə isə müəyyən bir hadisə səbəb olar (Bu haqda bir qədər sonra). İxtiyari məhəbbətin bütün növlərinin səbəbləri eyni, yaxud müxtəlif ola bilər. Oxşar şeylər bir-birinə meyl etdikləri və bir-birinə qovuşmağa çalışdıqları üçün bu, səbəbləri eyni olan məhəbbət olar və müəyyən qədər davam edir. Səbəbləri müxtəlif olan məhəbbət isə, səbəbin birini təmin edib, digərini edə bilməməsi üçün tez pozulub aradan gedər. Məsələn, müğənni ilə dinləyicinin bir-birinə olan məhəbbəti kimi. Müğənni dinləyicini mənfəət, dinləyici isə müğənnini ləzzət xatirinə sevir. Belə məhəbbətə, danlağa layiq olan məhəbbət deyirlər. Xeyir əhlinin məhəbbəti isə fəzilət sayılır. Bu məhəbbətə nə böhtan, nə də nöqsan yol tapa bilməz. Çünki hər iki tərəf eyni xeyirdən bəhrələnenlər. Bu cür məhəbbət çox zaman qərib və yad yerlərdə baş verir, məsələn; gəmidə, səhrada, zindanda və bu kimi yerlərdə.

Təbii (qeyri-ixtiyari) məhəbbət isə fitrətdə yarandığına görə, həqiqi hikmət sahibləri bu xasiyyətin şərəfatlı olduğunu nəzərə alaraq, onu inkişaf etdirmək üçün bir sıra faydalı tədbirlər düşünmüşlər. Bu tədbirlərin hamısı ünsiyyəti qüvvədən hərəkətə keçirmək və əməldə göstərmək üçündür. Müxtəlif qayda-qanunlar, adət-ənənələr, ibadətə məşqul olmaq, bəzi ziyafətlər təşkil etmək buna misal ola bilər. İxtiyari məhəbbətdə olduğu kimi, qeyri-ixtiyari məhəbbətin də müxtəlif növləri var. Bu iki məhəbbət arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, ixtiyari məhəbbəti insan özü-özündə nəyinsə xatirinə (ləzzət, xeyir, mənfəət) yaradır, qeyri-ixtiyari məhəbbət isə fitrətdə yaranır və hərəkət etməsinə bir təkan lazım olur. Məsələn, insanın fitrətində övlada qarşı bir məhəbbət var. Ancaq nə qədər ki, insanın özünün övladı dünyaya gəlməyib, övlada olan məhəbbəti anlaya bilmir. Elə ki, öz övladı dünyaya gəldi, o məhəbbət qüvvəlikdən hərəkətə keçir. Yəni övladın doğulması atasının fitrətindəki övlad məhəbbətinin hərəkət etməsinə

bir təkan olur. Müəllimin şagird, tələbə ilə elm, qardaşla qardaş və s. aralarında olan məhəbbət bu qisimdəndir. Bu cür misallardan kifayət qədər göstərmək mümkündür, ancaq bu qədər bəsdir. Yəni də N. Tusidən oxuyuruq:

«Bütün bu məhəbbətlərin (istər ixtiyari, istər qeyri-ixtiyari) fəvqündə dayanan bir məhəbbət də var ki, ona müqəddəs məhəbbət deyirlər. Bu müqəddəs məhəbbət istisna olmaqla, yerdə qalan bütün məhəbbətlər tərəflər arasında eyni zamanda yaranıb, hər iki tərəfdə eyni zamanda da aradan gedə bildiyi kimi, ola bilər bir tərəfdə məhv olub, o biri tərəfdə davam etsin. Müqəddəs məhəbbət isə fitrətdə yaranan elə bir məhəbbətdir ki, nəinki tərəflər arasında aradan gedər, əksinə, bu məhəbbət yarandığı gündən həmişə təkamülə doğru gedər və nəhayətdə eşqə çevrilər.

İnsanda bəsit halda ilahi cəvhər olduğundan və yerdə qalan təbiətlərin heç birinə oxşamadığından, onun ləzzəti də başqa ləzzətlərə oxşamaz. Çünki o ləzzət cismani yox, ruhani olduğu üçün, artıq ləzzət yox, zövq olar. O ləzzətə səbəb olan məhəbbət son dərəcə güclü olar, cünunluğa oxşayar. Ona tam, yaxud ilahi eşq deyirlər. Bəzi mömin adamlar onun iddiasında olarlar. Bütün məhəbbətlərin cəminin son həddi olan eşq isə heç bir məhəbbətə bənzəməyən xüsusi bir dostluqdur. İşqin səbəbi ya son dərəcə ləzzət çəkmək, ya son dərəcə böyük xeyr əldə etmək olar. Mənfəətin isə eşqə heç bir daxaləti yoxdur.

Bu baxımdan eşq iki cürdür: Biri həddən artıq ləzzət çəkmək məqsədi güdən və tənqiddə layiq olan eşq, ikincisi böyük xeyr əldə etmək məqsədi güdən və təqdirə layiq olan eşq. İnsanlar arasında eşqi pisləyib, tərifi etmək haqqında olan ixtilaflar, məhz bu iki eşqi qarışdırmaq nəticəsində törənmişdir».¹

Eşq və məhəbbət mövzusu ilə maraqlananlar müəyyən suallara cavab tapmalı olur. Bir halda ki, söhbət eşq məsələsinə yönəlib, onda eşqin mahiyyətini bir az da dərindən

¹ N. Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, 19.. s.

öyrənmək lazım gəlir. Görəsən nəyə görə məhəbbətə aludə olanlara yox, eşqə düşənlərə aşıq deyirlər? Görəsən aşıq gələn dərd, bəla, qəm-qüssə nəyə görə məhəbbətdən yox, məhz eşqdən gəlir?

Eşqin də məhəbbət kimi müxtəlif növləri var. Biri odur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, eşq xüsusi dostluqdur. Biri odur ki, eşq cazibə qüvvəsidir. Başqa bir fikir budur ki, eşq cazibənin əksinə olaraq, insanı təkamülə doğru aparən bir qüvvədir. Bəzilərinin fikrincə, eşq imanin özüdür. Müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif alimlər tərəfindən eşqə bu cür mənalar verilmişdir. Onu da qeyd etmişdik ki, eşq əsasən iki cürdür. Tənqidə layiq olan və təqdirə layiq olan eşq. Tənqidə layiq olan eşqdən heç söz açmağına dəyməz. Çünki o elə adından bəllidir. Təqdirə layiq olan eşqi isə hikmət əhli bir neçə mərtəbəyə bölüblər. Bu barədə aşağıda ətraflı məlumat verməyə çalışacağıq. Hələlik isə eşqə verilən sifətlərə qayıdaq. Dedik ki, bu sifətlərdən biri dostluqdur. Eşqin başqa sifətləri bir növ dostluq sifətində cəmləşdiyinə görə bu sifətdən danışsaq, elə o biri sifətlərinə də toxunmuş olarıq.

Dostluq bir aləmdir ki, o aləmin varlığı dostlarla bilinər. Necə ki, insan olmasa insanlıq aləmi bilinməz, eləcə də dost olmasa dostluq aləmi bilinməz. Böyüklərin fikirlərinə əsasən, dostluq da üç cür olur, dostlar da. Üç cür dostluqdan birinci «dil dostluğu», ikinci «süfrə dostluğu», üçüncü «can dostluğu». Demişlər ki, dil dostun olsa, çalış onunla həmişə xoş danış. Süfrə dostun olsa, evinə gəlsə, çalış ondan heç nə əsirgəmə, onu ən ləziz təamlara qonaq et. Əgər işdir can dostun olsa, çalış heç olmasa ona qurban olmağa layiq olasan.

Üç cür dost isə bunlardır: Birinci öz dostum, ikinci dostumun dostu, üçüncü düşmənimin düşməni. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, dostluğun əksi olan düşməncilik də üç cürdür. Birinci öz düşmənim, ikinci dostumun düşməni, üçüncü düşmənimin dostu. Eşq xüsusi dostluqdur dedikdə, məhz can dostu nəzərdə tutu-

lur. Əgər bu cür dostluq iki insan arasında yaransa, artıq onlar iki yox birləşib bir olur. Onlar surətən başqa-başqa olsalar da, mənada bir nəfərdirlər. Əsl sədaqətli dost daxilən dostunun özü olar, zahirən başqası. Əgər hər kəsin belə dostu yoxdursa və bu cür dostluğu boş söhbət bilirsə, bunun səbəbini başqasında yox, öz nəqsanında axtarsın. Həyatda can dostu tapmaq istəyən insan, ilk öncə özü o cür insan olmalıdır. Çünki can dostu tapmaq istəyən, gərək o məsuliyyəti dərk edib əvvəl özünü düzəltsin. Yəni, özün o cür adam olmasan, o cür adam heç vaxt sənə yaxınlaşmaz. Belə dost, dostundan gələn bütün əzab-əziyyəti bir dost payı kimi qəbul edər və heç vaxt dostundan dönməz.

Bəlayi-eşqü dərdi-dust tərk qılmazam, zahid,
Nə möhtaci-behiştəm sən kimi, nə talibi-hurəm.

Zahid, mən nə eşqdən gələn bəlanı, nə dostumdan gələn dərdi tərk etmərəm. Çünki sənin kimi nə behişt vurğunu deyiləm, nə də huri tələb etmirəm.

Dustum, aləm sənincün gər ola düşmən mana,
Qəm deyil, zira yetərsən dust ancaq sən mana.

Ey dostum, əgər aləm sənə görə mənə düşmən olsa da, bu bir qəm deyil, çünki sənin dostluğun mənə kifayət edər.

İnsan bu cür dostluğu dərk edəndən və bu yolda qədəm atandan sonra, daha doğrusu, dostluğun dadını duyandan sonra bir az da artıq zövq almaq və bu dostluğu ALLAH-la bağlamaq istəyir. Bu yolda səy göstərdikcə daha ülvî məqamlara yetişir. Buna eşqin mərtəbələri deyirlər. Bəzi alimlər eşqin mərtəbələrini məcazi və həqiqi olaraq tanımış, bəziləri həqiqi və ilahi mərtəbələrin olmasını iddia etmişlər. Bu mərtəbələrdən danışmadan əvvəl, istəməz eşqin cazibə sifətindən danışmaq olmaz. Dedik ki, eşqi cazibə qüvvəsi olaraq görənlər də az deyil. Böyük Nizami bu haqda belə demişdir:

Eşqdir mehrabı uca göylərin,
 Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərini.
 Eşqsiz olsaydı xilqətin canı,
 Dirilik sarmazdı bütün cahanı.
 Eşq daşın da düşsə qəlbinə əgər,
 Gövhərdən özünə məşuq düzəldər.
 Kəhrəbanın eşqə düşməsə canı,
 Belə cəzb etməzdi quru samanı.
 Maqnit olmasaydı eşqin əsiri,
 Çəkməzdi özünə dəmir zənciri.
 Kainatda hər şey cəzbə bağlıdır,
 Filosoflar onu eşq adlandırır.

Məqsədımız eşqi sifətlərə ayırır, hər sifətindən ətraflı danışmaq deyil. Məqsəd, «Leyli və Məcnun» poemasında-ki eşq məfhumunu başa düşmək və bu məfhumu araşdırmaqdır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, bəzi alimlər eşqi iki mərtəbə bilib məcazi və həqiqi adlandırmış, digərləri də iki görmüş, lakin həqiqi və ilahi demişlər. Bunlar nədir?

Eşqi məcazi və həqiqi bilən alimlər, onu nəzərdə tutublar ki, məcazi eşq həqiqi eşqin müqəddiməsidir. «Məcaz» sözü lüğəti mənada həqiqi olmayan, həqiqətin əksi olmasına baxmayaraq, burada həqiqətin başlanğıcı kimi mənalanır. Yəni insan həqiqi olmayan eşqə düşsə də, düşdüyü eşq hər nəyə aid olmasına baxmayaraq, əvvəl-axır ona həqiqi eşqi göstərir. Məsələn, təyyarənin quş kimi uçmağına baxmayaraq, uçuş xətti olmasa o uça bilməz. Məcazi eşq də həqiqi eşq üçün bu cür zəmin yaradır. Başqa bir misal: Bir insan hansısa bir mənzərə qarşısında durub, böyük heyranlıqla onu seyr edir. Bu heyranlıq onu bu mənzərəyə aşiq edib. Əgər o insan seyr etdiyi mənzərənin rənglərinə aşiqdirsə, onda onun eşqi məcazidir, yox əgər mənzərədəki harmoniyaya, tənasübə, rənglərdəki həmahəngliyə aşiqdirsə, onda onun eşqi həqiqidir. Əgər insan hələ məcazi eşq-dədirsə, deməli həqiqi eşqə doğru gedir. Əgər həqiqi eşq-

dədirsə, deməli ALLAH-a aşiqdir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları demişlər ki, məcazda hər kim hər nəyə aşiqdir, həqiqətdə ALLAH-a aşiqdir.

Eşqin mərtəbələrini həqiqi və ilahi kimi görənlər isə belə düşünlər ki, məcazi eşq əslində həqiqi eşqi tapmaq üçün yalnız bir keçid ola bilər. Adından bəlli olduğu kimi o, həqiqətin özü ola bilməz, ancaq həqiqətə bənzəyə bilər. Bu baxımdan insanda əvvəl həqiqi eşq cəlvələner ki, ilahi eşqi tapa bilsin.

Bu nəzəriyyələrin hər ikisi doğrudur. Ancaq eşqə iki cür yanaşmadan əlavə başqa bir fikir də doğur ki, o da budur:

Eşqin salıqları həqiqətdən ilahiyyətə doğru hərəkət etməkdəirlər. Lakin bu iki mərtəbə arasında bəzi maneələr, keçidlər var. Bu maneələrdən biri məcazi, o biri Əflatuni eşqdir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları məcazi eşqi, həqiqi eşq ilə ilahi eşq arasında bir dolanbac, labirint bilirlər. Həqiqi eşqin sahibləri ilahi eşqə doğru hərəkət edərkən, məcazi eşqin dolanbacından, labirintindən məharətlə keçəndən sonra, ikinci maneə gəlir ki, bu da Əflatuni eşqdır. Bu elə bir maneədir ki, insan bu maneəyə rast gələndə onda şəhvani hisslər baş qaldırır. Eşqin bu mərtəbəsində ruhani zövqü cismani ləzzətə dəyişmək təhlükəsi var. Əgər aşiq bu imtahandan da uğurla çıxa bilsə, onda onun özünə ilahi eşqin qapıları açılar. İndi isə kitabımızın birinci səhifəsindən bura qədər bütün yazılanları nəzərə alaraq, bu böyük şairin çox ustalıqla yaratdığı «Leyli və Məcnun» əsərinin nədən bəhs etdiyini araşdırmağa çalışaq. Elə ona görə də «bismillah» deyib bu misilsiz əsərin şərhinə başlayaq.

Füzulinin imanda ədalətindən, itaətdə xalisliyindən, irfanda mövqeyindən yuxarıda ayrı-ayrılıqda müəyyən qədər verilən məlumatlar, «Leyli və Məcnun» dastanının şərh-i üçün bir zəmin idi. Bunlardan əlavə şairin şeirlərində bir aşıqlıq məsələsi də var. Yəni Füzuli şeirlərində tərənnüm etdiyi eşqi, təkcə, vəsf etməklə kifayətlənməyib, o, özü də eşqin şərbətindən dadmış bir həqiqi aşiqdir. Əslində əgər

şair yazdıqlarında görünməyə və yaxud yazdıqları özündə əks olunmasa, nə sözündə bir kəsər olar, nə də adı əbədiyyət tapar. Onun şeirlərindəki aşiq obrazı (Məcnun başda olmaqla) elə şairin özüdür:

Məndən, Füzuli, istəmə əş'ari-mədhü zəmm,
Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir.

Özünün etiraf etdiyi kimi, Füzuli eşqin mahiyyətini çox gözəl başa düşən bir aşiq-şairdir. Nəsim müəllimin sözü ilə desək: - «Eşqdən qeyri hər bir əməli xəta bilən, iman və vəhdət məqamını eşqdə tapan, bu yolda bütün möhnət və bəlayə dözən, hətta öz canını belə fəda etməyə hazır olan Füzuli, heç bir təriqətə qoşulmadan özü üçün bir məqsəd, bir təriqət seçməmişdir. Bu yol bütün ariflərin keçdiyi eşq və mərifət yoludur».¹

Eşqi bütün incəliklərinə qədər bilən, aşıqlığı yalnız yazılarında yox, əməldə də göstərən, bu yolun yolçusu olmağı özünə böyük bir fəxr bilən aşiq bir şairin yaratdığı gözəl bir eşq dastanı, Füzulinin bəyənib keçdiyi eşq məktəbinin öyrətdikləri əsasında şərh edilməlidir.

«Leyli və Məcnun» vaxtı ilə şifahi xalq ədəbiyyatında dildən-dilə gəzən bir dastan olub. İlk dəfə bu dastanı nəzmə çəkən Azərbaycanın dahi şairi Şeyx Nizami Gəncəvidir. Bu dahi şairdən 400 il sonra dünyaya gələn ikinci bir Azərbaycan oğlu bu əsərə yeni bir ruh gətirdi, yeni bir can verdi. Doğrudur, Nizami ilə Füzuli arasındakı dörd əsrlik bu müddətdə müxtəlif şairlər tərəfindən bu dastana müraciət olundu, ancaq heç biri böyük uğur qazana bilmədi. İstədilər Nizami olsunlar, lakin onun kölgəsində qaldılar. Füzuli isə bu dastanı özünə məxsus elə yaratdı ki, «Leyli və Məcnun» adı Nizami ilə başladı, Füzuli ilə möhürləndi. Nizami misilsiz bir hikmət dastanı yazdısa, Füzuli bənzərsiz

bir eşq dastanı yaratdı. Sual oluna bilər, əgər bu eşq məfhumunun izahıdırsa, onda Məcnun özü, qohumları, Leyli, ata-anası, rəfiqələri və digər surətlər nə üçündür. Bunlar şairin demək istədiyi incəlikləri bəyan edən obrazlar, surətlərdir. Şair öz sözünü bu obrazların dili ilə deyir. Maraqlıdır ki, bu əsərdə mənfi obraz yoxdur. Leylini məktəbdən ayıraraq danlayan ana da, qızını Məcnuna verməyən ata da, Leyliyə aşiq olan İbn Səlam da, Novfəl də, bir sözlə, bütün surətlər haqlıdır. Yaxşı baxanda, bu əsərdə nəinki haqsız surət, heç haqsızlığın özü yoxdur. Əgər atası Leylini Qeysə vermirsə haqqı var, çünki hansı ata öz qızını dəliyə verər. Axı Qeys el içində Məcnun kimi tanınırdı. Bu söhbətlərə məqamı gəldikcə qayıdılacaq. Məncə, verilmiş bu qədər məlumatlardan sonra birbaşa «Leyli və Məcnun»un araşdırılmasına keçməyin əsl vaxtıdır. Əsər kitabın əvvəlinə yazılmış dibaçə ilə başlayır. Dibaçə fars sözüdür; mənası müqəddəs giriş, müqəddəs ön söz deməkdir. Əsərin içində daxil olmamışdan öncə, görək, Füzuli bizə bu müqəddəs girişdə nə öyrədir, əsərdəki ideyaya hansı aspektdən yanaşmağı məsləhət görür. Dibaçədə oxuyuruq: (Füzulinin nəsr dili qəliz olduğu üçün burada sadələşmiş formasını veririk).

«İlahi, həqiqət sirri olan Leyli vəhdət pərdəsindən çıxıb camalının görünməsi ilə surət fəzasını bəzəyərkən və Məcnunun ruhu qəflət səhrasında sərgərdan gəzərkən, onun işıq saçan gözəlliyini görüb ixtiyarının cilovunu əlindən verərkən, uca göylərin ata istəyi və yerlərin ana məhəbbətindən dolayı onların can bəxş eləyən səadəti və ürəyini açan sevincini dərk etməyib, inandırma və hiylə cildinə salınmış, xeyirxah məsləhət donuna geyindirilmiş aldatma ilə aralarındakı vüsali qırmaq və onları birləşdirən zənciri parçalamaq istəsələr, təvəqqe budur ki, bu hekayəm dünyanın bəzəyi olan Leylinin üzündən pərdənin götürülməsinə və dünyada çaşqın gəzən Məcnunun ürəyində alçaq fikirlərin axtarılıb tapılmasına bais olmasın. Yox əgər, bu əfsanəni söyləmək bəhanəsilə kamil söz sərrafları və şirin dil ustaları həqiqi eşqi və gözəlliyi göstərmək istəsələr, şe-

¹ N. Göyüşov. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı-Tehran, 1997, s.

rin sirli incilərini sapa düzmək, söz ağacından ağır zəhmətin zərif meyvələrindən dərmək, gizlinin üzündən gözə görünməz pərdəni götürmək istəsələr, qoy onda ALLAH-ın köməyi və Tanrının rəhməti onlara bu vüsəl dərəcəsinə çatmaqda və zühur dərəcəsinə yetişməkdə, yəni vəhdət məqamına və haqqın təzahürünə qədər bu işi xeyirlə başa vurmaqda yar olsun. Seçilmiş arzuların təcəssümü Leylini və ali gözəlliyin misalı olan Məcnunu, nifrətə layiq alçaq adamlardan, şeirə və zərif sözə böhtan atanlardan, anlamadan Leylini qınayanlardan, Məcnunu zülm ilə qovanlardan ALLAH saxlasın».¹

Dibacədən məlum olur ki, bu əsəri izah etmək istəyənlərdən, Leylinin üzündən pərdənin götürülməməsi, Məcnunun ürəyində alçaq, qeyri-insani fikirlərin axtarılıb araşdırılmaması xahiş olunur. Yəni əsərdəki rəmzləri başa düşməyən hər bir tədqiqatçı bu sənət abidəsinin izahına səy göstərməsin. Çünki bir rəms, bir surət olaraq əslində camal sifətinin məzhəri, Məcnun isə haqqın kamal sifəti olaraq vəhdət məqamıdır. Leyli vəhdət məqamına, Məcnun isə haqqın camal sifətini dərk etməyə doğru can atan aşıqlərdir. İstər gözəllik, istər vəhdət yaradılış baxımından ikisi də vüduddur, yəni varlıqdır. Varlıqların isə bir-birinə doğru can atmaları təbiidir. Çünki bütün yaranmışlar bütövlükdə ALLAH-ın cəlal sifətinin təzahürüdür. Ona görə də bu iki aşıq qovuşmağa can atırdılar. Eşqin kəmalə yetməyi ilə, cismani birləşmə həqiqi eşqdə bəyənilməyən bir hal olduğuna dərk edən kimi həyatı tərk etdilər və ruhən bir-birinə qovuşdular.

Bundan əlavə, bu əsərin əsas məğzinin nədən ibarət olduğunu Füzuli əsərin əvvəlindəki üç münacat-rübai vasitəsilə də göstərmişdir. O rübailər bunlardır:

¹ N. Rza. Leyli və Məcnun əsərinin nəşrlə şərh. Bakı, 19.. s. 18

Ey nəş'əti- hüsnü eşqə tə'sir qılan,
Eşq ilə binayi-kövnü tə'mir qılan,
Leyli səri-zülfünü girehgir qılan,
Məcnuni-həzin boynuna zəncir qılan.

Tutsam tələbi-həqiqətə rahi-məcaz,
Əfsanə bəhanəsilə ərz etsəm raz,
Leyli səbəbilə vəsfən etsəm ağaz,
Məcnun dili ilə qılsam izhari-niyaz,

Lütf eylə, şəbi-ümmidimi ruz eylə,
İqbalımı tövfiq ilə fəruz eylə,
Leyli kimi ləfzimi diləfruz eylə,
Məcnun kimi nəzmimi cigərsuz eylə.

1. Hüsn ALLAH-ın camal sifətlərindəndir. Nəşət isə vücutə gəlmə deməkdir. Dedik ki, eşq özü bir vücut olaraq yaranmışdır. Bu vücut elə bir qüvvədir ki, onu hərəkətə gətirmək üçün bir vasitə lazımdır ki, o da hüsnüdür. Rübaidə deyilir ki, ey hüsnünün vücuti eşqə təsir edən, eşq ilə varlıq binasını təmir edən, Leylinin saçlarını qıvrım edib, yazıq Məcnunun boynuna zəncir edən.

2. Əgər həqiqət tələbində məcaz yolu tutsam, əfsanəni bəhanə edərək sirr danışsam, Leylinin adı altında sənəin tərifini dilə gətirsəm, arzularımı Məcnunun dili ilə desəm.

3. Mərhəmət göstərüb ümidimin gecəsini gündüzə döndər. Bəxtimi, təleyimi qüdrətinlə işıqlandır. Sözlərimi Leyli kimi ürək açan, şeirimi Məcnun kimi ciyər yandıran elə.

Şair dibacədə oxucusuna deyir ki, əgər sən gözəlliyi surətdə, eşqi isə heyvani nəfisdə bilirsənsə və bu haqda danışmaq istəyirsənsə, təvəqqe edirəm ki, mənim dünyanın gözəli olan Leylimi, vəhdət məqamının özü olan Məcnunumu söhbətinə mövzu etməyəsən. Rübailərində isə deyir ki, doğrudur, mən hansısa bir əfsanəni nəzmə çəkmişəm, ancaq bu əfsanə böyük bir sirri danışmaq üçün bir vasitədir. Arzularımı ALLAH-a Məcnunun dili ilə çatdıraram, Leyli

adı altında isə Onun camalını təriflərəm. Yəni, ey oxucu, «Leyli və Məcnun»u yazmaqda mənim məqsədim sirr danışmaqdır. Sən bu məqsədi nəzər əhlinin xoşuna gəlməyən cahilənə fikirlərlə izah etmə.

Belə bir dibaçədən və bu rübailərdən sonra bu əsəri, kiminsə xoşuna gəlsin deyə izah etmək heç də insafdan deyil. Bunlardan sonra «Leyli və Məcnun» məsnəvisi belə bir sərlövhə ilə başlayır.

*Bu həzrəti-İlahiyə sitayiş, arzularımı yerinə
yetirməsi üçün xahişdir
və
Ona şükr edərək, bu sətiqlərimin qüsurlarını
örmək üçün yalvarışdır.*

Əgər hər sərlövhəni, hər başlığı şərti olaraq fəsil adlandırsaq, bu fəsildə Füzuli həm ilk sözü ALLAH-ın adı ilə və təriflə başlamış, həm də Ona olan imanını, sədaqətini göstərmişdir. Bu da, bu böyük insanın tovhidə olan etiqadının təsirindəndir. Bu fəsildə məsnəvi ərəb dilində başlayır, fars dilində davam edir. On doqquz beytlik bu məsnəvi:

Əlhəmdü livahibil məkarim,
Vəş-şükrü lisahibil mərahim.

- beyti ilə başlayır -

Bəxşəd bə riyazi-dövlətəm ab,
Əbri-kərəmi-Rəsulü əshab.

- beyti ilə bitir. Münacatı bütövlükdə bura köçürməyə lüzum yoxdur, ancaq tərcüməsini vermək pis olmazdı.

«Əziz və mərhəmətli ALLAH-a şükürlər olsun. O, əzəli və əbədidir. ALLAH-ı sənətilə tanımaq mümkün oldu. O, böyük və yüksəkdir. Bənzəri, şəriki, misli və nəziri

olmayan ALLAH, pak və münəzzəhdir. Təzə gəlin kimi gözəl olan bu aləmi bəzəyən, insan nəslini yaradan odur. Həqiqət gövhərinin sərrafı, çətinlikləri və anlaşılmazlıqları kəşf edəndir. O, bütün gizliləri aşkar edən və bütün aşkar olanları örtəndir. Yaranış binasının memarı, dünya bağçasının suvarıcısıdır.

Ey ALLAH, mənə imdad et ki, dərdliyəm, çaşqınam, zar və məhzunam. Hünər şöhrətindən xəbərim, hünərsizlikdən başqa hünərim yoxdur. Qarşıma çox çətin bir məşğələ qoymuşam. Onun əvvəli və sonu, qorxulu və qarışıqdır. O yolun üzərinə düşmüş bir daş, və mənə qorxuya salan bir dənizdir. Əgər sənəin lütf və tövfiqin mənə rəhbərlik etməsə, bu dar dərədəki daşın qəlbindən bir ləlin çıxarılması, bu dənizdən bir dürrün yetişməsi və məqsədimin gülməsi çətinidir. Ürəyimi işıqlandıran və sinəm lövhəsinə saf yazılar nəqş etdirən işləri gör ki, xatirimə aynası pak, aqlımın çirəği parlaq olsun. Arzu qapısının qıfılını sındırdım ki, tələb etdiyim şeyləri tapım. Dövlətimin bağçasına Peyğəmbər (s) və onun əshabının nemət buludları su versin».¹

Bu razı niyaz, əvvəlki fikirlərini həyata keçirmək üçün bir kömək istəməkdir, yalvarışdır. Şair bu qəmli macəranı uğurla bitirmək üçün, bu ağır işin öhdəsindən mətanətlə gəlmək üçün uca Tanrının qüdrətinə arxalanır və yalnız ondan kömək istəyir. İkinci fəsil belə adlanır:

*Bu tovhid bağçasının çiçəyidir və onun tərif
bostanının nübarıdır.*

Bu fəsil 34 beytdən ibarət olaraq bütövlükdə ALLAH-ın tərifidir. Nümunə üçün bəzi beytlərə nəzər salaq:

1. Ey munisi-əhli-zövq yadın,
Əbvabi-əməl kilidi adın.

¹ M. Füzuli. Leyli və Məcnun. Bakı, 1958, s. 14-15

2. Ey gənci-əta tilismi ismin,
Sən gənci-nihan, cahan tilismin.

1. Ey xəyalı zövq əhlinin munisi olan, sənın adın əməl qapılarının açarındır.

İnsan hər əməlinin, hər bir işinin uğurla başa çatmasını istəyirsə, o işə «bismillah» ilə – ALLAH-ın adı ilə başlaması məsləhətdir. N.Gəncəvi Sırrlar xəzinəsi əsərinin əvvəlində «Bismillahir-rəhmanir-rəhim» ifadəsini, hikmət xəzinəsinin qapılarının açarındır, deyərək mənalandırmışdır. Füzuli də adın əməl qapılarının açarındır, deyir.

2. Ey ismi səxavət xəzinəsinin tilsimi, sən gizli bir xəzinəsən dünya sənın tilsimindir.

Məlum məsələdir ki, hər hansı bir xəzinəni qorumaq və qorumaq üçün də gizlətmək lazımdır. Adətən xəzinələr heç kəsin əlinə düşməsin deyərək onu tilsimləyərlər, yəni indiki dil ilə desək kodlaşdırarlar. Sonsuz kainatdakı bütün yaranmışların maddi və mənəvi tələbatını ödəyən bu varlıq ALLAH-ın səxavət xəzinəsindən bir nemətdir, bir paydır. Füzuli demək istəyir ki, adın səxavət xəzinəsinin tilsimidir, kodudur. Özün isə elə gizli xəzinəsən ki, bütün yaratdıqların da sənın tilsimindir. Yəni, sənı tapmaq üçün əvvəl bu tilsimi qırmaq, açmaq lazımdır, bu da qeyri-mümkündür.

1. Ey cudi vücudi-kövnə vahib,
Zati kimi etirafı vacib.
2. Ey silsileyi-vücudə nazim,
Rəzzaqi-ərazilü əazim.

1. Ey səxavəti varlığı vücudə gətirən, sənın etirafın, zatın qədər vacibdir.

Vəhdəti-vücud fəlsəfəsində bir «vacibəl-vücud» məsələsi var, bir «mümkünəl-vücud». Vacibəl-vücud ALLAH-ın özüdür, mümkünəl-vücud isə Ondən qeyriləridir. Bu məsələyə, vəhdəti-vücuddan danışanda toxunmuşuq. Və onu da qeyd etmişik ki, bu məsələdə ariflərin nəzəri budur ki, büt-

tün yaranmışlar vücudi-mütləqin, yəni ALLAH-ın görünən yerləridir. Beytdəki məna budur ki, bütün mövcudat səxavətli zatının məzhərləridir, təzahürləridir.

2. Ey vücud silsiləsini nizamlayan, rəzillərə də, əzəmətlilərə də ruzi verən sənənsən.

«Bismillah»dakı «Rəhman» və «Rəhim» sözləri lüğəti mənada eyni kökdən olsalar da, sifət baxımından başqa-başqadır. Qurani-Kərimi təfsir edən böyük alimlər bu qənaətə gəlmişlər ki, «ALLAH Rəhimdir» sözü yalnız bu dünyada yaşayanlara aiddir: istər Onu tanıyırlar, istər tanımasınlar. Şüursuz heyvanlardan tutmuş insanlara qədər bütün canlılar, hərə öz ruzi payını alır. Bu, ALLAH-ın Rəhim sifətidir. Rəhman sifəti isə yalnız, axirətdə möminlərə aiddir. Bu beytdə, şair imkan aləmindən söz açdığı üçün, ALLAH-ın Rəhim sifətinə işarə edərək deyir ki, ey vücud silsiləsini (ardıcılığını) nizamlayan, möminə də, kafirə də ruzi verən sənənsən.

1. Ey pərdəyi-masiva niqabın,
Səndən özgə sənın hicabın.
2. Ey sirri-vücudin əmr-i-məlum,
Mövcud həmin sən, özgə mədum.

1. Ey masivanın pərdəsi, niqabı olan, səndən qeyri nə varsa, hamı sənın hicabındır.

Əvvəldə münacatlardan danışarkən, «zəhi zatın nihanü ol nihandan masiva peyda» misrası ilə başlayan qəzəlin şərhində bu məsələyə ətraflı toxunmuşuq. Bir daha təkrar olaraq qeyd etmək istəyirik ki, ALLAH-taala bütün yaratdıqlarını ona görə yaratdı ki, həm Özünü tanıtsın, həm də gizlətsin. Ona görə də şair, «səndən başqaları sənın örtüyündür» ifadəsini işlətməşdir.

2. Ey vücudunun sirrini dərk etmək mümkün olmayan, hər nə var elə sən özünsən, səndən səva heç nə yoxdur.

Vücud haqqında danışarkən ariflərin nəzərlərini qeyd edərək dedik ki, bütün yaranmışların varlığı ALLAH-ın

məzhərləridir. Hər nə yaradılıbsa, Onun varlığını isbat edən dəlillərdir. Onsuz heç nəyin varlığı mümkün deyil.

1. İdrakımıza kəməli-heyrət,
Tovhidinə bəsdürür dələlət.
2. Əndişeyi-zat qılmaq olmaz,
Bilmək bu yetər ki, bilmək olmaz

1. Bizim idrakımızın heyrətinin kamalı, sənin ALLAH-lığının təkliyinə ən kəskin dəlildir.

Yəni, aqlımız səni düşündükcə heyrətdən başqa, bir şey əldə edə bilməz. Bu yolda aqlımız yox, heyrətimiz kamilləşir ki, bu da təkliyini anlamaq üçün kifayət edən bir dəlildir.

2. Sənin zatını axtarmaqda fikir yürütmək ağılsızlıqdır. Təkcə bir şeyi bilmək kifayətdir ki, onu heç kəs bilə bilməz. Məqsədimiz bütün əsərin nəslə izahını vermək olmadıq üçün, bu fəsildən də yığcam olaraq məlumat verdik. Füzuli bu fəsilləri elə bir ardıcılıqla düzüb ki, bir neçə fəsil bir-birini tamamlamaqla yanaşı, eyni zamanda əsərin məgzini başa düşmək üçün zəmin yaradır. Fikir versək görürük ki, birinci fəsil arzuların həyata keçməsi üçün bir iltimasdır. İkinci fəsil ALLAH-ın vəhdaniyyətinin tərifı və sübutudur. Üçüncü fəsil isə ALLAH-la yalvarış dolu şəxsi söhbətdir. Bu fəsil belə adlanır:

*Bu münacat dəryasından bir govhərdir və
Yalvarış mədanindən bir covhərdir.*

Bu fəslin də məzmununun nədən ibarət olduğunu yığcam şəkildə araşdırmağa çalışaq.

1. Ya Rəb, kərəm et ki, xarü zarəm,
Dərgahə bəsi ümidvarəm.
2. Torpaq idim, eylədin bir insan,
Müstovcibi-əqlü qabili-can.

1. İlahi, bu zəlil bəndənə rəhm elə, mən ancaq sənin dərgahına ümid bağlamışam.

2. Mən bir torpaq ikən, həmin torpaqdan aqla layiq, cana yarayan bir insan yaratdın.

1. Hala ki, həvaləgahi-cudəm,
Məqbuli-səadəti-vücudəm.
2. Öylə deyiləm ki, bu arada,
Sədd ola sülukim e'tiqadə.

1. Bir halda ki, mərdliyi mənə həvalə etmək olar, deməli mən vücuda dönmək səadətinə məqbul görülmüşəm. Yəni torpaqdan insana çevrilib vücuda gəlmək, özü ən böyük səadətdir.

2. Bu arada o cür deyiləm ki, getdiyim yol etiqadına çəpər olsun.

Beytdə işlənən «arada» sözü elə-belə qafiyə xatirinə işlənməyib və hamının başa düşdüyü arada, yəni ortada mənası daşımaqla bərabər, zənn ilə güman arası mənası da verir. Ariflər həmişə bu iki rəzalet arasında (zənn ilə güman) yerləşən «yəqin» fəzilətini axtarırlar. Bu elə bir yoldur ki, zərre qədər səhv addım insanı əsl yoldan çəpdıra bilər. Bu yol salıkdən (yəni yol gedən) xalis iman, möhkəm əqidə istəyir. Bu səhradə yollar bir yox, iki yox, minlərlədir. Vüsalə doğru isə, yalnız bir yol gedir. Əqidə bütövlüyü ilə, yol tanıyan qəlbin ikisi bir olmasa, o yolda hökmən azarsan. Əqidəsi möhkəm bir insanın tutduğu yol düz olmasa, həmin yol əyri olduğuna görə etiqadın kamala yetməsinə mane olacaq. Haqqı tapa bilməyən bir insan irfana yetişə bilməz. Füzuli beytdə demək istəyir ki, bu arada elələrləndən deyiləm ki, tutduğum yol etiqadına, imanına çəpər olsun.

1. Tovfiq edəsən məgər rəfiqim,
Ta səhl ola şiddəti-təriqim.
2. Elmində əyandır etiqadım,
Sənsən, səndən həmin muradım.

1. Bəlkə köməyini mənə dost edəsən ki, mənim də getdiyim yol düz olsun.

2. Mənim etiqadım sənə elmində aşkardır, səndən istəyim, yalnız sənə özünsən. Bu beytlərdən sonra bir neçə beytdə dünyanın iki olmasından, axirətə alını açıq, üzü ağ getməkdən Füzuli başqa bir yerdə belə yazır:

1. Bildim bu imiş sənə muradın
Kim, əhli-kəmal ola ibadın.

2. Bunda yetə rütbeyi-kəmalə,
Onda yetə dövləti-vüsala.

1. Bildim, məqsədin odur ki, qulların kamal əhli olsun.

ALLAH-taala insanı kölə olaraq yaratmayıb. Əgər insanı qul olaraq yaradıbsa, insan da ALLAH-a yaraşan qul olmağa çalışmalıdır. ALLAH isə öz qullarını kamil görmək istəyir və hətta kamilləşməsi üçün ona yol da göstərir, kömək edir. ALLAH-ın halal buyurduğu bütün qidalar, istər ruhani olsun, istər cismani, insanın kamilləşməsinə xidmət edir. Hətta kamilləşməyə meyl etməyənləri müxtəlif əzablarla cəzalandıracağı ilə qorxudur. Bütün bunlar, yalnız insanın kamala yetməyi üçündür. Əgər ALLAH insanı pis əməlinə görə cəhənnəm əzabı ilə qorxudursa, bu qorxutmaq insanın kamil insan olmasına görədir. Bu da ALLAH-ın lütfüdür, böyüklüyüdür.

2. Bu dünyada kamal rütbəsinə yetə, o dünyada vüsəl dövlətinə.

ALLAH-ın böyüklüyünə baxın ki, öz qulunu nə bu dünyada cəhalət içində, nə o dünyada cəhənnəm atəşində görmək istəmir. Qoyduğu qanunlar, tələb etdiyi əməllər, qadağa əmrləri, qorxu dolu ayələr hamı ona görədir ki, insan bu dünyada cəhaləti atıb kamala, o dünyada isə cəhənnəm atəşindən qurtarıb vüsala yetsin və əbədi səadət tapsın. Sənə sonsuz şükrlər olsun, İlahi!

Növbəti fəsil belə adlanır:

Bu vacibəl-vücudun varlığını isbat edən qəti sübutdur və

Başqa varlıqların olmasına mane olan dəlildir

Bu fəsildə isə Füzuli, artıq ALLAH-ı tərifləmir, ona nəyə görə yalvarmır. Burada yalnız Onun varlığını sübut etməyə çalışır.

1. Etmək gerek əhli-feyzi-biniş,
Təhqiqi-vücudi-afərinış.
2. Bilmək gerek anı kim, cəvahir,
Nə gənci-nihandan oldu zahir.

1. Feyz əhlinin görünələri, xilqətin yaranmağını araşdırmağa səy göstərməlidirlər.

2. Bilmək lazımdır ki, cəvahir hansı gizli xəzinədən çıxdı. «Cəvahir» burada qiymətli daş-qaş mənasında yox, xilqətin zəti mənasında işlədilib. Bu cür poetik fikirlərlə bəzənmiş bu fəslin bir yerində belə deyir:

1. Bihudə deyil bu karxanə,
Bifaidə gərdişi-zəmanə.
2. Haşa ki, bu barigahi-ali,
Bir dəm yiyəsindən ola xali.

1. Nə bu iş yeri əbəz yerə, nə zamanənin dolanması faydasız deyil. Burada iş yeri dedikdə dünya nəzərdə tutulur. Məhəmməd Peyğəmbər (s) buyurub: «Dünya axirətin əkin yeridir».

2. Vay o gündən ki, bu ali saray bir an sahibsiz qala.

Həqiqətən də sahibsiz ev tez viran olub dağlar. Kainat adlı bu əzəmətli sarayın da yəqin bir sahibi var ki, uçulub dağılmır. Vay o gündən ki, bu saray sahibsiz qala ifa-

dəsi, vay o gündən ki, sahibi ondan üz döndərə, mənasındadır.

1. Fikr eylə və gör nədir bu üslub,
Nə sanıdır bu vəz'i-mənsub.
2. Hər zərreyi-zahirin zühuri,
Bir özgəyə bağlıdır zəruri.

1. Bir düşün və gör bu üslub hansı sənətkarın işidir.
Yəni belə qanunauyğunluq, belə həmahənglik, belə harmoniya yaratmaq hansı sənətkarın üsuludur. Bu üslub hansı sənətkara mənsubdur.

2. Hər zərrənin üzə çıxmağı, başqa birinə bağlılığı
ilədir. Bu və digər danılmaz həqiqətləri məntiqi dəlillərlə
üzə çıxaran şair, fəsil sonunda ağıl ilə danışır və ona belə
deyir:

1. Ey əql, ədəbə riayət eylə,
Bu bilmək ilə kifayət eylə.
2. Təhqiqi-sifətə qane olğıl,
Əndişeyi-zatə mane olğıl.
3. Ol pərdəyə kimsə rah bulmaz,
Təhqiq bil ani bilmək olmaz.
4. Gər yetmə idi bu sirrə idrak,
Deməzdi Rəsul «məərəfnak».

1. Ey ağıl, bu qədər bilməyinlə kifayətlən, elə etmə ki,
ədəbdən kənara çıxasan.

2. ALLAH-ın sübutiyyə sifətlərini araşdırmaqla qane
ol, zəti haqqında fikir yürütməkdən çəkin.

3. O pərdəyə heç kəs yol tapa bilməz, Onu axtarmaqla
tapmaq olmaz.

4. Əgər bu sirri açmağa ağıl yetməydi, Peyğəmbər (s)
«səni layiqincə dərk edə bilmədik»¹ deməzdi.

¹ Məhəmməd Peyğəmbərdən hədis.

1. Xəlv oldu bu bəhri-heyrətə qərq,
Ta xəlvdən ola xaliqə fərq.
2. Hər rüşdə ki, həq əyan edibdir,
Sərrişəsini nihan edibdir.

1. Yaranmışlar bu yaranış qarşısında ona görə heyrət
dənizində qərq oldular ki, yaradanla yaranan arasında bir
fərqlə olsun.

2. ALLAH yaratdığı hər ipin (kələfin) ucunu gizlədib.

1. Bir kimsə əgər olaydı agah
Kim, xəlvə necə yaradır ALLAH.
2. Mümkün ki, iradətilə ol həm,
Xəlv edə biləydi özgə aləm.
3. Verməz çü kəməli-hikməti-həq,
Təhqiqi-rümuza rahi-mütləq.
4. Faş oldu ki, sirri-həq nihandır,
Aləmdə nişanı binişandır.

1. Əgər kimsə agah olaydı, başa düşəydi ki, ALLAH
yaratdığını necə yaradır.

2. Mümkündür ki, o da öz iradətilə başqa bir aləm
yaradaydı.

3. Tanrı bu cür kamala yetmiş hikməti hər ağıla
verməz. Başqa sözlə, ALLAH açılmayan sirlərin dəqiq
yolunu heç bir ağıla göstərməz.

4. Aşkar oldu ki, ALLAH-ın sirləri gizlindədir.
Aləmdə nişansızlıqdan başqa bir nişanı yoxdur.

Növbəti fəsil belə adlanır:

*Bu öz cəhalətimin etirafıdır və
günahlarımın çoxluğunun təsdiqidir.*

1. Ey hikmətə baxmayan nəzərsiz,
Əhvali-zəmanədən xəbərsiz.
2. Tən etmə ki, çərx bivəfədir,
Daim işi cövr ilə cəfədir

-beytləri ilə başlanan bu hissədə, bu əzəmət qarşısında kiçikliyi etiraf etmək və saysız-hesabsız nemətlər qarşısında şükr etmək tövsiyə olunur.

1. Ey hikmətə baxmayan kor, zamanənin halından xəbəri olmayan.

2. Dövrani-çərxin işi insanlara zülm, əzəbdır, vəfası yoxdur, deyə bu qədər ona tənə vurma.

1. Şərh eylə mənə ki, çərx netdi,

Ondan nə cəfa zühurə yetdi.

2. Nən var idi ki, əlindən aldı,

Nə mərtəbədən aşağı saldı.

1. İzah elə, gör, çərx sənə neyləyib, ondan sənə yetən əzablar hansılardır.

2. Nəyin var idi ki, əlindən alıb, səni hansı mərtəbədən endirib.

1. Ey nəfsperəstü cismpərvər,
Olma qəmi-hirs ilə mükəddər.

2. Cəhd eylə əzabi-gur yığma,
Səy eylə mətai-mur yığma.

3. Damani-təriqi-şər'i tutğıl,
Hər nə ki, xilafi-şər', unutğıl.

4. Təhqiqi-vəsileyi-vüsul et,
Təqlidi-şəriəti-Rəsul et.

1. Ey nəfsinə ibadət edən, nəfsinin qulu olan. Ey bədə-nini bəsləyən, hərislik qəminə aludə olub bu qədər kədər-lənmə.

2. Çalış qarışqa yemi, qəbir əzabı toplama.

3. Şəriət yolunun ətəyindən tut, şəriətin əksinə olanla-rı tamam unut.

4. Vüsələ yetmək yollarını araşdır. Peyğəmbər (s) qoy-duğu şəriətin təqlidçisi, yamsılayanı ol.

Sonrakı iki fəsil Peyğəmbərin (s) zatının tərifı və meracının təsviridir. Yuxarıda haqqında söz açdığımız nü-büvvət bəhsində bu barədə müəyyən qədər danışdığımıza görə (ALLAH günaha yazmasın) və bu fəsillər eşq məfhu-munun açılışında bizə kömək etmədiyi üçün, sadəcə adları-nı çəkməklə kifayətlənirik.

Növbəti bir neçə fəsil isə, ardıcıl olaraq saqiyyə müraciətlə başlayır. Birində saqi ilə söhbət edərkən öz dərdin-dən, şairlikdəki qüdrətindən, zamanəsində şeirə verilməyən qiymətdən söz açırsa, digərində isə saqidən elə bir mey istə-yir ki, hər şeyi unudub, başladığı işi uğurla sona çatdır-a bilsin. Görək saqi özü kimdir?

«Saqi» sözünün irfanda bir neçə mənası var. 1. Kamil şəxs 2. Ariflərə eşq feyzi ilə dolu şərab paylayan 3. İlahi feyz qaynağı 4. ALLAH-ın camal sifətlərinin təzahürü 5. Ruhül-qüds, yəni ALLAH-dan Məhəmməd Peyğəmbərə (s) vəhy gətirən mələk (Cəbrail) 6. Cənnətdə Kövsər suyunu paylayan (Həzrət Əli) və s.

Füzuli şeirində işlənən «saqi» sözləri bu mənaların hamısında işlənmişdir. Xitab olunan saqinin hansı mənada nəzərdə tutulduğu, fikri başa düşmək üçün əsas şərtidir. Bu qədər bir-birindən gözəl mənaları bir tərəfə atıb, saqini yeməxanalarda içki paylayan kimi, zahiri mənada izah etmək cahillik deyilmi? O da olsun Füzuli şeirlərində. Ümumiyyətlə, şeirdə dərin mənalar axtarmaq oxucudan ətraflı mütaliə tələb edir ki, bu da insanı elm aləminə aparar. Şeirin ancaq (bəzi adamlar kimi) zahirinə aludə olmaq isə insanı mütaliədən saxlayar, elmsiz edər ki, bu da cəhalət deməkdir. Saqinin gəzdirdiyi «badə», «cam», «şərab», «mey» və s. bu cür irfani baxımdan mənalanmalı sözlər də var ki, yeri gəldikcə onlardan da danışarıq. Növbəti fəsil isə belə adlanır:

*Bu qüdrətin yoxluğu və
qüvvətin olmadığı üçün üzr istəməkdir.*

1. Arayışı-söhbət eylə, saqi,
Ver badə, mürüvvət eylə, saqi.
2. Bir cam ilə qıl dimağımı tər,
Lütf eylə bir iltifat göstər.

1. Saqi, insaf et badə ver, söhbəti bəzəkli elə. «Badə» sözü eşqin ilkin mərhələsi, ilahi lütf deməkdir. Gül rəngli badə isə, (badeyi-gülgün) eşqin yüksəlişi kimi bir çox ifadələrlə mənalanıb. Birinci misrada Füzuli söhbətini saqিদən badə istəməklə başlayaraq, saqi, insaf elə, badə ver, söhbəti bəzə deməklə onu demək istəyir ki, ey kamil şəxs, mənə ilahi lütf ver ki, söhbətimiz bəzəkli olsun.

2. Bir cam ilə keyfimi təzələ, yaxşılıq eləyib, bir yaxşılıq göstər.

«Cam» sözü isə: Batini mərifət; həqiqətlərin kəşfi; ariflərin qəlbi; mərifət zövqü ilə dolu ürək; ilahi təcəlli və s. deməkdir.

İkinci misrada, bir cam ilə keyfimi təzələ, yaxşılıq edib, yaxşılıq göstər ifadəsi o deməkdir ki, mənə batini mərifəti öyrətməklə, həqiqətlərin kəşfini açıqlamaqla keyfimi təzələ. Mənə yaxşılıq etməklə yaxşılıq göstər. İnsafla baxanda görürük ki, bu dörd misralıq şeir parçasında nə qədər böyük bir mənə yatır. Fikir verin, Füzuli əvvəl badə istəyir, sonra cam. Yəni, əvvəl ilahi lütf istəyir, sonra batini mərifət. Çünki ALLAH-ın lütfi, nəzəri olmayan bir qəlbə batini mərifətdən söhbət gedə bilməz.

1. Bu bəzmdə sən qalıbsənü mən,
Bu bəzmi gəl edəlim müzəyyən.
2. Sən ver badə, mən eyləyim nuş,
Mən nəzm oxuyum, sən ona tut guş.

1. Bu məclisdə bir sən qalmısan, bir mən. Gəl, bu məclisi zینətləndirək.

2. Sən badə ver, mən nuş eyləyim, mən nəzm oxuyum, sən də qulaq as.

Bir halda ki, məclisdə bir sən qalmısan, bir mən, gəl birlikdə sən ilahi feyz verməklə, mən isə, o feyzdən məst olub nəzmlərimlə onu zینətləndirək. Maraqlıdır, görəsən nəyə görə Füzuli şeir oxuyum demir, nəzm oxuyum deyir.

1. Bir mülkdəyəm ki, gör udub qan,
Məzmuni-ibarətə çəkib can,
2. Min rıftəyə türfə lə'l çəksəm,
Min rövzəyə nəzənin gül əksəm,
3. Qılmaz ona hiç kim nəzərə,
Derlər gülə xar, lə'lə xarə.

1. Elə bir dövrdə yaşayıram ki, əgər qan udub, mənə-lər təşkil etməyə can çəksəm.

2. Min sapa bahalı qaş-daş düzsəm, min bağçada nazlı gül əksəm.

3. Heç kəs ona baxmaz, gülü tikan bilərlər, qaş-daşı da çaxmaqdaşı.

Sonrakı fəsil isə saqinamə adlanır. Bu fəsildə Füzuli saqiyyə qəmli olmağını bildirərək ondan bu qəmi dəf etmək üçün mey istəyir. Söz meydanında özündən əvvəlki dahiləri xatırladaraq, bu gün bu yükün ağırlığını, mənalı söz demək məsuliyyətini özündə görür və etiraf edir.

1. Saqi, mədəd et ki, dərmdəndəm,
Qəm silsiləsinə paybəndəm.
2. Qəm dəf inə cami-mey dəvadır,
Tədbiri-qəm eyləmək rəvadır.

1. Saqi, qəm zəncirinə, mən ayağı bağliya kömək et ki, dərddiyəm.

2. Qəmi dəf etməyin çarəsi meylcamıdır. Qəmə tədbir tökmək məsləhətdir.

Yuxarıda saqিদən, camdan, şərabdən, badədən qısa da olsa məlumat vermişik. İndi isə görək qəm və meyl nədir?

«Qəm» sözü də irfanda müxtəlif cür mənalanır. Ariflərin nəzərində qəm, aşiqin məşuqu yolunda cəkdiyi sıxıntılardır. Həmçinin, «meyl» sözünün də irfanda bir çox mənaları var ki, bunlardan biri də Haqqı xatırlamaqla arifin qəlbində yaranan və onu məst edən zövqdür. Beytdəki məna bu anlama gəlir ki, aşiqin məşuqu həsrətilə qəlbində yaranmış sıxıntıları aradan qaldırmaq üçün, ALLAH-a marifət yetirməklə arifin qəlbində baş qaldıran zövqü duymaq və o zövqdən məst olmaq məsləhətdir. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, bu cür rəmzləri başa düşmək istəyən oxucu müasirimiz Nəsimi Göyüşovun «Təsəvvüf qaynaqları və dərvişlik rəmzləri» adlı kitabına müraciət edə bilərlər. Həmin kitabda az da olsa bu rəmzlərin mənası verilib.

Füzuli bundan sonra söz meydanında tək qalmasından, Əbu Nüvas, Nizami və Nəvai kimi söz ustalarının kiminsə himayəsində olmağından, özünün isə himayədarı olmadığından söz açır. Onlar söz bağına girəndə bağça hələ yeni salınmışdı, güllər təzə açmışdı. Onlar gül dərib getdilər, mən isə çör-çöp və tikan yığmaqla məşğulam, deyir.

1. Ta olmaya rəsmi-şə'r məfqud,
Ərbabi-fünuni-nəzm məsdud.
2. Lazım mənə oldu hifzi-qanun,
Zəbti-nəsəqi-kəlami-mövzun.
3. Naçar tutub tərqi-namus,
Rahətdən olub müdam mə'yus.
4. Əhdi-sözə istivar qıldım,
Əş'ar demək şüar qıldım.
5. Eylər həsəd əhli bağlayıb kin,
Təhsin əvəzinə nəfyü nifrın.

1. Şeyrin qayda-qanunu itməsin deyə, nəzm fənnlərinin qapıları bağlanmasın deyə,

2. Vəznli kələmin tərtibinin saxlanması ilə, qanunun hifz olunması mənə vacib oldu.

3. Rahatlıqdan həmişəlik əlimi üzüb namus, qeyrət yolunu tutdum.

4. Sözlə əhdimdə möhkəm oldum və şeyr deməyi şüar elədim.

5. Həsəd cəkənlər mənə kin bəsləyərək, alqış, əhsən yerinə lənət deyirlər.

Saqınamədən sonra, «bu məclis saqisinə badə üçün bir xitabdır» sərlövhəsilə başlanan fəsil gəlir ki, sanki saqınamənin ardı olaraq yazılmışdır. Bundan əvvəlki fəsildə şairlik vəzifəsinin sələflərdən sonra onun öhdəsinə düşdüyündən danışan Füzuli, bu fəsildə saqiyyə xitab edərək, öz şairlik qüdrətindən söz açır.

1. Həmdəmliyim ilə ar qılma,
Məndən nifrət şüar qılma.
2. Gər bilməz isən ki, mən nə zatəm,
Nə zülməti-çəsmeyi-həyatəm.
3. Feyzi-hünərim şərabdən sor,
Suzi-cigərim kəbabdən sor.
4. Söz dərkinə sərf edib fərasət,
Əmlakıma bulmuşam rəyasət.
5. Gəh tərz-i-qəsidi eylərəm saz,
Şahbazım olur büləndpərvaz.
6. Gah dəb'i-qəzəl olur şüarım,
Ol dəb'ə rəvan verər qərarım.
7. Gah məsnəviyə olub həvəsnak,
Ol bəhrədə istərəm düri-pak.
8. Bir kargərəm həzar pişə,
Canlar cəkib istərəm həmişə,
9. Dükkanım ola rəvaci-bazar,
Hər istədiyim bula xiridar.

1. Mənimlə dostluğu özünə ar bilmə, mənə nifrət bəsləmə.

2. Əgər bilmək istəsən mən kiməm, hansı zülmət aləminin bulağıyam,

3. Hünərimin əhəmiyyətini şərabdan, ciyərimin yangısını kababdan soruş.

4. Sözü dərk etməkdə fərsət göstərib, var-yoxuma rəhbərlik etmək əldə etmişəm.

5. Gah qəsidə üslubu düzəldərəm, ilhamımın şahini göyə yüksələr.

6. Gah qəzəl dəbində şeir yazaram, bu dəbə uyğun da qərar verərəm.

7. Gah məsnəviyə həvəs göstərib, o dənizdən pak inci çıxarmaq istərəm.

8. Min peşəsi olan bir işçiyəm və can qoymaqda məqsədım odur ki,

9. Həm dükanımdakılar tez satılanlardan olsun, həm də bilicilər istədiklərini oradan tapsınlar.

Sonrakı fəsildə Füzuli öz nəfsinin qərəzsizliyindən və əsrin padşahının tərifindən danışır. Məqsədimizə aid olmadığı üçün, bu fəsildən danışmayıb növbəti fəslə keçirik:

*Bu kitabın nəzmə çəkilməsinin səbəbi və
əzab fəlakətinin bəsisidir*

Bu fəsil də saqiyyə xitabən başlayaraq, kitabın yazılma səbəblərindən və bu əsərin nədən bəhs etdiyindən söz açır.

1. Saqi, tut əlim ki, xəstəhaləm,
Qəm silsiləsinə payimaləm.
2. Sənsən məni-mübtəlayə qəmşar,
Səndən özgə dəxi kimim var.
3. Müşkül işə düşmüşəm, mədəd qıl,
Mey hirzi ilə bələmi rədd qıl.
4. Həll eyləyə gör bu müşküləti,

Kəm etmə qulundan iltifatı.

Yuxarıda mey, saqi, qəm sözlərinin irfani rəmzlərindən məlumat verdiyimizə görə onları hər dəfə təkrar etməyi lazım bilmədik. Ancaq beytlərdəki fikirləri müəyyən qədər sadələşdirməyə çalışdıq.

1. Saqi, əlimdən tut ki, xəstəhaləm, sıxıntı yollarında ayaq altında qalmışam.

Bu beytdə işlənən «xəstəhal» sözü iki mənada işlədilə bilər. Biri budur ki, xəstəhaləm, yəni, yorğunam, yorğun vəziyyətdəyəm. Digəri də xəstəhaləm, yəni, xəstəyəm, halım xəstədir. Dərd, qəm elə xəstəlikdir ki, o yalnız insanın halına təsir edir, nəinki bədənin hər hansı bir üzvünə. O xəstəliyə tutulan insanın dərmanı həkimdə yox, saqিদə olur. Füzuli əlimi tut ki, xəstəhaləm, qəm yollarında ayaq altında qalmışam deməklə, onu demək istəyir ki, saqi, yəni, ey kamil şəxs, ey ilahi feyz paylayan, əlimdən tut, halım xəstədir, əhvalım pisdır. Sıxıntılı yollarda ayaq altında qalmışam. Doğrudan da sıxlıq olan yerdə, böyük izdiham içində ayaq altıda qalma təhlükəsi olur. Ona görə də Füzuli, «qəm rəhgüzərində paymaləm», sıxıntılı yollarda ayaq altında qalmışam, deyir.

2. Mənim kimi qəmə düçar olanın qəmşarı sənsən, mənim səndən başqa kimim var.

3. Çətin bir işə düşmüşəm, mənə kömək et, bələmi uzaqlaşdır, məni mey ilə hifz et, qoru.

4. Bu çətin işimi həll elə, qulundan köməyini əsirgəmə.

Bundan sonra sözlə gözəl bir səhnə bəzəyən şair, orada saqinin, meyın və bir neçə dostun cəm olmağından danışaraq deyir: «Bu dostlar həm söz deməkdə inci saçanlar, həm elmin fənnlərində nüktə açanlardır. Kimi Əhmədindən, Şeyxidən danışib sirr açardı, kimi Cəlilini, Nizamini tərifləməklə sözün böyüklüyünü göstərirdi. Onu da bilirdilər ki, gücüm çatan qədər, gözəl söz söyləmək qabiliyyəti məndə də var».

1. Bilmişlər idi ki, hüsni-göftar,

- Qədrim qədərincə məndə həm var.
2. Mən xəstəyi etdilər nişanə,
Bir rəng ilə tiri-imtəhanə.
 3. Lütflə dedilər, ey süxənsənc,
Faş eylə cəhanə bir nihan gənc.
 4. Leyli-Məcnun əcəmdə çoxdur,
Ətrəkdə bu fəsanə yoxdur.
 5. Təqirə gətir bu dastani,
Qıl tazə bu əski bustani.
 6. Bildim bu qəziyyə imtəhandır,
Zira ki, bu bir bəlayi-candır.
 7. Bir bəzmi-müsibəti-bəladır,
Kim, əvvəli qəm, sonu fənadır.
 8. İdraki verər xəyalə azar,
Əfkarı edər, məlalı əfkar.

1. Bilirdilər ki, gözəl söz demək qabiliyyəti, gücüm çatan qədər məndə də var.

2. Axır ki, bir hiylə ilə mən xəstəni imtahan oxuna nişan elədilər.

3. Dedilər, ey danışığını bilən, yaxşılıq et, dünyaya bir gizli xəzinə göstər.

4. Leyli və Məcnun əhvalatı farslarda çoxdur, türklərdə isə bu dastan yoxdur.

5. Bu dastanı sən də bəyanə gətir, bu köhnə bostanı hünərinlə təzələ.

6. Bildim ki, bu hadisə bir imtahandır, çünki bu bir can bəlasıdır.

7. Bir bədbəxtlik bəlası ilə dolu məclisdir ki, əvvəli qəm, sonu fənadır.

8. Düşünməyi xəyalə əziyyət verər, fikirləşməyi fikrə kədər gətirər.

Əvvəli qəm, sonu fəna heç də o demək deyil ki, bu əsər qəm ilə başlayır və heçdə qurtarır. Əksinə, sıxıntı ilə başlayırsa, «fənailləh»də bitir, deməkdir. «Fəna» sözü irfanda mənəvi təkamül mənzili mənasında işlənir. Yəni bu

əsər, müəyyən sıxıntılarla başlamasına baxmayaraq, mənəvi təkamül mənzilində, fəzilət məqamında sona yetir.

1. Gərçi bilirəm bu bir sitəmdir,
Təklifi bunun qəm üzrə qəmdir.
2. Amma necə etmək olur ikrah,
Bir vaqeədir ki, düşdü naghah.
3. Yeydir yenə üzrdən şüruim,
Bu işdə təvəkkülə rücuim.
4. Ey bəxt, vəfasız olma sən həm,
Həmrahlıq et bizimlə bir dəm.

1. Baxmayaraq, bilirəm bu bir zülmüdür ki, qəm üstünə qəm gətirir.

2. Daha bu vaqeə düşüb, bundan ikrah eləmək artıq yersizdir.

3. Üzr istəməkdənsə, ALLAH-a sığınaraq işə başlamağım, geri dönməməyim yaxşıdır.

4. Ey bəxt, sən də bu yolda mənimlə yoldaşlıq etməklə öz vəfanı göstər.

Sonrakı fəsil «Bu səadətli bəy həzrətlərinin tərifidir» başlığı ilə başlayır ki, bu da o dövrün sultanı Veysin tərifidir. Nəhayət, ondan sonra gələn fəsil isə, artıq əsərin özünə aid olan fəsildir ki, belə adlanır:

*Bu tuğrayi-misali-məhəbbətdir və
dibaçeyi-divani-möhnətdir.*

«Tuğra» sözünün bir neçə mənası var: Xətt növü, fərman, möhür, şəhrlərin yazdıqları xüsusi məktub forması. Sərlövhənin mənası belədir. Bu möhürlənmiş (yəni tamamlanmış) məhəbbətdən bir misaldır və əzab divanının başlangıcıdır. Elə sərlövhənin özündən bilinir ki, əsər heç də şəhvani ləzzətlərə aludəçilikdən yox, böyükər yanında bəyənilmiş, möhürlənmiş məhəbbətdən danışır. Dastan belə başlayır:

1. Dehqani-hədiqeyi-hekayət,
Sərrafi-cəvahir-i-rəvayət.
2. Mə'nə çəmənində gül dikəndə,
Söz rıftasına gühər çəkəndə,
3. Qılmış bu rəvişdə nüktədanlıq,
Gülriziligi gühərfəşanlıq.

1. Hekayət bağçasının əkinçisi, bağbanı, rəvayət cəvahirinin sərrafi,

2. Məna çəmənində gül əkəndə, söz ipinə (sapına) gövhər düzəndə,

3. Bu üsulda incə və dərin mənalar açmış, çiçək yağdırıb, inci saçmışlar.

Altı misralıq bu şeir parçası elə bir ustalıqla yazılıb ki, insan bu gözəlliyə heyran olmaya bilmir. Misraların arasındakı bağlılıq, şeirdəki ardıcılıq, beytlərin bir-birini hey-rətamiz şəkildə tamamlaması, dahi bir şairin hünərindən xəbər verir. Mənaya gəldikdə isə, «dehqan» əkinçiyə, əkib-becərəyə deyirlər. Burada söhbət hekayət bağçasını əkib-becərəndən və rəvayət gövhərini tanıyandan, onun qiymətini biləndən gedir. Əkinçi deyəndə, bu dastanı yetişdirən, sərraf deyəndə söz gövhərini tanıyan nəzərdə tutulur. Füzuli demək istəyir ki, hekayət bağçasını əkib-becərən bağban məna çəmənində gül əkəndə, rəvayət gövhərini tanıyan söz sapına gövhər düzəndə, bu üsulda incə və dərin mənalar açmış, çiçək yağdırıb, inci saçmışlar. Başqa sözlə, bu heç də hansısa bir naşı tərəfindən uydurulmuş boş bir hekayət deyil. Bu dastan, məna bağçası salan bir bağbanın yetişdirdiyi elə bir hekayət çəmənidir ki, ona söz sapına inci düzən, söz tanıyan sərraflar qiymət vermişlər. Hekayət bu cür başlayır:

Ərəblər arasında bütün fəzilətləri özündə birləşdirən, izzət və şərəfdə tək, dövlətli bir qəbilə başçısı var idi. Çox gəzmış, çox şeylər öyrənmişdi. Dünyadə varisdən başqa demək olar hər nə istəsəydi varıydı. Əgər bir gün ömrü sona yetsə, yerində oturan heç kimi yox idi.

1. Gər qılsa onu tələf həvadis,
Yox bir xələfi ki, ola varis.
2. Fərzəndsiz adəmi tələfdir,
Baqi edən adəmi xələfdir.
3. Nəsl ilə olur bəqayə-insan,
Nəzmi-bəşəri nizamı-dövrən.
4. Can cəvhərinə bədəldir övlad,
Övlad qoyan, qoyar həmin ad.

1. Əgər hadisələr onu məhv etsə, övladı yoxdur ki, yerində otursun.

2. Övladı olmayan özü də yox kimidir, insanın adını diri saxlayan övladıdır.

3. İnsanlığın əbədiyyəti insan nəslinin artması ilədir, bəşəriyyətin və dövrünün nizamı onunladır.

4. Övlad canın mayasının əvəzidir, dünyada övlad qoyan, elə ad qoymuş kimidir.

Dünyada ad, yerində övlad qoymaq arzusu ilə dər-dəkən bu qəbilə başçısı, çox pirlərə nəzir verdi, çox kimsə-sizlərə əl tutdu, çox həkimlər gəzdi, çox dualar etdi, fəryad, nalə edib, ahlara çəkib ALLAH-a çox yalvardı və nəhayət:

1. Bir gecə açıldı bəb-i-rəhmət,
Buldu əsəri-dua icabət.
2. Məqsud şəm'i münəvvər oldu,
Sənduqi-əməl dür ilə doldu.
3. Bar verdi nihali-baği-məqsud,
Açıldı gül-i-hədiqeyi-cud.

1. Bir gecə rəhmət qapıları açıldı, oxunan dualara cavab verildi.

2. Məqsədin şamı yandı, əməl sandığı ləl-cəvahiratla doldu.

3. Məqsəd bağının ağacı bəhər verdi, səxavət çəməninin gülü açıldı.

Bu qədər oxunan istək dualarının, bu qədər paylanan nəzir-niyazların təsiri nəticəsində, nəhayət ki, rəhmət qapıları açıldı və ALLAH ona bir övlad verdi. O da nə cür övlad?

1. Əlqissə, ədəmdən oldu peyda,
Bir tiftl müzəkkərü müzəkka.
2. Xurşid kimi kəmalə qabil,
İsa kimi tiftlikdə kamil.

1. Xülasə, yoxluq aləmindən bir pak, təmiz oğlan uşağı dünyaya gəldi.

2. Günəş kimi yetginiyə qabiliyyəti çatan, İsa kimi uşaqlıqda pak və nöqsansız.

Məlum məsələdir ki, dünyaya yeni qədəm qoymuş uşağın ilk dəfə səsi ağlamaqla çıxar. Uşaqların ağlamaqlarını müxtəlif cür mənalandırırlar. Bu körpənin ağlamağını isə Füzuli belə izah edir:

1. Ol dəm ki, bu xakdanə düşdü,
Halını bilib fəğanə düşdü.
2. Axır günün əvvəl eyləyib yad,
Axıtdı sirişk, qıldı fəryad.
3. Yə`ni ki,- Vücut dami-qəmdir,
Azadələrin yeri ədəmdir.
4. Hər kim ki, əsir olur bu damə,
Səbr etsə gərək qəmi-müdamə.

1. O vaxt ki, bu torpağa qədəm qoydu, halını başa düşüb əfğan elədi.

2. Axır günlərini əvvəldə yad edib, göz yaşlarını axıdıb fəryad etdi.

3. Yəni, yaranış başdan-başa qəm tələsidir, azad insanların isə yeri yoxluq aləmidir.

4. Hər kəs bu tələyə düşsə, əbədi olaraq sıxıntıya dözməlidir.

Deməli, ağlamağının səbəbi azadəlik vadisi olan yoxluq aləmindən ayrılıb, əzab-əziyyətlə dolu olan varlıq aləminə düşməsi idi. Ağlamağını bir an belə kəsməyən bu uşaq ağzındakı dili ilə yox, halının dili ilə danışaraq sanki belə deyirdi:

1. Olmuşdu zəbani-halı guya,
Söylərdi ki,- Ey cəfaçı dünya.
2. Bildim qəmini sən ki, çoxdur,
Qəm çəkməyə bir hərif yoxdur.
3. Gəldim ki, olam qəmin hərfi,
Gəl təcrübə eylə mən zəifi.
4. Hər qanda qəm ola qılma ehmal,
Cəm` eylə dili-həzinimə al.
5. Həm ver mənə qəm yemək kəmalı,
Həm aləmi qəmdən eylə xali.
6. Peyvəstə mənə əsiri-qəm qıl,
Kəm etmə nəсібimi, kərəm qıl.
7. Zövq ilə keçirmə ruzigarım,
Fani olana yox e`tibarım.

1. Halının dili ilə danışaraq deyirdi ki, ey zülmkar dünya.

2. Sənin qəminin çoxluğunu və bu qəmə dözə biləcək birinin olmadığını bildim.

3. Mən o qəmi çəkməyə gəlmişəm, gəl, mən üzülmüşü imtahan et.

4. Ləngimədən harda qəm var, yığ, mənim bu hüznü kədərli ürəyimə sal.

5. Həm qəm çəkməkdə mənə kamilləşdir, həm də aləmi qəm çəkməkdən qurtar.

6. Mənə həmişəlik qəm əsiri et, rəhm elə qismətimi azaltma.

7. Ruzigarımı zövq çəkməklə keçirmə, puç olana etibarım yoxdur.

Hərçənd bütün bu əzab-əziyyətə, sıxıntıya dözmək çox çətin məsələdir, ancaq dünya deyilən bu mənzildə ömür adlanan yolu yalnız eşqin köməkliyi və yoldaşlığı ilə başa vurmaq mümkündür. Çünki aşiqlik elə bir fəzilət, elə bir məstlikdir ki, insanı həm mövqə sahibi, həm də qəm çəkməkdə qeydsiz edir. Ona görə də şair körpənin dili ilə eşqə xitabən deyir:

1. Ey eşq, qəribi-ələm oldum,
Avareyi-vadiyi-qəm oldum.
2. Tədbiri-qəm etmək olmaz oldu,
Gəldim, geri getmək olmaz oldu.
3. Səndən dilərim mədəd ki, daim,
Təmkinim ola sən ilə qaim.

1. Ey eşq, ələmdə qərib, qəm çöllərində avara oldum.
2. Nə qəmə tədbir tökmək, nə də gəldiyim yerə qayıtmaq mümkündür.

3. Daim səndən kömək dilərim ki, səbrim, vüqarım sənənlə mövcud olsun.

Müxtəsər, vücudu başdan-başa eşq təcəssümü olan bu körpənin dünyaya gəlişinə bütün qohum əqrəbə çox sevindilər və uşağın adını Qeys qoydular. Balaca Qeys ağlamağına bir an belə ara verməməklə, üz-gözünü əlilə yaralamaqla, sanki dünyaya gəlişinə heç şad deyildi. Bir gün yenə dayəsi onu sakit etmək üçün gəzdirdi. Gəlib bir evə yetişir ki, o evdə surətən gözəl bir qız var idi. Həmin qız bu ağlağan uşağı öz qucağına aldı. Uşaq onu görünce nəinki sakitləşdi, hətta gülümsədi də. O pəri üzlünün əlində olunca şadlanır, ondan ayrılan kimi yenə ağlayırdı. Belə olan halda o qızı bir növ ona dayə tutdular. Bu əhvalatın səbəbini Füzuli özü bu cür izah edir:

1. Zatında çü var idi məhəbbət,
Məhbubi görünce tutdu ülfət.

2. Eşq idi ki, hüsnə oldu mail,
Hüsnü nə bilirdi tifli-qafil.
3. Mə'lum idi əhli-halə ol hal,
Kim, nüsxeyi-eşqdir bu timsal.
4. Əlbəttə bu tifli zar edər eşq,
Aşüfteyi-ruzigar edər eşq.
5. Əlbəttə qılır bu sübh tə'sir,
Xurşid çıxıb olur cahangir.

1. Mahiyyəti, mayası eşq ilə yoğrulduğu üçün, sevgilini görəncə ünsiyyət bağladı.

2. Gözəlliyə vurulan eşq idi, yoxsa heç nədən xəbəri olmayan bir körpə nə bilir ki, gözəl nədir.

3. Keyfiyyət əhlinə vəziyyət aydın idi ki, bu eşq nüsxəsindən bir nümunədir.

4. Əlbəttə eşq bu uşağı həm ağlar, həm ruzigarın tanımış məftunu edər.

5. Əlbəttə bu sübh təsir edər, günəş çıxıb dünyanı tutar.

«Zat» sözündə bir neçə məna var. Mahiyyət, maya, əsl, cövhər və s. Məhəbbətin növlərindən danışarkən, müqəddəs məhəbbətdən də söz açmışdıq. İnsanlığın mahiyyəti, mayası, əsl, cövhəri məhz müqəddəs məhəbbətdir. Bu məhəbbətin həqiqi eşqə çevrilməsi üçün onu hərəkətə gətirən bir qüvvə lazımdır ki, o da hüsnüdür. Hüsn nədir? Hüsn, mütləq camalın rəmzi, haqqın camalının təcəllasıdır. Əgər zatda, cövhərdə olan məhəbbət müqəddəsdirsə, kimin vücudunda olmasından asılı olmayaraq (istər cavan, istər yaşlı) gözəl bir hüsn görüldükdə, hökmən hərəkətə gəlib özünü göstərəcək. Belə olan halda o dönüb eşq olur. Bu eşq o vaxt həqiqi eşqə çevrilir ki, aşıqla məşuq arasında qarşılıqlı iffət dolu münasibət yaranır. Yəni aşıqla məşuq ikisi də bir-birinin simasında haqqın camalının təcəllasını görür və həmin o təcəllaya aşiq olur. Bu baxımdan Məcnun Leylinin, Leyli isə Məcnunun simasında həmin gözəlliyi gördü və hər ikisi o camala aşiq oldu. Bu barədə bir az sonra.

Füzuli Məcnunun ağlamaq səhnəsinin illətini açarkən deyir ki, yaxşını-pisi, gözəli-çirkini anlamayan bir körpənin gözəl görəndə belə sevinməyinin səbəbi mayasındakı müqəddəs məhəbbətin olması idi.

Hal əhlinə bu halın eşq nüsxəsindən bir nümunə olması məlum idi. «Hal» sözü keyfiyyət mənası da verir, vəziyyət mənası da. Burada «hal» sözü hər iki mənəyə işlədilib: «Məlum idi əhli-halə ol hal, Kim, nüsxəyi-eşqdır bu timsal». Beytdəki «əhli-hal» sözü hər işdə keyfiyyət axtaranlara deyirlər. O hal deyəndə isə, o vəziyyət nəzərdə tutulur. Yəni hər gördüyündə keyfiyyət (məna) axtaranlar, körpənin bu vəziyyətinin eşq nüsxəsindən bir nümunə olduğunu bildirdilər. Onu da bildirdilər ki, bu tiftl bu sübhün təsirindən, dünyanı nura tutan bir günəş olacaq.

Bundan sonra bu körpəyə kiçik toy qurulur və nəhayət elm öyrənmək vaxtı çatır və Qeysi məktəbə qoyurlar.

*Bu bəla binasının təməlidir və
dərdə düşər olmağın müqəddiməsidir.*

Bu fəsilə Qeysin zatındakı eşqi həqiqi eşqə çevirmək məqsədilə məktəbə getməyindən, məktəbdə bir qıza və qızın da ona aşiq olmasından söz açılır. Füzulinin yazdığına əsasən, Qeys məktəbə gedəndə onun hələ on yaşı var idi:

Çün sür'ət ilə dönüb zamanə,
On yaşına yetdi ol yeganə.

Axı on yaşında bir uşaq da hələ camalı dərk etməmək kamalına çatı bilməzdi. Həmçinin də Leyli. On yaşlı uşaqları bir-birinə bağlayan yəqin ki, şəhvani hissələr ola bilməzdi. Onları bir-birinə bağlayan cövhərlərində olan eşq idi.

1. Məktəbdə onunla oldu həmdəm,
Bir neçə mələkmisəl qız həm.

2. Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,
Cəm' oldu Behiştə Hurü Qılman.

Bəzi müəlliflərin yazdığına əsasən, guya Füzuli Leyli surəti ilə o dövrün qadınlarına olunan zülmü, qadınların hüquqlarının əlindən alınmasını tənqid edib. Halbuki, şair qızların oğlanlarla bir məktəbdə oxumaqlarından, hətta onların bir yerdə oturmalarından danışır:

1. Ol qızlar içində bir pərişad,
Qeys ilə məhəbbət etdi bünyad.
2. Aləm səri-muyinin tüfeyli,
Məhbubeyi-alam adı Leyli.
3. Qeys onu görüb həlak oldu,
Min şövq ilə dərdnak oldu.
4. Ol nadirə həm ki, Qeysi gördü,
Min zövq bulub özün itirdi.

1. Qızların arasında bir pəri balası, kiçik pəri Qeys ilə məhəbbətin təməlini qoydu.

2. Aləm onun zülfü ilə qidalanan, aləmin sevgilisi, adı Leyli.

3. Qeys onu görə kimisi həlak oldu, min həvəslə düşdüydü dərdi çəkdi.

4. O misli olmayan Leyli, elə ki, Qeysi gördü, tükənməz zövq tapıb özünü itirdi. Növbəti fəsil belə adlanır:

*Bu Məcnunun simasıdır və
tükənməz əzabının ibtidasıdır.*

Bu fəsil Məcnunun surətən tərfi ilə başlayır və bir qədər tərifdən sonra şair yazır:

1. Ol iki səmənberü səhiqəd,
Bir-birinə oldular müqəyyəd.

2. Ol iki qəribi-badeyi-zövq,
Bir camdən içdilər meyi-şövq.
3. Girdabi-bəlayə oldular qərq,
Qalmaq aralarında bir fərq.
4. Övzayi-muxalif oldu yeksan,
Guya iki təndə idi bir can.
5. Hər kim sorar olsa Qeysə bir raz,
Leylidən ona yetərdi avaz.
6. Kim Leyliyə sorsa bir xitabi,
Qeys idi ona verən cəvabi.

1. O iki düz və uca qamətlilər bir-birinə bağlandılar.
2. Zövq bədəsinin o iki sərməsti, həvəs meyini bir camdan içdilər.
3. Bəla bataqlığında qərq oldular, aralarında heç bir fərq qalmadı.
4. Bir-birinə zidd vəziyyətlər bərabər oldu. Guya iki bədəndə bir can idilər.
5. Kim Qeysdən bir sirr soruşsaydı, Leyli ona səs verərdi.
6. Leylidən sorulan hər suala, cavab verən Məcnun idi.

Bu cür söhbətlərlə Füzuli, bu iki aşiq arasındakı ikiliyi aradan götürür, yerinə bir qarşılıqlı cazibə qüvvəsi qoyur ki, o da eşqin birinci mərtəbəsi olan həqiqi eşqdır.

1. Çün bir neçə müddət ol iki pak,
Övqat keçirdilər fəəhnək.
2. Eşq olduğu yerdə məxfi olmaz,
Eşq içrə olan qərar bulmaz.
3. Eşq atəşinə budur əlamət,
Kim, baş çəkə şö'leyi-məlamət.
4. Rəf' oldu hicabi-şahidi-raz,
Eşq oldu məlamət ilə dəmsaz.

1. Elə ki, bu iki pak fəəhlə gün keçirdilər,
2. Eşq varsa gizli qalmaz, çünki eşqə düşənin qərarı olmaz.
3. Eşq atəşinin əlaməti, danlaq şöləsinin baş çəkməyi-nədir.
4. Sirrə şahid olan pərdə götürüldü, eşq danlaqla həmsöhbət oldu.

Bəli, bu iki aşiq bir müddət böyük fəəhlə, böyük sevinclə məktəbə gəlir və müəyyən bəhanələrlə ürəklərini bir-birinə açırdılar. Söz tapmayanda, yaxud danışmaq mümkün olmadıqda, fikirlərini göz-qaş ilə bildirirdilər. Ancaq məlum məsələdir ki, eşq olan yerdə heç vaxt gizli qalmaz, bu səbəbdən bunların da eşqi tədricən görünməyə və yayılmağa başladı.

Bu Leylini anasının məzəmmət etməyidir və vüsəlinin baharına xəzanın yetişməyidir

Bu fəsildə eşqin aşkar olunmasından və Leylinin anasının xəbər tutub onu danlamasından danışılır.

1. Çün, məkr ilə Qeysi-bədsərəncam,
Bir neçə zaman keçirdi əyyam.
2. Tədbir ilə eşq zövq verməz,
Tədbir diyari-eşqə girməz.
3. Eşq ilə riya deyil müvafiq,
Rüsvay gərək həmişə aşiq.

1. Müxtəsər, bədsərəncam (əqibəti pis olan, bədbəxt) Qeys, hiylə ilə bir neçə gün dövrən sürdü.

2. Eşq tədbir ilə zövq verməz, tədbirin eşq aləmində yeri yoxdur.

3. Eşq ilə riya, bəclik uyğun olmadığı üçün, aşiq həmişə bədnam, rüsvay olmalıdır.

Bu beýtlərə bir az da yaxından nəzər salanda nə görürük? Məkr, yəni hiylə, birlilik və tədbir ağılı işidir. Ağıl olmayan nə tədbir tökə bilməz, nə hiylə işlədə bilməz. Qeys ona görə bədsərəncəmdir ki, eşq meydanında tədbir tökmək, birlilik işlətmək istəyir. Eşq yolunda isə bu işlərin axırı həmişə bəd gətirər, düz gəlməz. İnsan nə qədər ki, eşqə giriftar olmayıb, onu ağıl idarə edir. Elə ki, eşqə düşdü, aşıqlıyı boynuna aldı, onda onu ağıl yox, eşq idarə edir. Eşq isə nə tədbir, nə birlilik tanıyır. Aşıqın rüsva olması isə, bədnam, biabır olmuş yox, tanınmış, adı çıxmış mənasındadır. Tədricən alovlanan bu eşq atəşi elə şölələndi ki, hər tərəfdən göründü və nəhayət Leylinin anası da bu macəradan xəbərdar oldu.

1. Dildən-dilə düşdü bu fəsanə,
Faş oldu bu macərə, cəhanə
2. Kim, Qeys oluban əsiri-Leyli,
Leyli ona dəxi saldı meyli.
3. Tədrici-məbadi ilə nagh,
Leylinin anası oldu agah.
4. Odlara tutuşdu yasa batdı,
Ol qönçədəhana dil uzatdı.
5. Yanar od olub çəkib zəbanə,
Ol gülrüxə dedi yanə-yanə.

1. Bu əfsanə dildən-dilə gəzib, bu macərə aləmə yayıldı
2. Ki, Qeys Leylinin əsiridir, Leyli də ona meyl salıb.
3. Nəhayət, Leylinin anası tədricən bu işdən xəbər tutdu.
4. Odlara tutuşdu, yasa batdı, o qönçə dodaqlıya dil açdı.
5. Yanar od kimi şölələnib, o gül üzlüyə yana-yana dedi:

1. Key şux, nədir bu göftügülər,
Qılmaq sənə tə nə eybculər.

2. Sən şəm'sən uymagil həvaya
Kim, şəm'i verər həva fənaya.
3. Lə'bat kimi özün bəzətmə,
Rövzən kimi kuçələr gözətmə.
4. Sağər kimi gəzməyi hərəm et,
Nəgmə kimi pərdədə məqam et.
5. Sayə kimi, hər yerə üz urma,
Heç kimsə ilə oturma, durma.
6. Neylərsən, əgər atan eşitsə,
Qəhr ilə sənə sayəsət etsə.

1. Ey şux, bu söhbətlər, bu eyb axtaranların tənəsi nədir?

2. Sən şamsan, havaya uyma, çünki şamı söndürən havadır.

3. Oyuncaq kimi özünü bəzəmə, pəncərə kimi gözün küçələrdə qalmasın.

4. Qədəh kimi əldən-ələ gəzməyi hərəm et, nəgmə kimi pərdədə qərar tut.

5. Kölgə kimi hər yerə üz sürtmə, heç kəslə oturub durma.

6. Atan eşidib sənə açıqlanıb cəzalandırırsa, neylərsən.

Bu cür nəsihətlərlə kiçik yaşlı qızını tənbeh edən ana, haqlı deyilmi? Əlbəttə, belə olan halda, qızın məktəbə getməsi, onun əxlaqə toxunan pis ad çıxarmağından daha məsləhətdir. Ona görə də Leylini məktəbdən çıxarmaq məcburiyyəti yaranır. Bu, məsələnin zahiri tərəfidir. Digər tərəfdən, Leylinin vücudunu eşq əhatə etdiyi üçün artıq o, bu məktəbdə yox, eşq məktəbində təhsil almalı idi. Eşq məktəbində bu məktəbdən fərqli olaraq qızlarla oğlanlar bir yerdə yox, başqa-başqa məktəblərdə dərs oxumalı idilər. Oğlanların məktəbi səhrada, qızların məktəbi isə evdə olur. Bu məktəblərin ayrı olmasının bir neçə səbəbi var:

Əvvəla, eşq məqamı fəzilət olduğu üçün, o məqama yetmək aşıqdən müəyyən məsələlərə əməl etməkdə ciddi-cəhd istəyir. Bu əməlləri həyata keçirmək, bir növ, xalqdan

uzaqlaşmaq tələb edir. Leyli isə səhrada Məcnun kimi, yarı çılpaq şəkildə tək-tənha gəzə bilməzdi. Bu hərəkət onun qadınlıq vüqarına ləkə gətirə bilərdi. Bir oğlanın eşqi ilə səhraya düşməsi, onun üçün fəzilət yox, əksinə, nöqsan sayılırdı. İkincisi, səhranın vahiməsi, vəhşəti onu qorxuda bilərdi. Ürəyində qorxu olan insan eşqin fəzilətinə yiyələnmə bilməz. Məsələnin başqa və əsas tərəfi də budur ki, bu yollarda addımlamaq aşıqdən paklıq, təhərətli olmaq istəyir. Çünki qadın kişi kimi həmişə pak qala bilmir. Onda müxtəlif hallar baş verir ki, o kişidə olmur. Qadının səhra məktəbində kişilərlə bir yerdə oxuya bilməməsinin əsas səbəblərindən biri də budur. Başqa bir səbəb də təbəccül məsələsidir. Qadın ata evində valideynin, ər evində isə ərin təbəccülüyündə olur. Bu yolda isə azad insan olmaq lazımdır. Əsərə yaxşı fikir versək, görərik ki, Məcnun o məqamə yetmək üçün hər şeyindən, hətta şahlığından, arından belə keçdi. Leyli isə hər nəyindən keçə bilsə də, ancaq iffətinə, arından keçə bilməz.

Həqiqi eşqin şərbətini dadmış bu iki aşiqin amalları eyni, yolları isə müxtəlif olduğu üçün Füzuli onları ayıraq, Leylini iffət hicabına bürünmək üçün evə, Məcnunu isə kamilləşdirmək üçün səhraya göndərir. Evdə anasının danlığına məruz qalan Leyli, bu məsələnin inkarından başqa bir çıxış yolu görmür:

Bu inkar ilə Leylinin anasına cavabıdır və məktəbdən çıxıb möhnət sarayına girdiyidir.

Leyli anasının danlığına belə cavab verir:

1. Gey munisi-ruzigarım ana,
Dürüci-dürü şahvarım ana.
2. Sözlər dersən ki, bilməzəm mən,
Məzmununu fəhm qılmazam mən.
3. Eşqin qılmazdı kimsə yadın,
Ha səndən eşitdim indi adın.

4. Mən məktəbə rə'yim ilə getməni,
Bir şügli xilafı-rə'yin etməni.

1. Ey ruzigarımın munisi, ey incilərin sədəfi.
2. O sözlər ki, sən deyirsən, nə özünü, nə məzmununu dərk etmirəm.
3. Eşqi heç kəs xatırlatmazdı, adını ilk dəfə səndən eşidirəm.
4. Mən məktəbə öz rəyim ilə getmirəm və sənin xoşlamadığın işi görmürəm və sair bu cür sözlərlə anasını inandırmağa nail olur.

Leylinin məktəbdən çıxıb evdə oturduqdan sonrakı halını şair bu cür təsvir edir:

1. Leyli həm oturdu evdə naçar,
Düzdü sədəfinə dürrü-şəhvar.
2. Bir bürcdə sabit oldu əxtər,
Məhbusi-xəzanə oldu gövhər.
3. Lə'l oldu əsiri-sineyi-səng,
Həbs oldu güləbə şişeyi-təng.
4. Nə dərdini saxlamaq qərarı,
Nə şərh-i-qəm etsə qəmküsari.
5. Fanusi-xəyalə döndü ol şəm',
Könlünü qılıb xəyal ilə cəm'.
6. Hərdəm çəkib ol qəm içrə min ah,
Səbr etdi zərurət ilə ol mah,
7. Dərd ilə düzib tərane-yi-qəm,
Bu bir qəzəli oxurdu hər dəm.

1. Leyli çarəsiz qalıb evdə oturub, sədəfinə şahənə dürrələr düzdü.
2. Ulduz kimi bürcələrin birində dayandı, sanki gövhər xəzinə dustağı oldu.
3. Ləl daşın sinəsinin, güləb dar şüşənin əsiri oldu.
4. Nə dərdi saxlamağa qərarı, nə bildirməyə qəmxarı var idi.

5. O şam özü öz xəyalının çırağına döndü, könlünü xəyal ilə rahatlayıb,

6. Hər an qəm çəkə-çəkə, o mah bu əlacsızlığa səbr etdi.

7. Dərdli bir qəm nəğməsi qoşub, bu qəzəli dönə-dönə oxuyurdu:

Leylinin qəzəli.

1. Fələk ayırdı məni cövr ilə cananımdan,
Həzər etməzmi əcəb naləvü əfğanımdan.
2. Oda yandırmasa gər şö'lə ilə noh fələki,
Nə çıxar atəşi-ahi-dili-suzanımdan
3. Qəmi-pünhan məni öldürdü, bu həm bir qəm ki,
Gülruxum olmadı agah qəmi-pünhanımdan.
4. Ah idi həmnəfəsim, ah ki, ol həm axır,
Çıxdı ikrah qılıb, külbeyi-ehzanımdan.
5. Mən, nə hacət ki, qılam daği-nihanım şərhin,
Aqibət zahir olur çaki-giribanımdan.
6. Həq bilir yar deyil canü dilimdən qaib,
Nola gər qaib isə dideyi-giryanımdan.
7. Can əgər çıxsə tənimdən əsəri-mehri ilə,
Əsəri-mehrini sanman ki, çıxar canımdan.
8. Lütf edib sən məgər, ey bad, bu gündən böylə,
Verəsən bir xəbər ol sərv-i-xuramanımdan.
9. Ey Füzuli, qəmi-hicr ilə pərişandır hal,
Kimsə agah deyil hali-pərişanımdan.

1. Fələk nalə və əfğanımdan qorxmurmu ki, məni zülm ilə cananımdan ayırdı.

2. Əgər şöləsi doqquz fələyi odlamırsa, yanıqlı ürayımdən qopan bu ah nəyə lazımdır.

3. Gizli dərdim məni öldürməkdə ikən, gülüzlümün bu dərdədən xəbərdar olmaması da mənə bir dərd olub.

4. Həmdəmin ancaq ahım idi, ah ki, o da mənədən ikrah edərək qəm çadırımı tərk etdi.

5. Mən gizli dağlarımı açıb göstərməyi heç də məsləhət görmürəm, əvvəl-axır çirilmiş yaxamdan görünəcək.

6. Əgər yaşlı gözlərim yarımı görmürsə nə eybi, ALLAH bilir ki, o mənim canımda və ürayımdədir.

7. Məhəbbətinin təsirilə can bədənimdən çıxsə da, elə bilməyin ki, məhəbbətin əsəri canımdan çıxar.

8. Ey səbə, bəlkə mənə bir yaxşılıq edib, bu gündən o sərv boyludan bir xəbər verəsən.

9. Ey Füzuli, hicran qəmi ilə halım dağınıqdır, amma bu dağınıq halımdan heç kəsin xəbəri yoxdur.

Hələlik Leylini evdə bu vəziyyətdə qoyub, Məcnunun halından xəbər tutmaq üçün növbəti fəslə keçək:

Güzarişi-hali-Məcnun.

(Məcnunun halının bəyanı)

Məcnunun da halından xəbərdar olduqdan sonra, hər iki aşiqin hansı vəziyyətdə olduqlarını izah etməyə çalışırıq.

1. Gülzari-kəlam bağibani,
Böylə bəzəmiş bu dastani.
2. Kim, sərv-i-riyazi-möhnətü dərd,
Sövdazədə Qeysi-dərdpərvərd.
3. Hər sübh gedərdi məktəbə şad,
Məktəbdə olurdu qəmdən azad.
4. Gəldi yenə məktəbə fərəhnaq,
Ta kim, qıla zövqi-vəsli idrak.

5. Gördü ki, Behiştə hur gəlməz,
Gün çıxdı, hənuz nur gəlməz.
6. Xurşidsiz oldu ruz ta şəb,
Oldu başına qaranqu məktəb.

1. Söz bağının bağbanı bu bostanı belə bəzəyib ki,
2. Dərd, möhnət bağçasının sərvə, dərd bəsləyən Qeys.
3. Hər səhər məktəbə şad gəlib, məktəbdə qəmdən
azad olurdu.

4. Yenə sevincək məktəbə gəldi ki, vüsal zövqünü dərk
eləsin.

5. Gördü Behiştə hur gəlmədi, gün çıxdı, amma hələ
nur görünür.

6. Səhərdən axşama kimi günü günəşsiz keçdi, məktəb
başına qaraldı.

Belə bir hala düşən Qeys fəryad edərək fələkdən dad
edib, öz müəllimindən bir tədbir istəyir. Bu ayrılığın dözülməz
olduğunu görüb, sanki Leylinin xəyalı ilə danışmış kimi nalə
çəkib halını müxtəlif ibarələrlə belə bəyan edir:

1. Sərməsti-xərabi-iştiyaqəm,
Mədhuş-i-təhəyyüri-fəraqəm.
2. Qoyma qəmini mənimlə həmrəh,
Faş eylərəm onu xəlpə nəgah.
3. Sərməstdə ixtiyar olmaz,
Mədhuşdə e'tibar olmaz.
4. Can oldu qəmin yolunda bərbad,
Təşvişi-fənadən oldum azad.
5. Göstərdi mənə qəmin məzaqi,
Eyi-ədəbü nişati-baqi.
6. Suzi-dil ilə tökülsə yaşı, m,
Tigi-qəm ilə kəsilsə başım.
7. Candan çıxarıb həvayi-eşqi,
Tərk eyləməyəm bəlayi-eşqi.
8. Yox kimsə bu dərdi-dildən agah,
Bu dərdi-dil ilə neyləyim ah.

9. Əyyami-vüsali eyləyib yad,
Ol xəstə bu şe'ri etdi bünyad.

1. Mən çox istənilən bir şərabın sərməstiyəm, ayrılıq
heyrətindən dəhşətə gəlmişəm.

2. Heç qəmini də mənimlə yoldaş eləmə, onu dünyada
faş edəyəm.

3. Çünki sərməstdə ixtiyar, bihüşdə etibar olmaz.

4. Can qəm yollarında dağıldı, artıq yox olma təşvişi
qalmadı.

5. Qəminin zövqü mənə əbədi eys və nəşəni göstərdi.

6. Gözümün yaşı ürək yangısı ilə tökülsə, qəm xəncəri-
lə başım kəsilsə,

7. Eşqin həvasını candan çıxarıb, bəlasını tərk eləmə-
yəm.

8. Ürəyimdəki dərdimdən bir kəsin xəbəri yoxdur, bu
qədər dərd ilə mən nə edə bilərəm.

9. Vüsal vaxtlarını yadına salıb, o xəstə bu şeiri yarat-
dı.

Məcnunun qəzəli.

1. Ey xoş ol günlər ki, mən həmrəz idim canan ilə,
Ne'məti-vəslin görüb, nazın çəkərdim can ilə.

2. Görməmişdi gülşəni-eyşim xəzani-təfriqə,
Olmamışdı tirə əyyamım şəbi-hicran ilə.

3. Məhvəşimdən dustlər, dövrən cüda istər məni,
Düşmənimdir, hiç bilməm netmişəm dövrən ilə.

4. Yetmə gər aşiqlərin əflakə əfgani, nə sud,
Yetmək olmaz məhvəşlər vəslinə əfgan ilə.

5. Yaşırıb saxlardım eldən dağı-hicranın, əgər
Etmək olsaydı müdara didəyi-giryan ilə.

6. Zövdən dibaçə bağlandı kitabı-ömrümə,
Qoymadı dövrən keçə ovqatım ol ünvan ilə.

7. Ey Füzuli, xəttəri-bəxtim müsaid olmadı,
Kim, olam bir dəm müqarir ol məhi-taban ilə.

1. Heyf o xoş günlərdən ki, cananım ilə sirdaş idim,
qovuşmaq nemətini gördükcə nazını canımla çəkərdim.

2. Keyfimin gülşəni pərakəndəlik xəzanı görməmişdi,
hicran gecəsilə həyatım zülmət olmamışdı.

3. Ey dostlar, dövrən ayüzlümdən məni ayırmaq
istəyir, bilmirəm dövrənə nə etmişəm mənə düşməni kəsilib.

4. Aşıqlərin əfğanının fələklərə çatması faydasızdır,
çünki əfğan etməklə ayüzlülərin vüsəlinə yetmək mümkün deyil.

5. Hicran dağını eldən gizlədib saxladım, əgər göz
yaşları ilə yola gedə bilsəydim.

6. Ömrümün kitabına zövq dolu bir müqəddimə
yazıldı, övqatımın o cür keçməsinə dövrən yol vermədi.

7. Ey Füzuli, bəxtimin ulduzu əlverişli olmadı ki, bir
an o on dörd gecəlik ayla birləşim.

Sözün tamamı.

1. Söz müxtəsər ol əsiri-sövdə,
Bir noilə oldu xəlqə rüsə.
2. Kim, Qeys ikən oldu adı Məcnun,
Əhvalını etdi qəm digərgün.

1. Sözün qisası o sövdə əsiri bir növ ilə xəlq içində rüsə
va oldu.

2. Adı Qeys ikən Məcnun oldu, əhvalı yaxşı ikən alt-
üst oldu.

Bütün bunları nəzərə alaraq Leylinin halı ilə Məcnun-
nun halını müqayisə etsək, heç bir fərq görmərik. Çünki
ikisinin də arzusu, yandıqları hicran alovu, çəkdikləri

həsrət əzabı eyndir. Fərq yalnız, birinin bu əzabı evdə
oturub çəkməyində, o birinin isə səhraya düşməyindədir.
Yəni, bu iki aşiq surət baxımından ayrı-ayrı olsalar da,
məna baxımından eynidirlər. Vücuuda ayrı, mahiyyətdə
müştərdirlər. Müştərək olduqları üçün də birinin digərsiz
püxtələşməyi qeyri-mümkündür. Bir-birinə qovuşmağa bu
qədər can atmalarının səbəbi də məhz budur. Bu mənzərə
isə, şübhəsiz, həqiqi eşqin təcəssümüdür. Hər iki aşiqin
istək və arzularının eyniliyi aralarında yaranmış həqiqi
eşqin sabitliyindən xəbər verir. Ancaq aşiqin həqiqi eşqdə
olmağı heç də onun sadıq aşiq olduğuna dəlilət etmir.
Çünki aşiq eşqdə sadıqlığını göstərmək üçün iki mərhələ
keçməlidir ki, biri məcazi, ikincisi əflatuni eşqdır. Bu yolla-
rın ikisi də aşiqin sadıqlığını yoxlayan imtahan mərhələlə-
ridir.

Leylinin evdə oturmağı və Məcnunun səhraya Juşmə-
si, eşqin ikinci mərhələsi olan məcazi eşqin başlangıcına
işarədir. Ona görə ona məcazi eşq deyirlər ki, o aşiqi həqi-
qətdən ilahi eşqə gedən yollarda azdırır. Əgər aşiq bu yol-
lardan azmadan keçə bilsə, o vaxt üçüncü, əflatuni eşqin
aldadıcı, müvəqqəti şəhvani ləzzətlərinə də göz yummağı
bacarmalıdır. Məcnun səhrada, Leyli isə evdə məqsədlərinə
nail olmaq üçün məcaz yollarını azmadan, məharətlə keç-
məlidirlər.

Bu baxımdan Füzuli aşıqləri həqiqətdən məcaza məhz
sınamaq üçün gətirir və onları bir-birinə göstərmək üçün,
ilk sınaq olaraq bir görüş səhnəsi yaradır ki, bu fəsil belə
adlanır:

*Bu Məcnunun seyrdə Leyli ilə üzbəüz olduğudur və
məhəbbətinin ayyarası o günəş qabağında
kamilləşməyidir.*

Şair baharın gəlişini bir qədər təsvir edəndən sonra
əsas mətləbə keçərək yazır: Məcnunun yaxın dostlarından
bir neçəsi onu belə ağlar, qəmgin görüb gülüstan seyrinə

dəvət edirlər ki, bəlkə bir az şad olsun. O biri tərəfdən də Leylinin rəfiqələri bir təhər onu dilə tutub gəzməyə çıxırlar. Gəzinti zamanı bu iki aşiq çəmənlərdə üzbəüz olurlar. Bu məcazin ilk imtahanı idi. Bir qədər onları tərif edən şair, necə görüşdüləri haqda belə yazır:

1. Ol iki səhiqədü səmənber,
Bir-birinə oldular bərabər.
2. Fuladə sataşdı səngxarə,
Od düşdü qərarü ixtiyarə.
3. Məcnunda qərar tutmayıb huş,
Dəryayi-təhəyyür eylədi cuş.
4. Bir dəm baxa bilməyib ol aya,
Döşəndi yer üzrə misli-sayə.
5. Leyli həm itirdi ixtiyarın,
Bir dəm görə bilmədi nigarın.
6. Heyranlığı ol məqamə yetdi
Kim, düşdü ayaqdan, usu getdi.

1. O iki düz qamətli, yasəmən sinəli, bir-birini görən kimi, sanki
2. Çaxmaq daşı polada dəydi, qərara, ixtiyara od düşdü.
3. Məcnunun heyrat dənizi elə cuşə gəldi ki, huşu onu tərk etdi.
4. Bir an belə o aya baxa bilməyib, kölgə kimi yerə sə-rildi.
5. Leyli də ixtiyarını itirib, nigarını görə bilmədi.
6. Heyranlığı bir məqamə yetdi ki, huşunu itirib yerə yığıldı.

Göründüyü kimi, bir-birini görmək arzusuyla əzab çəkən iki gənc, görüşəndə heç bir-birinə baxa da bilmir. Çünki nəzərlər elə toqquşur ki, sanki çaxmaqdaşını polada vururlar. Nəticədə bu toqquşmadan bir qığılcım çıxır ki, ikisinin də səbri-qərarını və ixtiyarını yandırır. Deməli, bu eşq tənqidə layiq olan ixtiyari eşq yox, təqdirə layiq olan

qeyri-ixtiyari eşq idi. Müxtəsər, rəfiqələri Leylinin üzünə su səpib, onu ayılıb evə aparırlar. Məcnunun da dostları onu özünə gətirirlər. Bihuşluq aləmindən ayılan Məcnun:

1. Gördü ki, nigardən nişan yox,
Bir cismi-füsurdə var, can yox.
2. Çəkdi eylədi camə, çəkdi nalə,
Halı bədəl oldu özgə halə.
3. Tərk etdi libasi-laləguni,
Rəxt oldu təninə əski-xuni.
4. Gər matəm üçün misali-xamə,
Sarmışdı başa siyah əmamə.
5. Cizgindi başına dudi-ahi,
Yandırdı əmameyi-siyahi.
6. İkrahlə ilə çıxdı pırəhəndən,
Ar etdi şəhidi-qəm kəfəndən.
7. Nə'leyni buraxdı ol cəfacu,
Kim, aşiqə paybəndidir bu.

1. Gördü ki, nigarından nişan yoxdur, solmuş bədən var, can yoxdur.
2. Paltarını cırıb nalə çəkdi, bu halı başqa bir haldan xəbər verdi.
3. Qırmızı rəngli paltarını tərk edib, qanlı göz yaşlarını bədəninə paltar etdi.
4. Əgər matəm əlaməti olaraq, qələm kimi başına qara əmmamə sarımsıdıda,
5. Ahının şöləsi başına cizginib, qara əmmaməsini yandırdı.
6. Nifrətlə paltarını soyundu, sanki eşq şəhidi kəfəndən ar etdi.
7. Nəleynlərini də atdı ki, bu aşiqin ayağını bağlayan-dır.

Burada bir-iki mətləbə toxunmaq, mənə oxucu üçün də maraqlı olardı. Ariflərin nəzərində əmmamə vüqar, əzəmət əlaməti olduğuna görə, Məcnun bir ah çəkərək əvvəl

onu yandırır. Çünki onun axtardığı məqamə yetmək üçün, aşiq nəinki, vüqarını, əzəmətini, hətta özünü belə unutmalıdır. Paltar dünya malına işarə olduğu üçün ondan da çıxır. Aşiqə dünya malı əsla gerek olmaz. Nələyni çıxarmaq məsələsinə gəldikdə isə, Qurani-Kərimdə Musa peyğəmbərə xitabən deyilmiş belə bir ayə var: «Mən həqiqətən sənin Rəbbinəm. Nəleynlərini çıxart, çünki sən müqəddəs vadiyə – Tuvadasan».¹

Müqəddəs Tuva vadisi, heç şübhəsiz, ALLAH-ın dərğahıdır. Dərğaha ayaqyalın, başmaqsız daxil olurlar. Kəbə, bütün ziyarətqahlar, məscidlər ALLAH-ın dərğahı sayılır. Ona görə də bu yerlərə başmaqsız daxil olmaq lazımdır. Eşqin sonu ilahi eşqdə bitdiyi üçün, eşq səhrası da ALLAH-ın dərğahı hesab olunur. Bu baxımdan Məcnunun nəleynlərini çıxarması zərurət idi. Bu da məcazi eşqin sınaqlarından biridir.

Dostları ilə xudahafizləşən Məcnun onlara son sözünü belə deyir:

1. Seylubi-hücum-i eşq yetdi,
Mən şiyftəhalı qər q etdi.
2. Olman məni-xəstə ilə həmdəm,
Ta batmayasız bu suyə siz həm.
3. Mən rəngi-mələmətə boyandım,
Sövdazədəlik oduna yandım.
4. Əlbəttə bu od ki, düşdü canə,
Axır tutuşub çəkər zəbanə.

1. Eşq seli hücum edib, mən mübtəlanı batırdı.
2. Mən xəstə ilə həmdəm olmayın ki, siz də bu suda batmayasız.
3. Mən danlaq, tənə rənginə boyandım, aşıqlıq oduna yandım.
4. Əlbəttə cana düşən bu eşq, əvvəl-axır şölələnəcək.

Atamı görəndə bu bəlanın ondan mənə keçdiyini deyir. Çünki mən yoxluq aləmində dərddən, qəmdən azad bir yerdə idim. Məni bu qəm bataqlığına çəkib gətirən sən oldun. Dostlarına bu sözlərlə vəsiyyət edən Məcnun sözünü belə bir qəzəllə bitirir:

1. Fəzayi-eşqi çün gördüm, səlahi-əqlidən durəm.
Məni rüsva görüb, eyb etmə, ey naseh ki, mə'zurəm.
2. Əgər çaki-giriban eyləsəm mən eyləmən, çün mən,
Məta'i-nəngdən ari, libasi-ardən urəm.
3. Mənü səhrayı-vəhşət, mənzil etmən afiyət küncün,
Əsiri-dami-zülmət olmazam, çün talibi-nurəm.
4. Təmərrüd əql fərmanından etsəm, dustlər, billah,
Məni rə'yimlə sanmın, eşq sultaninə mə' murəm.
5. Mənə kim tə'nə eylər kim, nəsihət əhli-aləmdən,
Xoşam kim, e'tibari-eşq ilə hər dildə məzkurəm.
6. Bəlayi-eşqü dərdi-dust tərk qılmazam, zahid,
Nə müştəqi-Behiştəm sən kimi, nə talibi-hurəm.
7. Xəyali-çini-zülfü taği-əbrusiylə zövqüm gör,
Sanasan həşmət ilə Kəsrayəm, qədr ilə Fəxfurəm.
8. Qərəz bir ad imiş aləmdə, mən həm eylərəm bir ad,
Bihəmdillah, Füzuli, rindü rüsvalıqda məşhurəm.

1. Onda ki, eşqin fəzasını gördüm, aqlın bəyəndiklərindən uzaq düşdüm, ey nəsihət edən, məni rüsva görüb eyb tutma ki, mən üzrlüyəm.

2. Əgər yaxamı çırsam məni saxlama, çünki mən bədnamlıq sərmayəsindən məzurəm, ar libasından çıpağam.

¹ Qurani-Kərim. Taha surəsi, 12-ci ayə

3. Mənim yerim qorxulu səhradır, rahatlıq küncünü məskən etməyəm, qaranlıq tələsinə düşməyəm, çünki mən nur tələb edənəm.

4. Dostlar, əgər ağlın fərmanına qarşı çıxsam, vallah, mən öz ixtiyarımda deyiləm, mən eşq sultanından əmr alıram.

5. Dünya əhlindən mənə kimi tənə, kimi nəsihət etsə də, mənə xoşdur, çünki əgər adım zikr olunursa, deməli eşqdə etibar qazanmışam.

6. Zahid, mən eşqin belası ilə, dostdan gələn dərdi tərk etməyəm, mən sənə kimi nə Behişt aşıqıyım, nə də huri istəyirəm.

7. Yarın zülfünün düzüminin, çininin, qaşlarının tağı-nın xəyalilə elə bir zövq sahibiyəm ki, elə bil ucalıqda Kəs-
ra, qədrdə Fəxfurəm.

8. Məqsəd dünyada bir ad qoymaq imiş, mən də bir ad qoyaram, Füzuli, ALLAH-a şükürlər olsun ki, rindlik-də və rüsvalıqda məşhurəm.

Sözünün tamamında bu mənzərəyə xitam verən Füzuli Məcnunun halını bu cür təsvir edir:

1. Ol şiveyi-eşq içində mahir,
Qıldıqda vəsiyyətini axir.
2. Səhrayə düşüb günəş misali,
Tənha yürür oldu laübalı.
3. Bir əbri-bahar idi güvahi,
Baran sirişgi, bərq ahi.
4. Baran ilə bərg, cismü candan,
Bir mərtəbədə ki, bundan, ondan.
5. Dəryalərə yetmə ləme'yi-tab,
Səhralərə düşmə qətre-yi-ab.
6. Dəryalər olurdu cümlə səhra,
Səhralər olurdu cümlə dərya.

1. O eşq sənətinin ustası, vəsiyyətini sona yetirib.
2. Günəş kimi səhrayə düşüb, qayğısız və tək gəzdi.
3. Bahar buludu şahidi, göz yaşları yağış, ahi şimşək idi.
4. Yağış ilə şimşək, bədəninə və canında o qədər idi ki,
5. Ahından bir qılgıcım dəryalara, göz yaşlarından bir damla səhralara düşsə,

6. Dəryalar səhra, səhralar isə dərya olardı.

Bu mənzərə Məcnunun məcazda atdığı ilk qədəm idi. Məcnun, Leyli ilə görüşdən heç bir şəhvani hissə uymadan, heç bir cismani ləzzətlərə qapılmadan, əsl aşıq kimi, almaıçıq, üzüağ çıxdı. Görək bu eşq əsirini daha hansı sınaqlar gözləyir. Sonrakı fəsil belə adlanır:

Bu Məcnunun atasının bu vəziyyətdən xəbər tutmasıdır və onu möhnət səhrasında tapdığıdır.

Gəzintidə Məcnunla bərabər olan dostları çarəsiz qalaraq onu tərk edirlər və bu əhvalatı gəlib atasına xəbər verirlər. O qoca bu vəziyyətdən xəbər tutan kimi oğlunu axtarmaq üçün səhralara üz tutur. Nəhayət, onu səhranın bir yerində yıxılmış halda tapır. Əvvəl heyrat dolu nəzərlərlə bu vəziyyətə baxıb, şəkil kimi lal dayanır. Sonra dəli kimi fəryad qopararaq oğlundan bu vəziyyətin səbəbini soruşur və ona bir ata kimi ürəyi yanaraq, cürbəcür öyüd-nəsihətlərlə onu bu düşdüyü halından ayırmağa çalışır. Düşdüyü vəziyyətdən özünü belə itirən Məcnun öz doğma atasını tanımır və ona belə deyir:

1. Məcnun dedi: ey mənə verən pənd,
Danayi-süxənvərü xirədmənd.
2. Kimsən, nədirür bu göftgülr,
Bifaidə batil arizulər.
3. Get, dərdimə sən dəva deyilsən,
Biganəsən, aşına deyilsən.
4. Mən böylə kəlame tutmazam guş,
Leyli sözü söylə, yoxsa xamuş.

1. Məcnun dedi: - Ey mənə nəsihət edən, ağıllı söz danışan bilici.

2. Kimsən? Bu söhbətlər, faydasız, batil arzular nəyə lazımdır.

3. Get, mənim dərdimin dərmanı sən deyilsən, mənə dost yox, biganəsən.

4. Mən bu cür sözlərə qulaq asmaram, ya Leyli sözü de, ya da sus.

Məcnunun atasını tanımaması, onun nankorluğunun yox, aşıqlığının əlaməti idi. Özündən və ətrafından xəbəri olan aşıq, heç vaxt axtardığını tapa bilməz. Böyüklərin yüksəldiyi məqama yetmək istəyən salik, təkcə ata-anasını deyil, hətta özünü belə unutmaldır. Şeyx Mahmud Şəbüstəri yazır: «Arif həqiqi Varlıqdan başqa bir varlıq tanımaz, öz varlığını varlıq saymaz və əlindən verər. Aşıq öz sevdini qəlbinə daxil etmək istəyirsə, özü ordan çıxmalıdır».¹

Məcnunun atası eşq yollarında yürüməmişdisə də, qafillərdən də deyildi. Çünki o böyük bir qəbilənin başçısı idi. Qəbilə başçısı da, şübhəsiz, aqıl adamlardan olur. Ata, oğlunun onu tanımadığını görüb, vəziyyətin nə yerdə olduğunu anlayır.

1. Çün gördü itaətində ehmal,
Bildi ki, fəqir, özgədir hal.

2. Verdi bu firib ilə təsəlli,
Kim, dur gedəlim, çağırdı Leyli.

1. Elə ki, ata oğlunu ataya tabeçilikdə əhəmiyyət verməyən gördü, vəziyyətin nə yerdə olduğunu bildi.

2. Ona hiylə işlədərək, təsəlli verib dedi: Dur gedək Leyli çağırır.

Məcnun bu çağırışa ləbbeyk (bəli, çağırışa hazıram) deyib ayağa durur və atasına qoşulub evə gəlir. Sonrakı fəsil belə adlanır:

*Bu Məcnuna anasının nəsihət verdiyidir
və danlaq bostanından peşmançılıq tikəni dərdiyidir*

Burada bir məsələyə toxunmaq yerinə düşərdi ki, nəyə görə Məcnuna evdə atası yox, anası öyüd verir. Əvvəl bu öyüd-nəsihətin məzmunundan xəbərdar olaq, sonra bu məsələyə qayıdaq.

Ey can rahatlığı və göz nuru, yeganə seçilmiş oğlum. Sən ərəb başçısının varisisən, rəisliyə layiqsən, maldan, mülkdən bərk tut, hünər göstərməyə çalış və s. bu cür sözlərlə ona öz kimliyini, mənəbini xatırladan ana, fikrini belə tamamlayır:

1. Vardır bu həşəmdə min qəbilə,
Hər taifə içrə min cəmilə.
2. Bir-bir qılalım qamu sənə ərz,
Yetsin yerinə bizə olan fərz.
3. Bir sərv-i səhiqədu səmənber,
Təzvicini edəlim müqərrər.
4. Bizdən bu nəsihəti qəbul et,
Hər ləhzə yetər bizi məlul et.
5. Üşşaq səfahətin qılıb yad,
Bu şe'ri nə xoş demiş bir ustad.

1. Bu eldə min qəbilə, hər qəbilədə min qəşəng qız var.
2. Bir-bir onları yadına salaq və vəzifəmizi yerinə yetirək.

3. Sənin bir sərv boylu, yasəmən sinəli qızla nişanlanmağın qərarlaşdırmaq.

4. Yetər bizi bu qədər dərdə salmağın, bizdən bu nəsihəti qəbul et.

¹ Ş.M. Şəbüstəri. Gülşəni-raz. Bakı, 2005, s. 51

5. Aşıqların səfehliyindən danışan bir ustad, bu şairi nə gözəl deyib.

Bir tərəfdən oğul üçün qız axtarmaq, onları bir-bir ona göstərmək, nişan vermək, hansını bəyənib, hansını bəyənmədiyini öyrənmək atanın yox, məhz ananın vəzifəsi olduğu üçün Məcnuna atası deyil, anası nəsihət edir. Digər tərəfdən, evlənmə məsələlərində övlada atadan çox ana məhrəm olur. Atanın oğuldan hansı qızı bəyəndiyini soruşması, oğulun ata ilə bu haqda söhbət etməsi, müsəlman mədəniyyətində həmişə bəyənilməyən bir iş hesab olunub, əlxlhusus, Füzulinin yaşadığı bir dövrdə və şəraitdə. Müsəlman mədəniyyətinin adət-ənənələrinə riayət edən Füzuli, bütün bunları nəzərə alaraq, Məcnuna atasının deyil, anasının dililə nəsihət edir.

Ustadın qəzəli.

1. Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti-candır,
Eşq afəti-can olduğu məşhuri-cahandır.
2. Sud istəmə sövdayi-qəmi-eşqdə hərgiz,
Kim, hasili-sövdayi-qəmi-eşq ziyandır.
3. Hər əbruyi-xəm, qətlinə bir xəncəri-xunriz,
Hər zülfü-siyəh, qəsdinə bir əfi ilandır.
4. Yaxşı görünür surəti məhvəşlərin, əmma
Yaxşı nəzər etdikdə sərəncamı yamandır.
5. Eşq işrə əzab olduğun ondan bilirəm ki,
Hər kimsə ki, aşıqdır işi ahü fəğandır.
6. Yad etmə qara gözlülərin mərdümi-çəşmin,
Mərdüm deyib aldanma ki, içdikləri qandır.
7. Gər dərse Füzuli ki, gözəllərdə vəfa var,
Aldanma ki, şair sözü əlbəttə yalandır.

1. Eşq qəminə can vermə ki, (yaxın qoyma) eşq can bəlasıdır. Eşqin can bəlası olması dünyada məşhurdur.

2. Həç vaxt eşq qəminin alverində mənfəət gözləmə, çünki bu alverin axırı ziyandır.

3. Hər əyri qaş qətlinə qan saçan bir xəncər, hər qara saç qəsdinə bir əfi ilandır.

4. Ay üzli gözəllərin surətləri yaxşı görünür, ancaq yaxşı baxanda sonu pis görünür.

5. Eşqin bütövlükdə əzab olduğu ondan bilinir ki, hər kim aşıqdır, işi ahü fəğan etməkdir.

6. Qara gözlülərin göz bəbəyini yadına salma, insan deyib aldanma, qan içəndirlər. (Qan içən sözündən məqsəd həm Qabilin Habili öldürməyi, həm də ana bətnində ilk qidamız olan və göbək vasitəsilə içdiyimiz qandır).

7. Əgər Füzuli gözəllərdə vəfa olduğunu desə, ona aldanma, çünki şair sözü yalan olur.

Zahirdə bir-birinin eyni görünən, əslində isə başqa-başqa mənalara verən zövq və ləzzət, şövq və həvəs kimi sözlərin sırasında sidiq və vəfa kimi sözlər də mövcuddur. Bu cür sözlərin mənalara bu cəhətdən ayrılması ki, zövq, şövq və sidiq ruhani, ləzzət, həvəs və vəfa isə cismanidir. Hərçənd «vəfa» sözünün cismaniyyətə aidliyi yoxdur. Ancaq vəfa hər insanda ola bilər, sidiq isə yalnız gözəllərdə olur. Gözəl, əqidəsində şəkk, əməlinə riya, sözündə yalan, surətində nöqsan olmayan adama deyirlər. Belə bir insanın ruhani aləmi ilə, cismani aləmi arasında ölçüyə gəlməyən tarazlıq olur. Bu cür insana vəfalı insan demək onu kiçiltmək deməkdir. O vəfalı yox, sadiq insandır. ALLAH-taala Qurani-Kərimdə yüz iyirmi dörd min peyğəmbəri sadiqlər adlandırır, vəfalılar yox. Çünki onlar doğrudan da gözəllər idi. Gözəllərdə həqiqətən vəfanın olmadığını şair məqtə beytində poetik dil ilə elə gözəl deyib ki, insan heyran olmaya bilmir.

Bəli, ana nəsihətini dinləyən Məcnunun nə cür cavab verdiyini bilmək üçün növbəti fəslə keçək:

*Bu Məcnunun nəsihət qəbul etmədiyidir
və atasının dərdi dərməyə yetmədiyidir.*

1. Məcnun ki, eşitdi bu xitabi,
Verdi bu ədə ilə cəvabi.

2. - Key ruhi-rəvanım ata-ana,
Kami dilü canım ata-ana.

1. Məcnun ki, bu müraciəti eşitdi, bu qayda ilə cavab
verdi:

2. Ki, ey istəklilərim, ürəyimin və canımın arzusu
atam, anam.

1. Yoxdur bu işimdə ixtiyarım,
Zəbtimdə inani-ixtiyarım.
2. Əql oldu zəif, eşq qalib,
Xatir nigəran, nigar cazib.
3. Tutdu tənü canımı qəmi-yar,
«Qeyrəl-məhbub, leysə fiddar».
4. Məndə dəxi necə mənlilik olsun,
Məndən, məni istəyən nə bulsun.
5. Təqdir çü böylədir, nə tədbir,
Təqdiri edərmi kimsə təgyir.
6. Olsaydı mənə nişat ruzi,
İstərmi idim bu dərdi-suzi.

1. Nə bu işi görməkdə ixtiyarım, nə saxlamaqda qüdrətimin cilovu var.

2. Əqlin zəifliyindən eşq mənə qalib gəldi. Xatirim nigəran, nigarım cazibəlidir.

3. Yarımın qəmi canımı və bədənimi tutub. Ondan başqa sevgilim yoxdur.

4. Daha məndə necə mənlilik olsun, məndə mən axtaran nə tapa bilər.

5. Olacağa nə tədbir görmək, axı olacağı kim dəyişə bilər.

6. Sevinmək mənə qismət olsaydı, bu dərdi, bu yangını istərdimmi?

1. Gər səhhətə qadir olsa bimar,
Dərdə özün eyləməz giriftar.
2. Əl versə gədayə padşalıq,
Sanman ki, qılır dəxi gədalıq.
3. Fitrətdə nə halət olsa məqsum,
Rəf' olmadığdır əmri-mə'lum.
4. İslahıma eyləmədən təhəmmül,
Kim, gül tikan olmazı tikan gül.

1. Əgər xəstənin sağalmaq imkanı olsa, özünü dərdə salmaz.

2. Dilənçiyə şahlıq üz versə, elə bilmə bir daha dilənər.

3. Məlum məsələdir ki, fitrətdə yarananı, heç kəs dəyişə bilməz.

4. İslah olmağım üçün götür-qoy etməyəm, çünki tikan gül, gül isə tikan olmaz.

1. Ol gün ki, rəhimdə kilki-qüdrət,
İcadıma verdi ziybi-zinət.
2. Doldurdu həva ilə dimağım,
Sövda ilə bağladı ayağım.
3. Doldu bədənimdəki rəgü pust,
Başdan-ayağa məhəbbəti-dust.
4. Mülk eylədi könlümü bəlayə,
Vəqf eylədi canımı cəfayə.

1. O gün ki, qüdrətin qələmi ana bətnində yaranmağıma yaraşlıq vurdu.

2. Beynimi eşq havası ilə doldurub, ayağımı sövda ilə bağladı.

3. Bədənimin cildindən damarlarıma qədər dost məhəbbəti ilə doldu.

4. Könlümü beləyə əmlak edib, canımı cəfayə bağışladım.

1. Düşməniyə dustluq qılıb ad,
Tədbiri-nəcatım eyləmədən yad.
2. Dersiz mənə, var dilrübələr,
Leyli kimi, çox pərişanlar.
3. Bülbül gül üçün edəndə nalə,
Dərdinə dəva olurmu lalə?
4. Xosrov deyiləm ki, mənə dilbər,
Şirin ola gah, gah Şəkkər.
5. Mən yekcəhətəm təriqətimdə,
Təgyir işi yox cibillətimdə.
6. Üzrünü bəyan edib həm ol dəm,
Təqrirə gətirdi bir qəzəl həm.

1. Düşməniyin adını dostluq qoyub, xilasına tədbir görməyin.

2. Deyirsiniz Leyli kimi, çox pəri üzlü, ürək açan gözəllər var.

3. Bülbül gül üçün (qızıl gül) nalə edəndə, dərdinə lalə dərman olmaz.

4. Xosrov deyiləm ki, dilbərim gah Şirin, gah da Şəkkər olsun.

5. Mən tutduğum yolda birtərəfliyəm, xilqətimdə dəyişmək qaydası yoxdur.

6. Üzrünü bəyan edib möhkəmləndirmək üçün, belə bir qəzəl söylədi:

1. Eşq dərdi, ey müalic, qabili-dərman deyil.
Cövhərindən eyləmək cismi cüda, asan deyil.

2. Dövr cövründən şikayət edənə aşiq demən,
Eşq məsti, vaqifi-keyfiyyəti dövrən deyil.

3. Şəhridən səhrayə bir fərq olduğun hər kəs bilir,
Bilmiş ol kim, eşq səhrasında sərgərdan deyil.

4. Hər kim, idrak eylər öz keyfiyyəti-halın hənz,uz,
Dust rüxsarınə eyni-şövk ilə heyran deyil.

5. Canı canan ittihadı fariğ eylər cismdən,
Cismdən ağah olan can vasili-canan deyil.

6. Der imiş düşmən ki, həmdəmdir Füzuli yar ilə,
Hər sözü böhtan isə, həqqa bu söz böhtan deyil.

1. Ey müalicə edən (həkim), eşqin dərdi dərmanla sağalan deyil. Bədəni təbiətindən, mahiyyətindən ayırmaq asan deyil.

2. Zəmanə zülmündən şikayət edənə aşiq deməzlər, eşq məstinin, dövrünün keyfiyyətlərindən heç vaxt xəbəri olmaz.

3. Yalnız eşq səhrasında gəzməyənlər, şəhərlə səhranın fərqi bilirlər.

4. Hər kəs öz halının nə vəziyyətdə olduğunu bilsə, deməli eyni həvəslə dost gözəlliyinə heyran olmayıb.

5. Ancaq cananla birləşmək canı bədəndən azad edər. Bədəni tanıyan can, cananın vüsəlinə yaramaz.

6. Düşmən demiş ki, Füzuli yar ilə həmdəmdir, hər sözü böhtan olsa da, amma bu sözü böhtan deyil.

Bu cür sözlərlə ata-anasına cavab verən Məcnunun bu halı, onun, eşqin məcaz mərhələsinin imtahanlarından məharətlə çıxmasına işarədir. Məcnun elə bir aşiqdir ki, onun qəlbində yalnız özünə məşuq bildiyi tək bir O var. Həqiqi aşiq Ondan başqa heç nə görmür, heç nə də tanımır. Məcnun da Leylinin vücudunda Onu görmüş və Ona aşiq olmuşdur. Heç bir gözəlin surətində axtardığını görə bilmədiyi üçün Leylidən başqasını tanımaq belə istəmir. Həmişə Leylini görmək istəyir, heç də onun qaşına, gözüne, yanaqlarına şəhvani hisslərlə baxmaq

arzusu deyil. Bu istək Leylinin surətində təcəlli edən Onu bir daha görmək istəyidir. Həmçinin, Leylinin istəyi də bu cürdür. Aşiqin bu görmək istəyi müəyyən mərhələlər keçəndən sonra bütövlükdə xəyala çevrilir. Yəni əsl aşiq göz ilə gördüyündə tapdığı gözəlliyi, tam mənada xəyalında canlandırır. Artıq ona arzusunda olduğu surət də gərək olmur. Elə ona görə də Məcnun həsrətindən çöllərə düşdüyü Leylini səhrada tanımır. Bu unutkanlığın ən yüksək məqamı nəinki qeyrisini, hətta özünü unutmaqdır. Bu, ilahi eşqdır, vüsəl məqamıdır. Bu fikirlərə əsər boyu yeri gəldikcə toxunulacaq, indi isə keçək növbəti fəslə:

*Bu Məcnunun atasının Leyliyə elçiliyidir
və Leylinin atasının Məcnundan usandığıdır.*

Məcnunun atası oğlunun dediklərinə diqqətlə qulaq asır və başa düşür ki, bu dərd ancaq Leyli ilə şəfa tapar. Leylini oğluna istəməyi özünə borc bilib, saray böyüklərini başına toplayıb ümid Kəbəsinə doğru yola düşür. O biri tərəfdən Leylinin atası da obasına qonaq gəldiyini eşidib, o da saray əyanlarını yığaraq böyük hörmətlə qonaqları qarşılayır. Bir qədər söhbət etdikdən sonra, Məcnunun atası nə məqsədlə gəldiyini açıqlayır:

1. Nəxli-əməlim səmər veribdir.
İyzəd mənə bir gühər veribdir.
2. Hala diləram bu türfə lə'lu,
Bir lə'l ilə ola həmtərazu.
3. Bir lə'lin eşitmişəm sənin var,
Kim, lə'löümə odur səzavar.
4. Lütf eylə inayəti-kərəm qıl,
Ol lə'l ilə dürrü möhtərəm qıl.

1. Əməlimin ağacı bəhər verib, ALLAH mənə bir gövhər bağışlayıb.

2. İndi bu gövhəri bir ləl ilə tərəziyə qoymaq istəyirəm.

3. Eşitmişəm sənin mənim gövhərimə layiq bir ləlin var.

4. Yaxşılıq elə, bu gövhəri o ləl ilə hörmətli et.
Leylinin atası belə cavab verir:

1. Qürbün bilirəm mənə şərəfdir,
Amma xələfin əcəb xələfdir.
2. Məcnun deyə tə'n edər xəlayiq,
Məcnunə mənim qızım nə layiq.
3. Leyli deməyim ki, nazənindir,
Bir tirə kənizi-kəmtərindir.
4. Olmazmı kəniz cinsi-mərdüm,
Yoxdurmu kənizə həm tərəhhüm.
5. Tədbir ilə döndərib məzacın,
Bimərinin eyləsən əlacın,
6. Leyli onun olsun, eylədim əhd,
Var indi sən et əlacına cəhd.

1. Yaxınlığın mənə bir şərəfdir, amma oğlun əcaib bir oğuldur.

2. El içində ona dəli deyirlər, mənim qızım dəliyə yaraşan deyil.

3. Demirəm Leyli nazənindir, sən qara kənizin olsa da belə,

4. Axı kəniz də bir insandır, ona da rəhm eləmək lazımdır.

5. Əgər bir tədbir töküb, xasiyyətini dəyişib, dərdinə əlac edə bilsən,

6. Leylini ona verməyə əhd edirəm, sən də get əlacına cəhd elə.

*Bu Məcnunun atasının peşmançılığıdır
və başqa qapıdan dərman axtarmağıdır.*

1. Ol sahibi-nəngü namü namus,
Döndü evə gəldi xarü mə'yus.

2. Məcnuna dedi ki, - ey cəfakəş,
Hacət bitər olmağıl müşəvvəş.
3. Əql ilə açılır ol müəmma,
Leylini sənə verərlər, əmma
4. Şərti bu ki, olasan xirədmənd,
Ərbabi-xirəddən alasan pənd.
5. Rəf' ola əlaməti cünunun,
Əql ola həmişə rəhnümünün.

1. O ad-san, namus, həya sahibi, alçalmış və məyus halda evə döndü.

2. Məcnuna dedi: - Ey cəfa çəkən, darıxma istəyin yerinə yetəcək.

3. Bu sirr ağıl ilə açılmalıdır. Leylini sənə bir şərt ilə verərlər ki,

4. Ağıl sahiblərindən nəsihət eşidib, ağıllı olasan.

5. Dəlilik əlamətin yox ola, yol göstərəninin ağılın ola.

1. Məcnun dedi: - Ey ədibi-kamil,
Divaneyi-eşq olurmu aqıl.
2. Gər məndə bir ixtiyar olaydı,
Tədbirimə e'tibar olaydı.
3. Əvvəldə ədəb şüar edərdim,
Təmkinimi üstüvar edərdim.
4. Olmazdı bu halə ehtiyacım
Kim, ola əzab ilə əlacım.
5. Məndə bu əlacə yox müdara,
Min kəz qəmmim etməm aşikara.
6. Yoxdur rəvişimdə inqilabım,
Əvvəlki cəvabdır, cəvabım.
7. Sən əhli-xirədsən, eylə tədbir,
Tədbirin edə məgər ki, tə'sir,
8. Leylini dəxi mən etməyim yad,
Mən aqili-vəqt olam, sən azad.

1. Məcnun dedi: - Ey kamil tərbiyəçi, eşq dəlisi ağıllı olurmu?

2. Əlimdə ixtiyarım, sağalmağa etibarım olsaydı,

3. Əvvəldə vüqarımı möhkəm edib, ədəb göstərməyi adət edərdim.

4. Əlacımın belə əzabla əmələ gəlməsinə ehtiyacım olmazdı.

5. Mən bu əlacə zahiri dostluq etmərəm, min dəfə dərdimi sizə açmayacağam.

6. Bu gedişdə dəyişikliyim yoxdur, cavabım əvvəlki-dir.

7. Sən ağıllısan, elə tədbir gör ki, mənə təsir etsin,

8. Mən Leylini unudum, sən də qəmdən azad ol.

Məcnun atasına bu cür cavab verməklə bir daha eşqdə sabitqədəmliyini nümayiş etdirir. Əlbəttə, atasını belə tanıya bilməyən bir aşıq dərdinin və dərmanının nə olduğunu hardan bilsin.

O halı pozulmuş yazıq qoca min ümid ilə oğluna çarə axtarmağa başlayır. Harda bir həkim adı eşitdi, harda bir ziyarətqah gördü əlac ümidi ilə getdi. Çox fallar açdırdı, çox dualar yazdırdı, heç birindən oğluna bir çarə olmadı. Bir gün ona deyirlər ki, gəl, sən oğlunu Kəbəyə apar. Bəlkə ALLAH ona Kəbə xatirinə şəfa verdi.

*Bu biçarə Məcnunun Kəbəyə üz tutduğuudur
və münacatla sövdasının artmasıdır.*

O ağsaqqal bu məsləhəti uğurlu iş kimi qəbul edib, Məcnunu Kəbəyə aparmaq üçün tədarük görür və oğlunu götürüb Məkkəyə yola düşür.

1. Çün Kə'bəyə girdi ol nikuxu,
Məcnuna dedi ki,- ey bəlacu.
2. Tut Kə'bəyə ruy, taət eylə,
Təmkinü ədəb riayət eylə.

3. Tə'zim şəraitin ədə qıl,
İxlası dürüst edib dua qıl.
4. Ola ki, qəbul ola niyazin,
Həq şəfqəti ola çarəsazin.
5. Bu yerdə qəbul olur dualər,
Bu bütq'ədə bəxş olur ətalər.
6. Qıl tövbə ki, əhsəni-əməldir,
Cəhd eylə nicatə kim, məhəldir.

1. O xoşxasiyyətli Kəbəyə çatan kimi Məcnuna dedi: -
ey bəla çəkən,

2. Üzünü Kəbəyə tərəf tutub baş əy, təmkinə və ədəbə
riayət elə.

3. Təzim qaydalarını əmələ gətir, qəlbini təmizəyib
dua et.

4. Elə et ki, duaların qəbul olsun, ALLAH-ın mərhə-
məti sənə çarə eləsin.

5. Bu yerdə dualar qəbul olunur, bu məntəqədə bəx-
şislər verilir.

6. Tövbə et ki, əməllərin yaxşısı odur, nicat tapmağa
çalış ki, bura əsl yeridir.

1. Məcnun bulub ol məqamdən zövq,
Saldı ünü çərxə nəş'eyi-şövq.
2. Suz ilə çəkib cigərdən avaz,
Ərz etdi binayi-Kə'bəyə raz.

1. Məcnun o məqamdan bir hal tapdı, səsi bu halın
nəşəsini çərxə ucaltıdı.

2. Səsini ürək yangısı ilə ucaldıb, sirrini Kəbə evinə be-
lə açdı:

1. Key səqfi büləndü qədri ali,
Mehrabı-əzizimü əli.
2. Ey qibleyi-əhli-izzü iqbal,
Rüxsari-zəminə ənəbərini xal.

3. Ey məğzi-vəfayə kisvətin pust,
Həmrəngi-pəlası-xaneyi-dust.
4. Ey gülünü-qönçeyi-ibadət,
Sənduqi-cəvahir-i-səadət.
5. Ey daim olan mənimlə həmdərd,
Əmma nə mənim kimi cəhangərd.
6. Köksünə uran həcər kimi daş,
Zəməm kimi gözdən axıdan yaş.
7. Peyvəstə siyah qılan libasın,
Könlündə nihan tutan həvasın.
8. Billah, kiməsən bu yerdə aşiq,
Söylə ki, ənisinəm müvafiq.
9. Olmuş sənə eşq feyzi hasil,
Qılmış səni qibleyi-qəbail.

1. Ey tavanı uca, qiyməti ali, ucaların və böyükklərin
mehrabı.

2. Ey izzət və bəxşiş sahiblərinin qibləsi, yer üzünün
ətirli xalı.

3. Ey örtüyü vəfa məğzinin qabığı, dost evinin palazı-
nın həmrəngi.

4. Ey ibadət qönçəsinin kolu, ey səadət gövhərinin
sarıdğı

5. Ey mənimlə həmdərd olub, amma mənimlə dünyanı
dolanmayan.

6. Sənəsinə Həcər kimi daş vurub, gözlərindən Zəmə-
m kimi yaş axıdan.

7. Həmişə qara libas geyib, arzularını könlündə gizlə-
dən.

8. Sən ALLAH, kimə bu yerdə aşiqsən, danış ki, mən
səni anlayan dostunam.

9. Sənə də eşqin bərəkəti çatıb ki, belə qəbilələr qibləsi
olmusa.

Sual oluna bilər ki, dərindən və dərmanından əsla
xəbəri olmayan, hətta atasını belə tanımayan bir aşiq, necə
olur ki, Kəbəni tanıyır? Bəlkə Kəbə evi onun axtardığı

nurun təcəllə etdiyi yer idi. Bəlkə ona görə də Məcnun Kəbəni daş-divar olaraq yox, qaraya bürünmüş bir aşiq kimi dəyərləndirir. Özünə göldikdə isə yenə unudur. Özü üçün şəfa istəməkdənsə, dərd-qəm istəyir. Öz dərdinə dəvə istəyilə bu müqəddəs məkanda diz çökən Məcnun, ALLAH-a xitabən öz istəklərini belə bəyan edir:

1. Ya Rəb, bu hərəmsərə həqiqün,
Bu mə'bədi-pürsəfa həqiqün.
2. Qıl məndə binayi-eşqi daim,
Mənəndi-əsasi-Kə'bə qaim.
3. Sal könlümə dərdi-eşqdən qəm,
Hər ləhzəvi hər zamanü hər dəm.
4. Eşq ilə müdam şövqüm artır,
Şövq ilə həmişə zövqüm artır.
5. Hər qanda ki, aləm içrə qəm var,
Qıl könlümü ol qəmə giriftar.
6. Əndişeyi-əqlədən cüda qıl,
Eşq ilə həmişə aşina qıl.
7. Artır mənə zövqü şövqi-Leyli,
Daim mənə onda qıl təcəlli.
8. Çoxdur bəni-adəm içrə bidad,
Et könlümü vəhşət ilə mö'tad.
9. Bir mülkdə ver mənə qərarı,
Kim, yetməyə adəmi qübari.
10. Ol zairi-Kə'beyi-inabət,
İstərdi, dua qılıb, icabət.
11. Tüğyani-bələdən etməyib fikr,
Bu şe'r idi hər dəm etdiyi zikr.

1. İlahi, bu müqəddəs saray hörmətinə, bu səfalı məbəd xatirinə.

2. Məndə eşqin təməlini Kəbənin özülü kimi həmişəlik və möhkəm elə.

3. Hər nəfəs çəkəndə, könlümə eşqin dərdindən bir qəm sal.

4. Həvəsimi eşq ilə, zövqümü həvəslə artır.
5. Harada bir qəm varsa, könlümü o qəmə bulaşdır.
6. Ağılın əzabından ayırıb, məni eşq ilə dost et.
7. Leyliyə olan zövq və şövqümü artır, Özünü onun vücudunda mənə göstər.
8. İnsanlar arasında zülm çoxdur, könlümə qorxma-mağı öyrət.
9. Mənə elə bir yer göstər ki, ora insan ayağının tozu belə yetməsin.
10. O tövbə edən ziyarətçi, duasına cavab istəyirdi.
11. Bələnin tüğyanından qorxmayıb, daim bu şeiri zikr edərdi:

1. Ya Rəb, bələyi-eşq ilə qıl aşina məni,
Bir dəm bələyi-eşqdən etmə cüda məni.
2. Az eyləmə inayətini əhli-dərddən,
Yə'ni ki, çox bəlalərə qıl mübtəla məni.
3. Olduqca mən götürmə bələdən iradətim,
Mən istəram bələni, çün istər bəla məni.
4. Təmkinimi bələyi-məhəbbətdə qılma süst,
Ta dust tə'n edib deməyə bivəfa məni.
5. Getdikcə hüsnün eylə ziyadə nigarımın,
Gəldikcə dərdinə betər et mübtəla məni.
6. Mən qandanü mülaziməti-e'tibarü cah,
Qıl qabili-səadəti-fəqrü fəna məni.

7. Öylə zəif qıl tənimi firqətində kim,
Vəslinə mümkün ola yetirmək səbə məni.

8. Nəxvət qılıb nəşib, Füzuli kimi mənə,
Ya Rəb, müqəyyəd eyləmə, mütləq mana, mənə

1. İlahi, eşq bəlası ilə mənə dost elə, bir an bu bələdən
mənə ayırma.

Eşqdən gələn bəla haq yolunda sıxıntı və üzüntü ol-
maqla yanaşı, həmçinin, ariflərin yanında ALLAH-ın lüt-
füdür. Hədislərdə xəbər verilib ki, ALLAH-dan gələn bəla,
dərd insanın günahlarını, payız küləyi yarpaqları tökən ki-
mi tökər. İnsanın xəstə halda yataqda uzanması onun üçün
ibadət sayılır. Hərərəti günahlarının tökülməsinə səbəb
olar. Yatağında nə qədər o yan-bu yana çevrilsə, onun
üçün ruku və səcdə hesab olunur. Nə qədər ax-uf etsə, zikr
etmiş kimidir. Bəzi adamlara bu, qarıbə gəlsə də, dostun
cəfasına dost dözər, demişlər.

2. Dərd əhlindən qayğını, köməyini əsirgəmə, yəni da-
ha çox bəlalara mənə düçar elə.

Cövrü cəfanı çox istəmək, əslində zövqü səfanı çox
istəmək deməkdir. Ona görə ki, ALLAH-təala bir-birinə
zidd olan bu iki məfhumu bir yerdə yaratmışdır. Səadət
böyüyünü istəyən, əzabın da böyüyünü qəbul etməlidir.
Əks halda, aşiq istədiyi məqama çata bilməz. Adətən
yüksək mövqe sahiblərinin əziyyəti də yüksək olur.

3. Nə qədər ki varam, bəlanı istəmək istəyini məndən
alma, çünki mən bəlanı istədiyim kimi, bəla da mənə
istəyir.

Bu beyti şərh etməyə o qədər də ehtiyac yoxdur.
Çünki bu beyt özündən əvvəlki beytləri tamamlayır

4. Vüqarımı, səbrimi bu bəlanı çəkməkdə zəiflətmə,
elə etmə ki, dostum mənə vəfasız deyib tənə vursun.

Vüqar, əzəmət, səbr insanın mənəviyyatına aid olan
keyfiyyətlərdir. Mənəviyyat aləmində baş verən hər hansı
bir çatışmazlıq insan üçün nöqsandır. İnsanın əlsiz-ayaqsız,
gözsüz-qulaqsız olması onun üçün eyib sayılmaz. Heç kəs,
heç kəsə cismani şikəstliyinə görə tənə vurmaz. Ancaq
insan ədəbsiz, şərəfsiz, namussuz olsa, tənə oxlarının

hədəfinə çevrilər və nöqsanlı bir insan kimi tanınar.
Məcnun ona, vəfasız deyilə biləcək tənəli sözədən çəkinərək,
ALLAH-dan təmkininin möhkəm olmasını istəyir.

5. Getdikcə, yəni uzaqlaşdıqca nigarımın hüsnünü
daha cazibəli, gəldikcə isə, yəni yaxınlaşdıqca mənə onun
dərdinə daha da aludə et.

6. Mən hara, məqam etibarına ciddi-cəhd hara, mənə
fəqirlik və yoxluq səadətinə özün yararlı et.

«Fəqr» sözü lüğətdə fəqir, kimsəsiz, kasıb kimi
tərcümə olunsada, irfandakı mənası başqadır. Ariflər fəqr
deyəndə saliki fənaya doğru aparən yolu nəzərdə tuturlar.
Fəqr, başqa mənada elə bir mərtəbənin adıdır ki, ora
yalnız peyğəmbərlər və siddiqlər yüksələ bilir. Fəqr dünya
malına etinasızlıq və nəfslə mücadilə deməkdir. Fəna isə
yoxluq aləmidir. Yoxluq bizim başa düşdüyümüz mənada
yox, məkansızlıq mənasındadır. Füzuli demək istəyir ki,
İlahi, mən kiməm ki, öz çalışqanlığım ilə məqam sahibi
olmaq etibarını qazana bilim. Mənə fənaya gedən yola
yönəlməkdə və məkansızlıq səadəti tapmaqda özün kömək
ol.

7. Ayrılıqla bədənimi elə zəiflət ki, vəslinə yetişmək-
də səbə mehinin də mənə aparmağa gücü çatsın.

Təmkininin süst olmasını, vəfasız sözündən qorxdığı
üçün istəməyən və bu sözədən ar edən aşiq, bədənini gəldik-
də isə onu o qədər zəif görmək istəyir ki, hətta səbə küləyi
də onu vüsəl qapısına apara bilsin. Səbə bahar aylarında
əsən elə bir mehdirdi ki, o ancaq tükü yerindən tərpədə bilir.

8. Mənə Füzuli kimi, məğrurluq nəşib eləmə, İlahi,
qeydsiz azad mənə, mənə bağlama.

Məlum məsələdir ki, insan iki mənənin birləşməsindən
yarlanmış bir varlıqdır. Bu mənərdən biri cismani, yəni çə-
kisi, ölçüsü, rəngi bilinən mən, digəri isə çəkisi, ölçüsü və
rəngi bilinməyən ruhani mən. Cismani mən çəkiyə, ölçüyə
salınmış, torpaqdan yaranıb, torpağa getməyilə azadlığı
əlindən alınmış qeyri-mütləq məndir. Ruhani mən isə bu
bağlılıqlardan uzaq olan mütləq məndir. Vüsəl qapıları

yalnız ruhani mənin üzünə açıqdır. Həmişə də ora can atır. Bu isə cismani məndən ayrılmadan mümkün deyil. Çünki cismani mən mütləq mənin azadlığını əlindən alan bir zindan, bir qəfəsdir. Füzuli deyir ki, İlahi, məni mütləq mənə bağlama. Elə olan tərzdə ortaya qürur, təkəbbürlük çıxır ki, bu da mənəm-mənəmlikdir.

Əgər Məcnun Kəbədə özünə ağıl istəsəydi, bu onun aşıqlığına yox, cahilliyinə dəlalət edərdi. Özü üçün ağıl, şəfa istəməməsi, elə ağıllı olması demək idi. Digər tərəfdən o, dəlidir, dəli isə ona nəyin xeyir, nəyin ziyan olduğunu hardan bilir. İmam Rza (ə) buyurub: «Hər bir kəs ağıl sahibi olmaq üçün zəhmət çəksə, cahillikdən başqa bir şey əldə edə bilməz».¹

*Bu Məcnunun Kəbədə qayıtmasıdır
və vəhşilər ilə dostluğudur.*

Bu fəsil cəmi yeddi beytlik kiçik bir fəsil olduğu üçün ixtisar etməyib olduğu kimi veririk:

1. Bir-bir eşidib sözün atası,
Bildirdi ki qəbul olur duası.
2. Əfzun olur ol qəmi-mələmət,
Mümkün deyil oğluna səlamət.
3. Çox qıldı fəğanü naləvü zar,
Oğlundan ümid kəsdi naçar.
4. Ol pir qalıb orada heyran,
Məcnun tutuban rəhi-biyaban.
5. Tənha səfər ixtiyar qıldı,
Əzmi-rəhi-kuyi-yar qıldı.
6. Gündüz gözü yaşı, hədiyi-rah,
Gecə yolu şəm'i, şö'leyi-ah.
7. Gərdi-rəhi-yarı yad edərdi,
Gəh otura, gəh dura gedərdi.

1. Atası oğlundan bu sözləri bir-bir eşitdikcə, dualarının qəbul olacağına əmin oldu.

2. Bu qəm və mələmət artdıqca, bildi ki, oğlunun sağlamlığı mümkün olmayacaq.

3. Çox nalə və əfqan elədi, çarəsiz qalıb oğlundan ümidini kəsdi.

4. O ağsaqqal orada heyran içində qaldı, Məcnun isə səhra yolunu tutdu.

5. Tək-tənha səfərə çıxdı, yarın dərgahına tərəf yola düşdü.

6. Gündüz gözünün yaşı yol göstərir, gecə ahının şamı yolunu işıqlandırır.

7. Yarın ayağının tozunu xatırlayıb, gah yıxılıb, gah durub gedərdi.

*Bu Məcnunun dağ ilə söhbətidir
və çağlayan bulaqla uyğunluğudur.*

Bəli, eşqin dolanbacındakı dolaşq yolları arifanə bir tərzdə keçən və daha yüksək məqamlara can atan bu böyük aşiq, Kəbədə atasından ayrılıb, Leyli yaşayan qəbiləyə tərəf yola düşür. Yolda çeşmələrlə dolu bir dağa rast gəlir. Dağın əzəmətinə, uralığına tamaşa edərək bir atəşli tərənə qoşur. O tərənəni ifa etdikdə dağ onun səsinə əks-səda verir. Hər şeydə eşq axtaran Məcnun, dağdan əks olunan sədanı bir aşiq səsi hesab edir və öz dərđini onunla bölüşmək qərarına gəlir.

Bundan sonrakı iki fəsildə də Məcnun öz dərđini ahuya və göyərçinə danışır. Bu fəsillərin heç birində izah etmək istədiyimiz mətləbə toxunulmadığı üçün onlardan uzun-uzadı danışb oxucunu nə yormaq, nə vaxtını almaq istəmirik.

Füzuli Məcnunu eşqin bir neçə manevərlərindən uğurla keçirir və bir qədər onu öz halına buraxır. Oxucunu əsərin ikinci əsas qəhrəmanı olan Leylinin halından xəbərdar etmək üçün növbəti fəslə keçir:

¹ Hikmətli nəsihətlər. 1-ci cild, səh 21

*Bu Leyli əhvalından bir xəbərdir
və aşıq məşuq necəliyindən bir əsərdir.*

1. Saqi, mütəəllimi-xumarəm,
Müştaqi-xərabi-xoşgüvarəm.
2. Üftadəliyim gör etmə ehmal,
Rəhm et, bir əyağ ilə əlim al.
3. İzhar qılıb səfayi-məşrəb,
Bu bəzmi çün eylədin mürəttəb.
4. Bəzm əhlinə növbət ilə ver cam,
Həm xas riayət eylə, həm am.

1. Saqi xumar qəmlisiyəm, ləzzətli şərabin aludəsiyəm.
2. Düşgünlüyümü görüb yubanma, rəhm elə bir qədəh-
lə əlimdən tut.

3. Bir halda ki, mey məclisinin səfasını göstərüb, belə
məclis tərtib etdin.

4. Məclisdəkilərə növbə ilə, həm adi insanlara, həm se-
çilmişlərə cam ver.

Təzədən saqıdan, meydən, camdan ətraflı söz açıb tək-
rara yol vermək istəmirəm. Ancaq bir neçə beytlə Leylinin
həlindən xəbər tutmaq məqsədə uyğun olardı:

1. Dehqani-fəsihi-farsizad,
Bu gülşənə böylə dikdi Şümşad.
2. Kim, ol cəməni-vəfa bəhari,
Dağı-qəmi-eşq laləzari.
3. Yə'ni rəvişi-vəfadə möhkəm,
Leyli-sədəfi-cəvahir-i-qəm.
4. Girmişdi həsarə gəncmanənd,
Urmuşdu ayağa pənddən, pənd.
5. Nə bir fərəhi, nə bir nişati,
Nə kimsə ilə bir ixtilati.

1. O farsdan doğan fəsahtətli bağban, bu bağa belə bir
Şümşad əkd

2. Ki, vəfa cəməninin baharı, eşq qəminin dağınıq la-
ləzari.

3. Vəfa gülşənində möhkəm, qəm cəvahirinin sədəfi
Leyli.

4. Xəzinə kimi hasarlanmış, nəsihətlə ayağını bağla-
mışdı.

5. Nə fərəhi, nə sevinci, nə də bir adamla münasibəti
var idi.

Belə bir halda axtardığını tapmaq istəyən Leylinin,
bəzən rəfiqələri başına toplanıb onu az da olsa şadlandır-
maq məqsədilə özlərindən müxtəlif əfsanələr uydururdular.
Leyli isə onların dediklərinin təsiri altına düşməmək üçün,
bədəninin bir yerini qəsdən yaralayıb ahü zar edərdi. Elə
ki, hamı dağılıb gedirdi, bir şam qalırdı, bir də Leyli. Bü-
tün dərini şama deyirdi.

*Bu Leylinin çıraqla macərasıdır
və dərdinə dərman təmənnə etməsidir.*

Bundan sonrakı beş fəsil, Leylinin pərvanə, ay, səhər
yeli, bahar fəsli və buludla söhbətlərinin bütövlükdə məz-
munu, öz əşqliyini göstərmək və dərini deməkdən ibarət-
dir. Bir daha təkrar etməyə məcburəm ki, məqsədimiz bu
əsərin nəslə şərhini vermək olmadığı üçün bu fəsillər haq-
da qısa məlumat verməyi lazım bildik. Ancaq bu vəziyyət-
də Leylinin nə düşündüyünü, yolundakı maneələri dəf et-
məkdə vəzifəsinin nə olduğunu bir neçə beytlə xatırladaq:

1. Geysuyi-müsəlsəli-girehgir,
Boynumda gər olmasaydı zəncir.
2. Vər bağlamasaydı bəndi-xalxal,
Qeyd ilə ayağı müəhü sal.
3. Eyb ilə çəkilməsəydi adım
Billah, bu idi həmin muradım.
4. Kim, sayəmisal səndən, ey nur,
Olduqca vücudim, olmayam dur.

5. Amma nə deyim, əsiri-qeydəm,
Bir boynu, ayağı bağlı seydəm.
6. Bildirməyə möhnəti məlalım,
Bu şe'r yetər bəyani-halım.

1. Qıvrım saçlarımin silsiləsi boynumda bir zəncir olmasaydı,
2. Xalxalın düyünü ayaqlarımı buxovlamasaydı,
3. Adım eyblə çəkilməsəydi, istəyim ancaq bu idi ki,
4. Ey nur, nə qədər sağam, kölgən kimi, yanından ayrılmaıyım.
5. Ancaq nə edim ki, bu buxovun əsiriyəm, boynu və ayağı bağlıyam.
6. Dərd və qərimi bildirməyə, halımın bəyanı olan bu şeir yetər:

Qəzəl Leyli dilindəndir.

1. Eşq daminə giriftar olalı, zar olubam,
Nə bəladır ki, ona böylə giriftar olubam.
2. Dil deməkdən kəsilib, tən hərəkətdən, vəh kim,
Künci-qəmxanədə bir surəti-divar olubam.
3. Qüdrətim yox ki, qılam kimsəyə şərhi-qəmi-dil,
Öylə kim, arizəyi-hicr ilə bimar olubam.
4. Həzərim tə'nədən ol qayətə yetmişdir kim,
Yarə əğyar olub, əğyarım ilə yar olubam.
5. Deməzəm dəxi, sənə aşiqəm, ey gül, zira,
Sənə aşiqliyim izhar edəli, xar olubam.
6. Əqlü səbrü dilü din getdi, bihəmdilləh kim,
Səfəri-sahili-dəryayə səbükbar olubam.

7. Yox, Füzuli, xəbərim mütləq özümdən, bəs kim,
Valehi-nəqşi-xəyali-rüxi-dildar olubam.

1. Eşqin tələsinə düşəndən bəri bu cür ağlar olmuşam,
bu nə dərdidir ki, ona belə düşar olmuşam.
 2. Dilim danışmaqdan, bədənim isə hərəkətdən qalıb,
qəm evinin küncündə divar şəklinə dönmüşəm.
 3. Araya düşmüş hicran qəmi məni ilə xəstə edib ki,
ürəyimdəki qəmi bir kimsəyə açmağa taqətim qalmayıb.
 4. El tənəsindən qorxum ilə həddə çatıb ki, yarımə yad, yadlara isə yar olmuşam.
 5. Daha, sənə aşiqəm, sözünü demərəm, çünki sənə aşiqliyimi bildirən gündən rüsva olmuşam.
 6. Əqlim, səbrim, ürəyim, dinim getdi, ALLAH-a şükürlər olsun ki, dərya sahilinə yaxınlaşmaq üçün yüküm yüngülləşdi.
 7. Ey Füzuli, ona görə özümdən xəbərim yoxdur ki, yarın üzünün xəyalının naxışına valeh olmuşam.
- Göründüyü kimi, yarı görmək istəyi artıq Leylinin də nəzərində surətdən mənaya çevrilib. Onun da Məcnun kimi, özündən xəbərsiz olması, məhz istədiyinin xəyalı ilə yaşamasına bağlı idi. Ancaq aralarında bir xatircəmlik fərqi var idi. Yəni, Məcnun Leylidən o qədər də nigaran deyildi, nəinki Leyli Məcnundan. Çünki Leyli ismət pərdəsinə bürünmüş bir qız idi və Məcnun onun evdə oturduğundan arxayın idi. Leylinin isə Məcnundan xəbəri yox idi və bu nigarançılıq ona bir az da artıq əzab verirdi. Elə bu həsrət və nigarançılıqla ağlayıb sızlayan Leyli birdən bir səs eşidir:

*Bu Leylinin qəm küncündə ağlamağıdır
və Məcnunun eşq səhrasında sərgərdanlığıdır.*

1. Zar ağlar ikən bu rəsmə ol mah,
Bir türfə səda eşitdi, nagh.

2. Bir kimsə oxurdu şe'ri-Məcnun,
Bu nüktə ibarətində məzmun.
3. Ey nəş'eyi-eşqdən uran dəm,
Məcnunu sağıma Leylidən kəm.
4. Məcnun ilə Leylini bərabər,
Gər kimsə deyərsə, qılma bəvər.
5. Leylidə əgərçi dərd çoxdur,
Məcnuni-həzinə dərdi yoxdur.
6. Leyli əli iynədəndir əfkar,
Məcnuna qılınclar eyləməz kar.
7. Leyli istər ki, əksilə qəm,
Məcnun qəmin artırır dəmadəm.
8. Leylini edər hərİR dilgİR,
Məcnuna verər nəşat zəncİR.
9. Leyli tutub ol tərənəyə guş,
Öz nəğməsin eylədi fəramuş.
10. TəhqiQ ilə bildi bu hesabi,
Kim, yox şəərində şö'le tabi.
11. Əlbəttə bəlavü dərdi gərdun,
Məcnuna veribdir ondan əfzun.

1. O ay üzlü bu təsvirə aqlarkən, qulağına bir səs gəldi.
2. Kimsə Məcnunun bu məzmunda bir şeirini oxuyurdu.

3. Ey eşqin nəşəsindən dəm vuran, Məcnunu Leylidən əskik bilmə.

4. Məcnunla Leylini hər kim bərabər tutsa, inanma.

5. Əgər Leylidə dərd çoxdursa da, Məcnunun dərdi qədər olmaz.

6. Leylinin əlini iynə də yaralaya bilər, Məcnuna isə qılınclar da kar etməz.

7. Leyli qəminin azalmağını istər, Məcnun artmağını.

8. Leylinin ürəyini ipək də darıxdırır, Məcnuna zəncir sevinc gətirir.

9. Leyli o nəğməyə qulaq asdıqca, öz nəğməsinə unutdu.

10. Araşdırdıqca Məcnunu yandıran atəş müqabilində, öz atəşini sönmüş gördü.

11. Bildi ki, dərd və bəlanı zamanə Məcnuna ondan çox verib.

Zaman-zaman Məcnunu səhrada, Leylini evdə püxtələşdirən Füzuli, hər iki aşiqin düşdüyü vəziyyəti müxtəlif vasitələrlə bəyan edərək yenidən əsas məsələyə qayıdır. Məcnunu növbəti imtahanlarda sınamaq məqsədilə meydana çəkir. İlk əvvəl onu İbn Səlamın Leyliyə elçi düşməsi ilə sinayır.

*Bu Leylinin İbn Səlama düçar olmağıdır
və yarından məhrum olub qeyrisinə bağlanmışdır.*

Bu fəslin xülasəsi belədir ki, İbn Səlam adında varlı-dövlətli, əsl-nəsəbdə tanınmış, qüdrətli bir qəbilə başçısı təsadüfən Leylini görür və ona vurulur. Qəbiləsinin bir neçə ağıllı adamlarını seçib elçi göndərir. Leylinin atası bu işdən sevinərək Leylini ona nişanlayırlar. Eşq yollarında sınaqlardan ustalıqla keçmək üçün bu məsələdə Məcnunun münasibətilə bərabər, Leylinin də atacağı addım düzgün olmalı idi. Nağıl dili ilə desək, hələlik bu burda qalsın, görək Məcnun nə edir.

*Bu Novfəlin Məcnun ilə ilk tanışlığıdır
və o pak gövhərə ürəyi yandıdır.*

Həmişəki kimi saqiyyə müraciətlə başlayan bu fəsildə Novfəl ilə Məcnunun tanışlığından söhbət açılır. O əsrdə Novfəl adında gələcəyi parlaq, hər yerdə ad salmış, zamanə zülmünü görmüş və eşq şərbətini dadmış, ədalətli bir qəhrəman var idi. Bir gün şənlik qurub sözdən və musiqidən zövq alırdı. O məclisdə bir müğənni Məcnunun şeirlərindən oxuyur. Şeir Novfəlin xoşuna gəlir, müəllifin adını soruşur, deyirlər: - Ey şah, onu ay üzlü bir gözəl eşqə salıb. O da sərgərdanlığı özünə peşə edib, səhrada

vəhşilərlə gəzir. Novfəl onu görmək arzusuna düşür və axtarmağa çıxır. Nəhayət, onu səhrədə çox pis vəziyyətdə tapırlar. Novfəl Məcnuna yetişib ona öz böyüklüyünü belə tanıtdırır:

1. Key xəstə, nədir bu çəkdiyin rənc,
Viranədə zayə etdiyin gənc.
2. Vəhşi nə bilir sənin məqamın?
Həmcinslərindən istə kamın.
3. Hal əhlisən, istə əhli-hali,
Səhralərə düşmə laübalı.
4. Dövlət diləsən, hümadən istə,
Gənc istəsən, əjdəhadən istə.
5. Qəm çəkmə ki, mən olunca qəmşar,
Yarın sənə əngərrib olur yar.
6. Gər olsa zər ilə iş sərəncam,
Yük-yük tökəlim zər, alalım kam.
7. Vər olsa qərəz müsafə möhtac,
Biz qan tökəlim, sən eylə tarac.
8. Ancaq ola gər mənimlə həmdəm,
Mən kim, səninem, sənindir ol həm.

1. Ey xəstə, bu çəkdiyin əzab, viranədə puç etdiyin xəzinə nədir?

2. Vəhşilər sənin məqamını hardan bilir, istəyini özün kimilərdən istə.

3. Özün hal əhlisən, vəziyyət başa düşəni axtar, boş-boşuna səhralara düşmə.

4. Dövləti, dövlət quşundan, xəzinəni əjdahadan (ilandan) istəyərlər.

5. Fikir eləmə, əgər biz dost olsaq, tezliklə öz yarına yetişərsən.

6. Əgər iş qızılla düzəlsə, yük-yük qızıl verib istədiyimizi alırıq.

7. Yox əgər müharibəyə ehtiyac olsa, biz qan tökək, qəniməti sən apar.

8. Ancaq sən mənimlə dost ol ki, mən səninlə olduqca yarın sənin olacaq.

Məcnun Novfəli dinləyir və öz ürəyini ona, növbəti fəsilə belə açır:

*Bu Məcnunun Novfəl ilə dərdləşməyidir
və macərəsini təfsilatı ilə söyləməsidir.*

1. Məcnun dedi:-Ey yeganeyi-əhd,
Tədbirimə çoxlar etdilər cəhd.
2. Səndə bilirəm ki, lütf çoxdur,
Nə sud ki, məndə bəxt yoxdur.
3. İqbalıma yoxdur etimadım,
Müşkül görünür mənim muradım.
4. Ah ər, qılasan bu şüglə iqdəm,
Rəyincə iş olmaya sərəncam.
5. Həm dustim olmaya mənə yar,
Həm düşmən ola nə dust kim, var
6. Bəxtim bilirəm mənim yamandır,
Sud istədiyim mənə ziyandır.
7. Bəxtim sifətində bir qəzəl var,
Daim qılıram mən onu təkrar.

1. Məcnun dedi:- Ey əhdində yeganə, əlacıma çoxları cəhd edib.

2. Bilirəm səndə yaxşılıq çoxdur, nə faydası mənim bəxtim yoxdur.

3. Bəxtimə etibarım yoxdur, kama yetməyim çətin məsələdir.

4. Vay o gündən ki, bu işə başlayasan, amma istədiyin kimi alınmaya.

5. Həm istədiyim mənə yar olmaya, həm dostlarım düşməmə çevrilə.

6. O qədər bədbəxtəm ki, mənfəətim ziyanımdadır.

7. Bəxtimi əks etdirən bir qəzəlim var, daim onu təkrar edirəm.

1. Vəfa hər kimsədən kim, istədim ondan cəfa gördüm,
Kimi ki, bivəfa dünyadə gördüm, bivəfa gördüm.
 2. Kimə kim, dərdimi izhar qıldım, istəyib dərman,
Özümdən həm betər bir dərdə ani mübtəla gördüm.
 3. Mükəddər xatirimdən qılmağı bir kimsə qəm dəf'in,
Səfadən dəm uran həmdəmləri əhli-riya gördüm.
 4. Əgər su damənin tutdum, rəvan döndərdi üz məndən,
Və gər güzgüdən umdum sidq, əksi-müddəa gördüm.
 5. Ayaq basdım dəri-ümmidə sərgərdanlıq üz verdi,
Hünər səriştəsin tutdum, əlimdə əjdəha gördüm.
 6. Mənə göstərdi gərdun, tirə bəxtim kövkəbin yüz kəz,
Məni-bədbəxt ona hərgah kim, baxdım qəra gördüm.
 7. Füzuli, eyb qılma üz çevirsəm əhli-ələmdən,
Nədən kim, hər kimə üz tutdum ondan yüz bəla gördüm.
1. Hər kimdən ki, vəfa istədim, əksinə, ondan cəfa
gördüm, hər kimi bu vəfasız dünyadə gördüm, vəfasız gör-
düm.
2. Kimə ki, dərdimi danışib dərman istədim, onu
özümdən də betər bir dərdə bulaşmış gördüm.
3. Kədərli könlümdən heç kəs qəmi uzaqlaşdırma
bilmədi, düzlükdən dəm vuranları yalançı gördüm.
4. Əgər suyun atəyindən tutdumsa, başqa səmtə axdı,
güzgüdən sədaqət umdumsa, istədiyimin əksini gördüm.
5. Ümid qapısına ayaq basdımsa, avaraçılıqla
rastlaşdım, hünər ipinə əl atdım, əlimdə ilan gördüm.

6. Zəmanə qara bəxtimin ulduzunu mənə yüz dəfə
göstərdi, Mən bədbəxt də ona haçan baxdım, onu qara
gördüm.

7. Füzuli, bəşər övladından üz çevirməyimi mənə eyib
tutmayın, onun üçün ki, hər kəsə ümid bağladım, ondan
yüz bəla gördüm.

*Bu Novfəlin Məcnuna ümidvarlıq verdiyidir
və gözəl sözlərlə razılığını aldığıdır.*

Bu fəslin də qısa məzmunu belədir: Novfəl Məcnunu
öz söhbətilə inandırır ki, sən narahat olma, bu işin həlli
mənim qüdrətimlədir və Leylinin atasına bu məzmununda bir
məktub yazır: «Ey yüksək, ali nəsil, dostlara düşmən
olmayın. Leylini Məcnuna rəfiq edin. Bir-birinə yaraşan
iki gənci ayırmaq zülm deyilmi? Əgər bu iş qızılla düzəlsə,
nə qədər istəyirsiniz deyın. Məni qılinc çəkməyə məcbur
etməyin.

Leyli tərəfdən isə belə bir cavab gəlir ki: «Bizdə dəliyə
dərman yoxdur. Qızıllarınla fəxr eləmə, öz
xəzinəmizdəkilər özümüza bəsdir. Qılıncdan da çox dəm
vurma, bizim də qılıncımız var».

*Bu Novfəlin Leyli qəbiləsilə
müharibə etməsidir
və qalib gölməyib, sülh bağlamasıdır.*

Novfəl bu cavabı eşidib savaşa tədarük görüb, Leyli
qəbiləsinə hücum edir. Bu hücumu hazır olan əks tərəf də
döyüşə atılır və savaş başlayır. Gəlin, görək bu döyüşdə
Məcnun neyləyirdi.

1. Məcnun olara qılıb nəzarə,
Çəkmişdi özüni bir kənarə.
2. Durmuşdu ələmmisal, bibak,
Bir ərsədə şərmsarü qəmnək.

3. Çəkmişdi bu ləşkər içrə rə'yət,
Ol ləşkər üçün dilərdi nüsət.
4. Bunlar ilə hay-huy edərdi,
Fəth onlara cistcuy edərdi.
5. Bu ləşkər ona müinü qəmşar,
Ol talibi-fəthi-ləşgəri-yar.
6. Gər öz sipəhində görsə məqbul,
Şükr eyləməyə olurdu məşğul.
7. Vər görsə qətili-qövmi-dildar,
Dərd ilə qılırdı naləvü zar.
8. Səbzə kimi, olsa gər müyəssər,
Öz ləşgərinə urardı xəncər.

1. Məcnun özünü bir tərəfə çəkib onlara tamaşa edirdi.

2. Bayraq kimi, qorxusuz, dərddli və xəcalətli dayanmışdı. (Xəcalət çəkməyinin səbəbi, insanların ona görə qırılması idi)

3. Bu qoşunda iştirak etməsinə baxmayaraq, o qoşuna uğur diləyirdi.

4. Bunlarla səs-küy çıxarırdı, onların qələbəsinə arzulayırdı.

5. Bu ordu onun arxası, köməyi idi, amma yarın ordusunun qələbəsinə arzulayırdı.

6. Əgər öz qoşunundan öldürülən görsəydi şükr edirdi.

7. Əgər yarın qoşunundan öldürülən görsəydi, fəryad edib ağlayırdı.

8. Mümkün olsaydı öz ordusunu xəncərlə göy ot kimi biçərdi.

Bir nəfər Məcnunu belə vəziyyətdə görüb deyir ki, - «Ay qaragün, bu nə işdir görürsən. Biz sənə yolunda canımızdan keçirik, sən düşmən üçün qələbə arzulayırsan. Bu ağıllı adamın işi deyil. Əgər aqilsənsə, bu nə işdir görürsən». Məcnun cavab verir ki: - «Mən yarımın qurbanıyam, onun vəsilinə ümid bağlamışam. Bizimlə döyüşən dostumun ordusudur, mən dostumla düşmənçilik edə bilmərəm. Mən

fürsət axtarıram ki, canım yarımın qəbul etdiyi can olsun, istər ölmüş, istər əsir halda».

1. Çün böylə cavab eşitdi sail,
Ol fəzlü kəmalə oldu qail.

Sual verən bu cavabı eşidib, onun fəzilət və kamalı ilə razılaşıır. Axşama qədər davam edən döyüşdə məğlub olmağa yaxın olan Novfəl döyüşü səhərə qədər saxlayır. Hər iki qoşun öz düşərgəsinə çəkilir. Heç bir döyüşdə məğlub olmayan Novfəl, bu məsələni həll etmək üçün yaxınlarını toplayıb, çox qərribə bir vəziyyətə düşdüyünü, elə bil kimsə bir ALLAH adamının onları dua etdiyini söyləyir. Yaxınları ona:

1. Ərz eylədilər ki, - Ey cahandar,
Məcnundan olubmusan xəbər dar.

2. Biz can qılırsız onun fədası,
Ə'damızıdır onun duası.

3. Biz qəsd edirik onun muradın,
Ol düşməne bağlar etiqaadin.

4. Novfəl ki, eşitdi ol kəlamı,
Qalmadı ol əmrə e'timami.

5. Bilmişdi ki, sahibi-nəzərdir,
Əlbəttə duası mö'təbərdir.

6. Bildi ki, müyəssər olmaz ol kam,
Tə'sir qılır dua sərəncam.

1. Ərz elədilər ki,- Ey cahandar, Məcnundan xəbərin varmı?

2. Biz canımızı ona qurban edirik, o düşmənlərimizi dua eləyir.

3. Biz onun kama çatması üçün çalışırıq, o, etiqaadını düşməne bağlayır.

4. Novfəl bu sözləri eşidib, daha bu məsələnin həllinə çalışmadı.

5. Məcnunun nəzər sahibi olduğunu anlamışdı, əlbəttə belə bir insanın duası qəbul olacaq.

6. Bildi ki, bu arzu yerinə yetməyəcək, nəhayət duası təsir edəcək.

Novfəl, əgər qələbə çalsa, bir daha Leylinin adını çəkməyəcəyinə nəzr etdi. Maraqlıdır, görəsən nəyə görə Novfəl qalib gələcəyi təqdirdə ALLAH dərğahında qurban kəsməyi, yetim-yesir qarnı doydurmasını yox, məhz Leylinin adını çəkməyəcəyini nəzr edir və qalib gəlir. Çünki Novfəl, Məcnunun fəziləti qədər Leylinin toxunulmaz olduğunu başa düşmüşdü. Ona görə də bu cür nəzr etdi. Doğrudan da Leyli həyatının sonuna qədər toxunulmaz olaraq qalır. Zahirə iki qəbilə arasında gedən bu döyüş, batində Məcnunun məcazdakı sınaqlarından biri idi ki, ondan da alnıaçıq, üzüağ çıxır. Əgər Leyli tərəfin qoşununa yox, onu müdafiə edənlərə kömək etsəydi, o zaman nə bu sınaqdan çıxıb bilməzdi, nə də ilahi eşqə çata bilməzdi.

*Bu Novfəlin ikinci dəfə vuruşub
qalib gəldiyidir və əhdinə vəfa etdiyidir.*

Səhər yenidən döyüşə atılan Novfəl bu dəfə çox asanlıqla Leyli qəbiləsinə qalib gəlir. Məğlubiyyətini görən Leylinin atası çox pərişan halda Novfəlin hüzuruna gəlir və ondan aman istəyib deyir: «Sən təriflərə layiq bir sərkərdəsən. Qalibsən və ixtiyar sahibsən. Səndən istəyim, ancaq budur ki, Leylinin adını tutmayasan, çünki o başqasına ad olunub. Qızımın üstündə iki adın olması namusuma ləkədir». Novfəl cavab verir ki, «bu iş başqasının dərдинə dərman etmək üçün idi. Mənə sənəin nə malın, nə əhli-əyalın gərəkdir. Bu işin düzəlməyəcəyini artıq özüm də başa düşmüşəm və bu işdən peşmanam. Bu səhvə görə ALLAH-dan bağışlanmağımı diləyirəm».

Məcnun, Novfəlin döyüşü saxlayıb öz məmləkətinə döndüyünü görüb, ona özünəməxsus etirazlar edərək yenə də səhraya üz tutur.

*Bu Məcnunun özünü zəncirə vurduğudur
və bəhanə ilə Leyli tərəfə getdiyidir.*

Bu fəslin də qısa məzmunu belədir ki, bir gün səhər o səhra müsafiri yenə də vəhşiləri ətrafına toplayıb gəzirdi. Bir əsir zəncirini əlində tutmuş qəmli bir qocaya rast gəlir. Əsirə ürəyi yanan Məcnun, qocadan onun kim olduğunu soruşur. Qoca deyir ki: «Bu mənim dostumdur. Biz hər ikimiz fəqirik, ev-ev gəzib sədəqə diləyirik, hər nə yığsaq yarı onundur, yarı mənim. Məcnun qocaya deyir ki, sən səhv edirsən, zəncir dəlilərdən üçündür. Onu azad elə, məni zəncirə vur. Ev-ev gəzək, hər nə yığsaq hamı sənəin olsun, mən heç nə istəmirəm. Qoca qazanc ümidilə əvvəlki əsiri azad edib Məcnunu zəncirləyir.

*Bu Məcnunun, zəncirə qəmini danışmasıdır
və öz dərдинin bəyanıdır.*

Elə ki, Məcnun özünü zəncirə bağlayıb hərəkət edirlər, zəncirin səsinə səs verərək öz dərдинi ona danışa-danışa, ev-ev gəzib, gəlib Leyli yaşayan evə yetişirlər. Məcnun evin qarşısında diz çöküb ixtiyarsız elə bir ah çəkir ki, Leyli evin içində o ahı eşidib o da bir ah çəkir və çölə çıxır. Məcnunu çox xəstə və görünməz qədər əridiyini görüb:

1. Didar ilə, ol şəhi-lətafət,
Mehmanına eylədi ziyafət.
2. Razi-dili-zarın etdi ifşa,
Bu şe'ri-bədihi qıldı inşa.

1. O gözəllik şahı özünü göstərməklə, Məcnuna qonaqlıq verdi.

2. Ağlar ürəyinin sirrini dağıdıb, bədahətən bu şeiri qoşdu:

1. Yar rəhm etdi məgər naləvü əfğanımıza,
Ki, qədəm basdı bu gün, külbeyi-ehzanımıza.

2. Əşk baranı məgər qıldı əsər kim, nagah,
Bitdi bir şaxi-gülü-tazə, gülüstanımıza.

3. Bizə ah atəşinin yanmağı ondan bilinir,
Ki, çırağ eylədi rövşən qəmi-hicranımıza.

4. Bu vüsələ yuxu əhvalı demək mümkün idi,
Əgər olsaydı yuxu dideyi-giryanımıza.

5. Bir xəyal ola məgər gördüyümüz, yoxsa nigar,
Mütləqa xətirə gəlməz ki, gələ yanımıza.

6. Yar mehmanımız oldu, gəlin, ey canü könül,
Qılalım sərf nəmiz var isə mehmanımıza.

7. Dilbərin canə imiş qəsdı, Füzuli, gəl kim,
Can verib dilbərə, minnət qoyalım canımıza.

1. Məgər yarımız çəkdiyimiz fəryadə rəhm etdi ki, bu gün qəm evimizə qədəm qoydu.

2. Göz yaşlarımın yağışı təsir etdi ki, gülüstanımızda təzə bir gül bitdi.

3. Ah atəşinin yanmağını ondan bilir ki, bu çırağ hicran gecəmizi həmişə işıqlandırır.

4. Yaşlı gözlərimizə yuxu gəlsəydi, bu görüşməyə yuxu deyərdim.

5. Bu gördüyümüz xəyaldan başqa bir şey ola bilməz, yoxsa xəyalımıza gəlməz ki, yar yanımıza gələ.

6. Madam ki, yar qonağımızdır, gəlin, ey can, ey könül, nəyimiz var qonağımız üçün sərf edək.

7. Bir halda ki, dilbər canımızın qəsdinə durub, Füzuli, gəl, biz də dilbərə can verib canımıza minnət qoyaq.

*Bu Məcnunun Leyliyə müqabil olub
əhvalını bildirməyidir
və bu fürsətlə gizli sirrini əyan etdiyidir.*

Bu fəsildə Məcnun Leylinin dediklərini dinləyib, zamanədən şikayət dolu sözlərlə öz dərini ona bildirir və onun dediyi qəzəlin qafiyəsində, bəhrində halına münasib bir qəzəl deyir:

1. Küfri-zülfün salalı rəxnələr imanımıza,
Kafər ağlar bizim əhvali-pərişanımıza.

2. Səni görmək mütəəzzir görünür, böylə ki, əşk,
Sənə baxdıqda dolar dideyi-giryanımıza.

3. Cövrü çox eyləmə ki, olmaya nəgəh tükənə,
Az edib cövrü cəfalər qılıban canımıza.

4. Əskik olmaz qəmimiz, bunca ki, bizdən qəm alıb,
Hər gələn qəmli gedər, şad gəlib yanımıza.

5. Var hər həlqeyi-zəncirimizin bir ağzı,
Müttəsil verməyə ifşa qəmi-pünhanımıza.

6. Qəmi-əyyam, Füzuli, bizə bidad etdi,
Gəlmişik icz ilə dad etməyə sultanımıza.

1. Zülfünə bənd olmaq küfrü imanımızda elə sökülər
açıb ki, hətta halımıza kafərlər də ağlar.

2. Səni görmək elə çətin məsələdir ki, sənə baxanda
göz yaşları gözlərimə dolur.

3. Zülm edəndə belə bol-bol eləmə ki, bir gün tükənə
bilər, az-az et ki, həmişəlik olsun.

4. Yanımıza şad gəlib, qəmli qayıdanların çoxluğuna baxmayaraq, qəميمiz heç vaxt azalmır.

5. Gizlin qəميمi aləmə ifşa etmək üçün, zəcirimizin hər halqasının bir ağzı var.

6. Füzuli, dünya qəmindən əzab çəkdiyimizə görə, acizənə sultanımıza şikayətə gəlmişik.

Sözün tamamı.

1. Bir ləhzə qılıb bu rəsmə fəryad,
Sultanına zülmi-eşqdən dad.
2. Zəcirini etdi parə-parə,
Tutdu yenə xəlqdən kənərə.
3. Əndamı şikəstə, çeşmi nəmnək,
Rüsvavü xərabü məstü bibək.
4. Ardınca qoşun-qoşun uşaqlar,
Əhvalına kim gülər, kim ağlar.

1. Bir an bu çəkilmişə, yəni taleyin yazdığına, fəryad edib, eşq zülmündən sultanına dad edib,
2. Zəcirini parçalayıb yenə üzünü xəlqdən kənərə tutdu.

3. Bədəni yaralı, gözləri yaşlı, rüsva, məst, qorxusuz və xərabəti.

4. Ardınca dəstə-dəstə uşaqlar düşüb, əhvalına kimi gülər, kimi ağlardı.

*Bu Məcnunun korluq bəhanəsilə
dildar cəmalını gördüyüdür
və ümid gözünü məqsəd tutmasına yetirdiyidir.*

İkinci dəfə Leylinin qapısına korluğu bəhanə edib gələn Məcnun yenə də zamanə zülmündən, ruzigar sıxıntısından şikayət edərək səhrayə qaydır. Bununla da onun məcazi eşqdəki sınaqları başa çatır. Məcaz adlanan bu dolanbacın dolaşq yollarından çox böyük ustalıqla

keçən Məcnunu ilahi eşqə yetmək yollarında daha bir maneə gözləyir ki, o da Əflatuni eşqdır.

Hələlik Məcnunu səhradə vəhşilərlə qoyaq, görək İbn Səlamla Leylinin əhvalatı necə oldu.

*Bu İbn Səlamın Leyli vüsəlinə
rəğbət bəslədiyidir
və bu iddiada ümid səhərinin yalançı
sübh ilə açıldığıdır.*

İbn Səlamın adamları Leylinin atasından razılıq alıb geri qayıdılar. İbn Səlam bu razılığa sevinib yaxınlarını toplayıb, Leyliyə nişan göndərir və Leylinin kəbinini ona kəsirlər.

1. Leyli bu cəfadən oldu agah
Kim, buldu baharına xəzan rah.

1. Leyli ona olunan bu zülmədən zəbər tutdu və bildi ki, baharına xəzan yol tapdı.

1. Hər ləhzə qılırdı ahü bidad,
Derdi ki,- əlindən, ey fələk, dad.
2. Səndən bumudi mənim muradım,
Dövrənə bağlı e'tiqadım.
3. Vəslini təvəqqe etdiyim yar,
Billah, bu deyil, yanılma, zinhar.

1. Hər an ahü fəryad edib deyirdi ki: əlindən dad, aman, ey fələk.

2. Mən sənə dövrənə etiqad bağlayıb, bunumu sənədən istəmişdim.

3. Amandır, səhv salma, vüsəlini arzuladığım yar bu deyil.

1. Ol nəqşi-səhifeyi-vəfadır,
Bu tərz-i cərideyi-fənadır.

2. Ol qərğeyi-bəhri-zövqi-candır,
Bu məhv tənə'ümi-cahandır.
3. Ol xeyr yoluna rəhbərdir,
Bu başladıqı təriqi-şərdir.
4. Cananəsi üçün ol dilər can,
Öz canı üçün dilər bu, canan.
5. Mən onunam, ol mənim, əzəldən
Saxla bu əlaqeyi xələdən.
6. Ey çərx, bu əqd olanda möhkəm,
Bəlkə yox idin aradə sən şəm.
7. Gəl tərki-təğəllübü sitəm qıl,
Tanrını aradə gör, kərəm qıl.
8. Vermə qəviyə zəif malın,
Düşmənlərə dustlər hələlin.

1. O vəfa səhifəsinin nəqsi, bu isə heçlik dəftərinin əksidir.
2. O canın zövq aldığı dənizə, bu isə dünya malına batıb.
3. O xeyr yolunun rəhbəridir, bunun tutduğu şər yoldur.
4. O cananəsi üçün can istər, bu canı üçün canan.
5. Əzəldən mən onun, o mənimdir, bu əlaqəni xələdən saxla.
6. Ey çərx, bizim nigahımız kəsildə, bəlkə də sən hələ yaranmamışdın.
7. ALLAH-a bax, rəhm elə, gəl o yan-bu yana dönməyə, zülmə son qoy.
8. Güclüyə zəifin malını, düşməne dostun halalını vermə.

1. Dərd ilə qılırdı naləvü ah,
Əsbabi-təcəmmülündən ikrah.
2. Dövrəndən edib fəğanü fəryad,
Bu şe'ri oxurdu ol pərizad.

1. Bəzək-düzəkdən ikrah edərək, dərd içində ah çəkirdi.
2. Dövrəndən fəryad edə-edə, o pərizad bu şeiri oxuyurdu.

Bu qəzəl Leyli dilindəndir.

1. Xilafı-rə'yim ilə, ey fələk, mədar etdin,
Məni gül istər ikən, mübtəlayi-xar etdin.
 2. Müruri-ömrədə bir dönmədin muradım ilə,
Dönə-dönə mənə zülm etməyi şüar etdin.
 3. İhanətimdə nədir bilməzəm muradın kim,
Əzizi-ələm ikən, xarü xaksar etdin.
 4. Ümidvar idim əvvəl ki, bir nişat görüm,
Binayi-möhnətimi, indi üstivar etdin.
 5. Cəfa əlilə qılıb çək, pərdeyi-səbrim,
Nihan olan qəmimi xəlqə aşikar etdin.
 6. Vəfadə verməyə can, vermədin mənə möhlət,
Məni bu əhd vəfasında şərmsar etdin.
 7. Bir özgəni mənə yar eyləməklə, sən guya,
Mənimlə yar olalı, özgə ilə yar etdin?
 8. Məgər bilindi, Füzuli, sənə fələk halı,
Ki, varını bu cahanın yox e'tibar etdin.
1. Ey fələk, sən mənim istəyimin əksinə dolandın, gül arzusunda olduğum halda məni tikana düşür etdin.
 2. Ömrüm boyu bir mənim arzuma münasib dolanmadın, döndükcə mənə zülm etməyi özünə şüar elədin.

3. Məni bu cür alçatmaqda istəyin nədir bilmirəm, aləmin əzizi olduğum halda gözdən salıb zəlif elədin.

4. Əvvəllər ümid edirdim ki, bəlkə bir şadlıq görüm, amma sən möhnətimin binasını daha da möhkəm elədin.

5. Səbrimin pərdəsini zülm əlilə yırtıb, gizlin saxladığımı qəmimi xalqa aşkar elədin.

6. Vəfa yolunda can verməyə mənə möhlət vermədin, əhdinə vəfa edə bilmədiyim üçün xəcalətli oldum.

7. Bir özgəsini mənə yar etməklə, elə bildin mənimlə yar olanı başqasıyla yar elədin.

8. Füzuli, fələyin halından xəbərin oldu məgər, dünyanın varlığının etibarını yox bildin.

Sözün tamamı.

Belə bir dərd içində sızıldayan Leylini məşşatənin əli ilə bəzəyib, gəlinlik paltarını geyindirib İbn Səlamın evinə yola salırlar. Xülasə, hamı dağılıb gedəndən sonra İbn Səlam bəy otağına daxil olur. Leylinin gözəlliyinə bir az da yaxından tamaşa etmək üçün üzündən duvağını qaldırmaq istəyir. Leyli öz toxunulmazlığını qorumaq xatirinə özündən belə bir yalan uydurur. Mən məktəbə getdiyim vaxtlar mənə bir cin görünərdi. Həmişə deyərdi ki, əgər bir adam oğluyla evlənsən sənə də, onu da öldürərəm. Bu saat həmin cin yanımda dayanıb o sözləri təkrar edir. Amandır mənə yaxınlaşma ki, ikimizi də öldürər. Mən sənə qarşında fəqir bir bəndəyəm və sənə əsirinəm. Mənim vüsəlimə yetmək istəyirsənsə, əvvəl bir çarə tap ki, bu cin məndən uzaqlaşsın, ondan sonra həm sən kəmə çat, həm də mən. O sadə ürəkli İbn Səlam Leyliyə inanır, canı və səltənəti üçün qorxuya düşür. Leyliyə çarə axtarmaq üçün ayağa durur və dərindən dərman gəzməyə başlayır.

*Bu Zeyd vəfadarın Məcnuna xəbər gətirdiyidir
və Leyli ilə İbn Səlamın evlənmək
müjdəsini yetirdiyidir.*

İbn Səlam Leylinin dərindən dərman axtarmaqda olsun, biz isə görək əsərdə daha nələr baş verir. Məcnunun, eşqin zövqünü dadmış Zeyd adlı vəfalı bir dostu var idi. Məcnunu hamıdan daha yaxşı o başa düşürdü. Leylinin İbn Səlamla evlənmək xəbərini də Məcnuna o çatdırır. Bu fəslin yığcam məzmunu budur. Ancaq, Zeydin vəfası nə dərəcədə idi, bu xəbəri kimdən eşidir, Məcnuna nə cür çatdırır, Məcnun bu xəbərə nə cür münasibət göstərir, bütün bunlardan xəbərdar olmaq üçün və o deyilişdəki gözəlliyi seyr etmək üçün görək Füzulinin özünü oxuyasan. Çünki sözlə o gözəlliyi, ancaq Füzuli kimi dahi bir şair yarada bilər. Bütün məsnəvinin olduğu kimi köçürmək və nəsrə çevirmək artıq zəhmətdən başqa bir şey olmazdı. Ona görə ki, istər Leyli və Məcnun poemasının özü, istər onun nəsrə çevrilmiş variantı kitab halında çap olunmuşdur. Maraqlananlar N. Rzanın «Leyli və Məcnun» əsərinin bədii nəsrə şərh kitabına müraciət edə bilərlər. O kitabda əsərin həm özü var, həm də kölgəsi. Bizim məqsədimiz isə başqa məsələ olduğu üçün, bəzi hallarda məsnəvidən ixtisarla nümunələr, bəzi hallarda isə yalnız məmnunundan xəbər verməklə kifayətlənirik. Onsuz da Füzuli şeirini nəsrə o gözəllikdə vermək mümkün deyil.

*Bu Məcnunun Leyliyə bir danlaq dolu məktubudur
və şikayətlə dolu sifarişidir.*

Məktub belə başlayır:

1. Dibaçeyi-namə nami-mə'bud,
Qəyyümü qədimü həyyü mövcud.

2. Ol pərdəkeşi-hicabi-əsrar,
Kim, aləmi yoxdan eylədi var.
3. Gün güzgülün eyləyən mücəlla,
Dün türresin eyləyən mütərra.

Bu altı misralıq şeirin məzmunu belədir: Bu məktubun müqəddəs müqəddiməsi; Qəyyum, Qədim, Diri, həmişə var olan, sirr pərdəsini açan, aləmi yoxdan var edən, günün güzgülünü cilalandıran, gecənin saçlarını tərəvətli edən ALLAH-ın adı ilə başlayır.

Bir şeyə diqqət yetirmək lazımdır ki, insanın namusuna toxunan belə bir xəbərdən (Leylinin ərə getmək xəbərindən) min cür hala düşən Məcnun, onu bu hala salan insana məktub yazır, lakin ALLAH-ın adını ilk növbədə yazmağı unutmur. Məcnunun bu hərəkəti onun mərifətindən irəli gəlirdi. Bu səhnə keyfiyyət başa düşənlərə çox söz deyir. Belə bir aşiqin yangı dolu məktubunun gözəlliyini yalnız onun əslində görmək mümkündür, nəsrində yox. Məktub bir mürəbbə ilə bitir. Sonra sözün tamamı gəlir ki, burada da məktubun Zeyd vasitəsilə Leyliyə çatması təsvir olunur.

*Bu Leylinin Məcnunun məktubuna cavabıdır
və danlağa görə üzrünü göstərməsidir.*

Bu fəsil Leyli dilindən yazılmış şikayət və giley dolu bir məktubdur. Bu məktubun da girişi çox maraqlıdır. Leyli Məcnunun məktubunu alıb oxuyur, məzmunundan agah olur və ona belə bir cavab yazır:

1. Bu tərz ilə kilki oldu cari,
Kim, əvvəli-namə, nami-bari.
2. Mə'mari-binayi-əqdü peyvənd,
Vəhhabi-ətayi-malü fərzənd.
3. İzhari-vücut edən ədəmdən,
İcadi-hüsud edən qidəmdən.

4. Məşşateyi-şahidi-zəmanə,
Sultani-bülənd-asitanə.

Leyli də öz növbəsində məktubunu ALLAH-ın adı ilə başlamağı unutmur: Qələmi məktubu belə yazmağa başladı. Məktubun əvvəlini, nigah və calağ binasının memarı, övlad və mal bağışlayan, yoxluqdan varlığı yaradan, indiliyi qədimdən törəyən, zamanə gəlininin saçını darayan, sarayının kandarı uca olan ALLAH-ın adı ilə başlayıram.

Hər iki məktubun dibaçəsi təsadüfən ALLAH-ın adı ilə başlamır. Füzuli bunların ALLAH adamı olmalarına, hər bir işi öz istəklərinə görə yox, yalnız ALLAH xatirinə gördüklərinə işarə edir. Hətta bir-birinə olan sevgiləri də ALLAH xatirinə idi. Yəni, ALLAH-təalanın bu eşqi bəyəndiyi və sevdiyi üçün o yolu tutmuşdular və ALLAH bəyənən yol ilə gedirdilər. Bu məktub da bir mürəbbə ilə sona çatır. Sözün tamamında isə qeyd olunur ki, məktub Məcnuna yetdi, alıb oxudu və Leylinin vəziyyətindən agah olub o tərəfdən rahatlıq tapıb şadlandı.

Bu iki aşiqin bir-birinə yazdıqları məktubların gözəlliyi, bədiyyatı, məzmunu sözsüz ki, dahi bir sənətkarın gözəl sənətinin əksidir. Ancaq bu məktublar mənə aləmində hər iki aşiqin məcazi eşqdə dəf etdikləri sonuncu əngəllərin rəmzləridir. Leyli bir müddət evdə qalıb sirrini gah şama, gah çırağa, gah buluda deməklə imtahan verirdi. Sonuncu sınağı isə, ərə verilməyi idi ki, ondan da uğurla çıxıb məcazi eşqini tamamladı. Məcnun da gah Kəbəyə getməklə, gah Novfələ rast gəlməklə, gah dağ, gah ahu ilə söhbət etməklə sınıanırdı. Leylinin İbn Səlama verilməsini eşitdikdə, qeyrət atəsinə yanmaqla o da məcazi eşqini tamamladı. Çünki kamil insanda olmağı vacib olan dörd fəzilətdən biri də iffətdir. Leylinin ərə getməsində, Məcnunun şikayəti iffətli olmasından idi. Həmçinin, Leylinin də İbn Səlam üçün uydurduğu cin söhbəti iffətli olmasına dəlalət edirdi.

Hər iki aşıqi Əflatuni eşqin astanasında durmuş
vəziyyətdə qoyub, növbəti fəslə keçək:

*Bu Məcnunu, atası səhrada tapdığıdır
və yola gətirməyə aciz qaldığıdır.*

Belə rəvayət edirlər ki, bir nəfər Məcnunun atasının
yanına gəlib deyir ki: - «Ey dərdli qoca, Leylinin atası,
Məcnunun onu abırdan salıb, xalq içində biabır
etməsindən danışır və onu öldürmək istəyir, bu dərdə bir
çarə qıl».

Yazıq qoca səhralara düşüb çox gəzir, çox axtarır və
nəhayət oğlunu elə bir vəziyyətdə tapır ki:

1. Qət'i-nəzər eyləmiş cəhandan,
Keçmiş sərü çeşmə cismü candan.
2. Nə mülk, nə mal cüstcusi,
Nə ata, nə ana arizusi.
3. Getmiş yelə bərgi-e tibari,
Ol qalmışu mərg intizari.

1. Dünyadan gözünü çəkmiş, başından, gözündən,
bədəninədən, canından keçmiş.

2. Nə mal, nə mülk qovğasında, nə ata, nə ana
arzusunda.

3. Etibarlılıq yarpaqlarını yel aparmış, bir özü qalıb,
bir də ölüm həsrəti.

1. Ol pir çü gördü oğlu halın.
Tökdü rüxi-zərdə əşki-alın.
2. Yanında oturdu zarü qəmnak,
Əl urdu ki, çöhrəsin edə pak.
3. Ol şiyftə açdı çeşmi-pürğəm,
Kimsən dedi: - Ey mənimlə həmdəm.
4. Gər elçi isən yetir pəyamin,
Ver müjdəsin, ol məhi-təməmin.

5. Vər yolçu isən, oturma qafil,
Əzm eylə, gözət bir özgə mənzil.

1. O qoca oğlunun halını görüb, qanlı göz yaşlarını
saralmış üzünə axıtdı.

2. Dərdli-dərdli onun yanında oturdu, əl uzadıb üzünü
təmizləmək istədi.

3. Yazıq Məcnun yaşla dolu gözlərini açıb, ey insan,
kimsən, dedi.

4. Əgər elçisən, o kamilləşmiş aydan bir xəbər ver.

5. Əgər yol keçənsənsə, dur get, başqa bir yerdə otur.

Ata oğluna nəsihət etməyə başlayır və təxminən bu
məzmununda danışır: «Oğul, mən sənin atanam. Bu nə haldır
ki, düşmüşsən. Bir vaxtlar aşıqlıq etdin, dedik, uşaqlıq
dövrüdür keçər gedər. Onu sənə irad tutmuram, eybi
yoxdur. Artıq mən qocalmışam, ömrümün sonu yaxınlaşır.
Mənə yerimdə oturan bir varis lazımdır. Qalx, gedək
mülkü malıma sahib dur». Məcnunun bu nəsihətdən
halının nə cür dəyişdiyini və atasına verdiyi cavabı
Füzulinin öz dililə desək daha gözəl olar:

1. Çün pəndi tükətdi ol xirədmənd,

Məcnunə təfavüt etdi ol pənd.

2. Dövlətli sözünə oldu mail,

Bir fikr elədi ki, ola aqıl.

3. Qət' edə səlasili-cünuni,

Sövdasının olmaya zəbuni.

4. Tərk eyləyə arizuyi-dildar,

Eşqə dəxi olmaya giriftar.

5. Əmma yenə eşq şəhriyari,

Fərmanına çəkdi ol fikari.

1. Ağıllı qocanın sona çatan bu məsləhəti, Məcnunun
halını dəyişdirdi.

2. Dövlətli sözü xoşuna gəldi, bir istədi ki, ağıllansın.

3. Dəlilik zəncirini atıb, artıq sövdanın əsiri olmaq istəmədi.

4. İstədi dildarının arzusunu atıb, eşqə düçar olmaqdan əl çəksin.

5. Amma yenə eşqin şəhriyarı onu öz fərmanına tabe elədi.

Elə bil ki, eşqin şəhriyarı ona belə deyirdi:

1. Key varı olan mənim cahanda,
Nən var sənin bu cismü canda.
2. Canə təmə` etmə kim, mənimdir,
Tərk eylə tənə ki, məskənimdir.
3. Məndən keçü canü təndən ayrıl,
Qoy varlığın, özünlə sən bil.

1. Ki, ey varlığı mənim olan, bədəndə, canda sənənin nəyin var.

2. Cana tamah salma, o mənimdir, bədəni tərk et, o mənim yerimdir.

3. Məndən əl çək, bədənlə candan ayrıl, varlığını qoy, özünlə özün bilərsən.

Məcnunun qulağına gələn bu səs, bütün varlığını yoxdan yaradan bir qüdrətin səsi idi. Əgər insan bədənlə canın vəhdətindən yaranan bir vücud, bir varlıqdırsa, deməli, bu varlığı var edən var. Yəni, bədəni də, canı da verən verdiklərini geri alsaydı, yerdə yenə yoxluq qalar. Məcnunun xəyalından bir anlıq dünya malına sahib olmaq istəyi keçdisə də, hətifdən gələn bir səs onu bu puç xəyalından uzaqlaşdırdı. Mütəlak varlıqdan başqa hər şeyin faniyyətinə yəqinliyi olan Məcnun bu səsin təsirindən ayıldı və atasına belə cavab verdi:

1. Key eyni-səlah olan bəyani,
Vəz'i mənə afiyət nişani.
2. Mən həm buna qailəm ki, pəndin,
Məzmuni-kəlami-suzməndin.

3. Nisbət mənə xeyridir, deyil şəh,
Gər olsa eşitməyi müyəssər.

4. Gərçi sözüne qulaq tutdum,
Nə sud eşitdimü unuttum.

5. Sən demə ki, tut xəbər sözündən,
Kim, yox xəbərim mənim, özündən.

6. Eşq aldı dərunimü birunim,
Getdi yelə səbr ilə sükunim.

7. Mən əqlə təvəccöh eylərəm çox,
Sövdə yolunu tutar ki, - yox, yox.

8. Sən qandanü tərki-eşq qandan,
Eşqi-əzəli çıxarmı candan.

9. Tənənin sitəmilə canə yetdim,
Tərk eylə məni ki, tərkini etdim.

10. Lütf eylə, zaman-zaman verib pənd,
İslahıma olma arizumənd.

11. Artar ələmim bu macəradən,
Atəş kimi cünbüşü-həvadən.

12. Bir şişə ki, oldu parə-parə,
Peyvəndinə hiç varımı çarə.

13. Təklifimi qılma xanü manə,
Gör sür'əti-gərdisi zəmanə.

14. Çün sən həm onu qoyub gedirsən,
Onda məni əyləyib nedirsən.

15. Ancaq mənə ərzi-mülkü mal et,
Oğlunu özün kimi xəyal et.

16. Fərz eylə ki, malə oldu vali,
Getdi, yenə qeyrə qoydu mali.

1. Ey sözləri bəyənilən, nəsihəti rahatlıq nişanı olan.
2. Bilirəm ki, xeyirli nəsihətlərinin məzmunu,
3. Eşitməyi əgər mümkün olsa, xeyirlidir.
4. Sözüne qulaq asdım, nə xeyri, eşidən kimi də unuttum.
5. Demə sözlərimdən xəbər tut, mənim heç özündən xəbərim yoxdur.

6. Eşq içimi və cölümü elə alıb ki, səbrimi və sükutumu yel aparıb.

7. Mən ağıllı olmağa çox can atıram, amma sövda qoymayıb deyir ki,

8. Sən hara, eşqi tərək eləmək hara, əzəli eşq candan çıxarmı.

9. Tənələrdən cana gəldim, məni tərək et ki, mən də səni tərək etdim.

10. İnsafın olsun mənə öyüd verməklə, məni düzəltməyə çalışma,

11. Bu söhbətdən dərdim artır, necə ki, atəş küləkdən artar.

12. Bir şüşə ki sındı, bitişməyi mümkündürmü?

13. Məni evə çağırma, zamanın sürətlə keçdiyini gör ki,

14. Sən onu qoyub gedirsən, amma məni əyləmək istəyirsən.

15. Sən mənə dövlət təklif elə, ancaq məni də özün kimi bil.

16. Fərz elə mən bu dövlətə sahib oldum və öldüm, kiməsə qoyub getdim.

Bu cür arifanə sözlərlə atasına cavab verən Məcnunun birdən bədəni titrəyir və qolundan qan fışqırır. Atasını bu mənzərədən heyrətdə görən Məcnun deyir: - Heç tərəddüd etmə, qan alan sevgilimin qolundan qan aldı, məndə də əsəri göründü.

1. Fəsd eylədi ol büti-pərizad,
Niş urdu onun qoluna fəssad.

2. Ol zəxm əsəri göründü məndə,
Biz bir ruhuz iki bədəndə.

3. Bizdə ikilik nişanı yoxdur,
Hər birinin özgə canı yoxdur.

4. Sanma ki, öldür ol, mənəm mən,
Bir can ilə zindədir iki can.

5. Xürrəm oluram o olsa xürrəm.
Qəm yetsə ona, mənə yetər həm.

1. O pərizadın qolundan qan almaq üçün, qanalan qoluna nəstər vurdu.

2. Biz iki bədəndə bir ruh olduğumuza görə o yaranın əsəri məndə də göründü.

3. Bizdə ikilik əlaməti yoxdur, hər birimizin canı ayrı deyil.

4. Sən elə bilmə ki, o odur, mən mənəm, iki bədən bir can ilə diridir.

5. O şad olanda, mən də şad oluram, qəmli olanda mən də qəmli oluram.

1. Ol pir çü vaqif oldu halə,
İnsaf gətirdi ol kəmalə.

2. Bildi ki, degil bu nəqş batil,
Olmaz hiylə ilə eşq zail.

1. O qoca bu işin keyfiyyətini başa düşdü və bu yetkinliyə insafla yanaşdı.

2. Bildi ki, bu əsər batil deyil, eşq hiylə ilə zail olmaz. Artıq ona nəsihət etməyib ümitsiz halda evə qayıdır.

Bu Məcnunun atasının münaqişədən əl çəkdiyidir və çarəsiz qalaraq həsrətlə vidalaşdığıdır.

Məcnunun atası bu nəsihətlərin faydasız olub, artıq vəsiyyət etməyin vaxtının çatdığını görür və oğlu ilə vidalaşaraq, təxminən ona bu cür vəsiyyət edir:

«Ey arzularımın incisinin sapı, ey imanımın hüsnünün güzgülü, vəsiyyətimi eşit və sözlərimə qulaq as. Ey oğul, mən səni dünyaya gətirməsəydim, sən də bu hala düşməzdin. Sənin bu hala düşməyinin günahkarı mənəm. Mən səndən ayrılıb gedirəm, ancaq bir xahişim var. Matəmin yaraşığı aqlamaqdır ki, sənin də peşən odur. Bu aqlamağı tərək etmə, çünki dost, düşmən baxır. Qoy deməsinlər ki, filankəs varissiz öldü. Mən öləndən sonra

sən elə bu cür ağlamaqda davam et ki, desinlər atası üçün ağlayır.

Bu cür vəsiyyətlərlə sözünü tamamlayıb evə dönür, dərdə dözə bilməyib «Məcnun» deyir və canını tapşırır. Fəsil bu hikmətli sözlərlə bitir:

1. Dünyayə ümid tutmaq olmaz,
Hərgiz ölümü unutmaq olmaz.
2. Xoş xaneyi-eyşdir bu aləm,
Dərda ki, deyil əsası möhkəm.

1. Dünyayə ümid bağlamaq, ölümü də unutmaq olmaz.

2. Düzdür bu dünya çox gözəl bir eyş-ışrət evidir, amma heyif ki, təməli möhkəm deyil. Yəni, doğrudur, kef çəkməli dünyadır, əfsus ki, əbədi deyil.

Növbəti fəsildə atasının ölüm xəbərini eşidən Məcnunun, onun qəbrini tapıb, fəryad edib ağlamağından söz açılır.

Bu Məcnunun atasının vəfatından xəbərdar olduğudur və məzarına yol bulduğudur.

Bir gün Məcnun adəti üzrə Nəcdə¹ oturmuşdu. Bir nəfər ovçu onu görür, yaxınlaşıb tənə dolu sözlərlə Məcnuna deyir ki, ey həyası, abırı olmayan, atanı diriliyində şad etmədin, heç olmasa, öləndən sonra onu bir yad elə. Xəla-yiq bir yana, heç ALLAH-dan da utanmırsan? Məcnunun bu qəfil xəbərdən halı dəyişir, gəlib atasının qəbrini tapır. Qəbrin üstünə necə düşür, nə cür ağlayır, gerek Füzulinin özündən oxuyasan. Xülasə, bir qədər ata həsrətilə fəryad edib ağladıqdan sonra yenidən öz halına qayıdıb vəcdə gəlir və Nəcdə tərəf üz tutur.

¹ Nəcd, Ərəbistanda hündür bir yerin adıdır, yüksəklik deməkdir.

1. Ərbabi-kəmalə ol əyandır,
Kim, hüsn ilə eşq tovəmandır.
2. Hüsn ayineyi-cahannümadır,
Keyfiyyəti-eşq ona ciladır.
3. Hüsn olmasa eşq zahir olmaz,
Eşq olmasa hüsn mahir olmaz.
4. Hüsn olmasa eşqdən nə hasil,
Mə'şuq edər əhli-eşqi kamil.
5. Olmaz isə eşq, hüsn olur xar,
Eşq ilədir əhli-hüsnə bazar.
6. Məcnun idi şəm'i-məclisəfruz,
Leyli ona atəşi-cigərsuz.
7. Məcnun idi cami-rahətəfza,
Leyli ona badeyi-müsəffa.
8. Leylidən idi kəmalı-Məcnun,
Hüsn ilə olurdu eşqi əfzun.
9. Məcnundan idi cəmalı-Leyli,
Eşq idi edən cəmalə meyli.

1. Ağıl sahibləri bilirlər ki, eşq ilə hüsn əkizdirlər.

2. Hüsn dünyanı əks etdirən güzgü, eşq onu parıldandır.

3. Hüsn olmasa eşq üzə çıxmaz, eşq olmasa hüsn belə ustad olmaz.

4. Hüsn olmasa eşqdən bir şey hasil olmaz, aşıqi kəmal əhli edən məşuqdur.

5. Eşq olmasa hüsn zəlil olar, hüsn əhlinin bazarı eşq ilədir.

6. Məcnun məclislər işıqlandıran bir şam, Leyli onun yanan ciyərinin odu idi.

7. Məcnun rahatlıq camı, Leyli isə onun saf şərabı idi.

8. Məcnunun yetginliyi Leylidən idi, eşqi hüsn ilə artırdı.

9. Leylinin camalı isə Məcnundan idi, çünki camala meyl edən eşq idi.

Leylinin də, Məcnunun da bu cür müqayisəli şəkildə verilmiş təsvirləri hər ikisinin püxtələşməyindən xəbər verir, biri kamalda, biri camalda. Artıq onlar Əflatuni eşqdə imtahan vermək üçün hazır olan aşıqlərdir. Bu yolda Məcnunu gözləyən sınaq, Leylini gözləyən sınaqdan daha böyük, daha çətindir. Məcnunun bu mərhələdə birinci imtahanı belə baş verir. Bir yerdə Leyli ilə öz şəklini görür və Leylinin şəklini pozur. Bu səhnəni Füzuli belə təsvir edir:

1. Bir gün Məcnuni-dilşikəstə,
Səhrədə gəzirdi zarı xəstə.
2. Bir səfhədə gördü iki peykər,
Leyli, Məcnun ilə müsəvvər.
3. Məhv eylədi nəqşi-dilsitanın,
Qoydu özünün həmin nişanın.
4. Sordular ona həqiqəti-hal,
- Kim, nişə bir oldu iki timsal.
5. Dedi: - Bizə birdürür həqiqət,
Birlikdə yaraşmaz iki surət.
6. Olmaq gərək əhli-danış ağəh,
Kim, biz ikilikdən münəzzəh.
7. Sail dedi: - Bu deyilmidir ar,
Kim, yar ola yox, sən olasan var.
8. Sən netə qalırsan, ol olur həkk,
Barı onu qoy sənə qələm çək.
9. Dedi: - Rəhi-eşqdə nə layiq,
Mə'suqə ola niqabi-aşiq.
10. Üşşaq tənü həbib candır,
Tən zahirü təndə can nihandır.
11. Mə'suqə nə bak olursa məstur,
Aşiq gərək el içində məşhur.
12. Kim, aləmə aşiq axıdan yaş,
Mə'suq kim olduğun qılır faş.

1. Bir gün ürəyi üzülmüş Məcnun, səhrədə ağlar və xəstə halda gəzirdi.

2. Leyli Məcnuna oxşadılmış halda təsvir olunmuş iki surət gördü.

3. Özünə oxşayan şəkli saxlayıb, sevgilisində oxşayan şəkli pozdu.

4. Ondan bu əməlin həqiqətini soruşdular ki, niyə şəklin birini pozub ikini bir elədin.

5. Dedi: - Bizim həqiqətimiz birdir, birliyə isə iki şəkil yaramaz.

6. Ağıl sahibləri bunu bilməlidirlər ki, biz ikilikdən uzağıq.

7. Yol keçən soruşdu: - Bəs bu ayıb deyildirmi ki, yarının şəklini pozub, özünü saxlayırsan.

8. Əgər aranızda ikilik nişanı yoxdursa, onda özünü poz, onu saxla.

9. Məcnun cavab verdi ki, - eşqin yollarında layiq dəyil məsuqə aşıqın örtüyü olsun.

10. Çünki aşıqlər bədən, sevgililər candır, bədən görünər, can isə görünməz.

11. Məsuqənin el içində tanınmaması qorxulu deyil, aşiq məşhur olmalıdır.

12. Aşıqın göz yaşları, məsuqənin kim olduğunu aləmə bildirər.

Qadının naməhrəm gözündən yayınması və yayındırılması kamala yetməyin şərtlərindəndir. Məcnunun Leylinin şəklini pozması həm, o mütləq camalın təsvirinin mümkün və caiz olmamasına, həm də o surətin nəinki yad nəzərlərdən, hətta öz nəzərindən silinməsinə işarədir. Çünki Leyli artıq surətdən mənaya çevrilib, Məcnunun nəzərlərindən xəyalına köçmüşdü. Yəni Leyli, Məcnuna nəinki cismani bir varlıq kimi, heç şəkil kimi də lazım deyildi. Bu, ariflərin bəyənmədiyi bir haldır ki, Məcnun da özünü ondan qoruyur. Bu işi görməklə o, Əflatuni eşqin ilk imtahanını verirdi.

Gələn fəsillərdə bu məsələ bir qədər daha açıq şəkildə göstəriləcək.

*Bu Məcnunun halının qısaca təsviridir
və kəmalının bəzi keyfiyyətləridir.*

Bu fəsildə məzmun belədir. Ciyərinin qanı ilə qan içənləri doyuran, pələngi maralla dost edən, göz yaşları ilə qarışqaya ruzi verən, dırnaqlarını bel edib başına torpaq sovuran, vəhşiləri özünə ram etməyi bacaran Məcnun, məskəni dərd-qəm sarayı, ordusu vəhşilər olan bir şah idi. Məşuqi yolunda bu qədər əzab-əziyyətə dözən, çətin sınaqlardan alnı açıq, üzün ağ çıxan bir aşiq əgər sidq ilə dərgaha əl açsa, şübhəsiz, münacatı qəbul olar.

*Bu Məcnunun sidq ilə ALLAH-a yalvarmasıdır
və dua oxunun hədəfə dəyməsidir.*

Burada məqsədimizə uyğun olan bəzi beytləri, ixtisarla da olsa qeyd edəcəyik. Amma bu fəsildən yığcam məlumat verəndən sonra.

Bir gecə Məcnun oturub asimanı seyr edirdi. Həmin gecənin, necə gecə olduğunu bilmək istəyən əsərin özünə müraciət etsin və Füzulinin asimanlara necə bələd olan münəccim bir şair olduğunu görsün. Şair asimandan gözəl poetik dil ilə açdığı söhbəti, Məcnunun gözü ilə görür, onun dili ilə danışır. Əslində Məcnun asimandakı bu əzəməti, heyvətəməz quruluşu, həqiqətən çox gözəl görən və dərk edən bir arif məqamına yetişmişdi. Məcnunun bu əzəmət qarşısında heyranlığı o dərəcəyə yetdi ki, bu quruluşa mail oldu və Ütaridə dərini açdı.

1. Məcnun mütəhəyyirü pərişan,
Qalmışdı sipehr işində heyran.
2. Əvvəl olub asimanə mail,
Şərh etdi Ütaridə qəmi-dil.

1. Məcnun çaşqın və dağınıq halda göylərin işinə heyran qalmışdı.

2. Əvvəl asimanə mail olub, dərini Ütaridə açdı. Ütaridin müasir adı Merkuriyədir. Füzuli bu planeta Məcnunun dili ilə, onun göy üzündəki yerini, funksiyasını, vəzifəsini bir-bir sayaraq xitab edir. Ondan bir kömək görməyib, üzünü Mərrixə (Mars) tutur. Onun da vəzifəsini, məkanını və s. göstərərək xitab edir. Mərrixdən də bir imdad görmədiyi üçün üzünü dərgahə tutur və ALLAH-a yalvarmağa başlayır:

1. Key tiğə müini kilkə rəhbər,
Bəhram qulamü Tir çəkər.
2. Ey fərqi-əməl külahduzi,
Sahib-rəqəmi-bəratı-ruzi.
3. Rəhm et məni-zarü binəvayə,
Dərdi-dilimi yetir dəvayə.
4. Leyli ki, məni bəlayə saldı,
Bir görmək ilə qərarım aldı.
5. Yoxdur rəvişində ixtiyari,
Kim, döndərə aldığı qərarı.
6. Biçarədir öz işində ol həm,
Səndən bulunur bu zəxmə mərhəm.
7. Həm sən kərəmindən et əlacım,
Kəs qeyri kişidən ehtiyacım.
8. Ey dərdə qılan məni giriftar,
Kimdir mənə səndən özgə qəm-xar.
9. Gər dərd və gər dəvə sənindir,
Həkim sən sən, riza sənindir.
10. Yə'ni ki, gətir kəmalə zövqüm,
Gündən-günə qıl ziyadə şövqüm.
11. Daim onu mənə zahir eylə,
Lütf et, iki surəti bir eylə.

1. Ey qılincın yardımçısı, qələmin rəhbəri, Bəhram ilə Tir nökrələri olan.

2. Ey əməllərin başına papaq tikən, ey ruzi paylanışını hesablayan.
 3. Mən yazığa rəhm elə, ürəyimdəki dərdə dəva et.
 4. Leylini bir görmək ilə qərarımı alıb, məni bəlayə saldı.
 5. Bu işdə o, ixtiyar sahibi deyil, ona verilən əmrə o, dəyişə bilməz.
 6. O da öz işində çarəsizdir, bu yaraya çarə ancaq səndəndir.
 7. Sən rəhminlə mənə əlac et ki, mən başqalarına möhtac olmayım.
 8. Ey məni dərdə düçar edən, səndən başqa qəm-xarım kimdir.
 9. Dərd də, dərman da sənindir, hakim sən sən, razılıq da sənindir.
 10. İlahi, zövqümü kamilləşdirib, həvəsimi gün-gündən artır.
 11. Onu mənə aydınlaşdır, rəhm edib iki surəti birləşdir.
- Bu münacat aşağıdakı qəzəllə sona verir:

Bu qəzəl yazıq Məcnunun dilindəndir.

1. Ya Rəb, kəməli-mərtəbəyi-Müstəfa həqi,
Sidqü səfayi-silsileyi-ənbiya həqi.
2. Səndən yetər vəlilərə tə'yidü iqtidar,
Sən müqtədayi-ələm edən rəhnüma həqi.
3. Düşməz hərimi-qürbinə biganələr yolu,
Ol barigahə məhrəm olan aşına həqi.
4. Qəhrindəki siyasəti asib xovf üçün,
Lütfündəki lətafəti-feyzü rəca həqi.

5. Üşşaqə yar qıldığı cövrü cəfa üçün,
Mə'suqə aşiq etdiyi mehrü vəfa həqi.
6. Leylidə zahir eylədiyin feyzi-hüsən üçün,
Məcnuna verdiyin qəmə dərdü bəla həqi.
7. Fəqrü fəna səadəti lütf et Füzuliyə,
Onda olan səadəti-fəqrü fəna həqi.

1. İlahi, Müstəfa kamalının mərtəbəsi haqqına (xatirinə), peyğəmbərlər silsiləsinin sədaqətinin saflığı haqqına.

Müstəfa Məhəmməd Peyğəmbərin (s) künyələrindən (ləqəblərindən) olub, mənası seçilmiş deməkdir. Kamal isə irfanda haqqın nuruna işarədir. Kamil insan o adama deyirlər ki, vücudunu haqqın nuru ilə nurlandırma bilir. ALLAH-ın cəmal və cəlal sifətləri ilə yanaşı, kamal sifəti də var. İnsan kamalata aqlın və qəlbin köməkliyi ilə yetir. Kamillik elə bir fəzilət mərtəbəsidir ki, onun ən yüksək zirvəsində Məhəmməd Peyğəmbər (s) durur. Hansı ki, insan aqlı o yüksəkliyi dərk etməkdə acizdir. O, haqqın nurunun ən çox təcəllə etdiyi vücuddur. Bu cür insanın nə mürşidə, nə də dərəcə ehtiyacı olmadığı üçün, Məhəmməd (s) nə mədrəsə görmüş, nə mürşid təlimi. Onda hər nə var, hamısı ALLAH-dandır. Bütün peyğəmbərlərin sadıqlığı isə Qurani-Kərimdə öz əksini tapmışdır. ALLAH-təala onları «sadiqlər» deyə qiymətləndirir. Beytdə Məcnun ALLAH-ı Müstəfa kamalının mərtəbəsinə və peyğəmbərlər sədaqətinin saflığına and verir.

2. Vəliləri hakimiyyətə təyin etmək yalnız sənə işindir, dünyaya yol göstərən qərar verdiyin başının xatirinə.

Vəlilər dedikdə sahiblər, maliklər nəzərdə tutulur ki, bunlar da peyğəmbərlər və imamlardır. Yəni, sahiblərə hakimiyyəti təkidlə tapşırırsan sən sən. ALLAH-ın yer üzünə göndərdiyi peyğəmbərlərin və imamların heç birini səs vermə yoluyla seçməyiblər. Yol özü ALLAH tərəfindən təyin olunduğu üçün, yol göstərəni də ALLAH özü seçir.

3. Sənə gələn müqəddəs və yaxın yola biganələr girə bilməz, o uca mərtəbəyə yaxın olan dost xatirinə.

Sənə gələn müqəddəs və yaxın yol dedikdə, heç də ALLAH-ın olduğu yer nəzərdə tutulmur. Bu cür ifadə İslamda küfrdür. O yol məkana yox, məkansızlığa gedən yoldur. Əlbəttə, ALLAH-a biganə olanlar heç vaxt o mərtəbəyə nəinki yüksələ bilməzlər, heç o yolu tapa bilməzlər. O uca mərtəbəyə, yəni məkansızlığa, ancaq ALLAH dostları yüksələ bilir.

4. Qəzəbindəki müsibət və cəzanın xatirinə, mərhəmətindəki bolluq xoşluğu xatirinə.

Təkcə insan həyatında yox, ümumiyyətlə, kainatın özündə baş verən bütün bəlalar, müsibətlər, sıxıntılar, fəlakətlər və s. ALLAH-ın qəzəbinin, bütün nemətlər, bolluqlar, sevinclər, səadətlər, bəxtəvərliklər və s. ALLAH-ın mərhəmətinin təzahürü kimi mənalandırılır.

5. Aşıqlərə yarın etdiyi zülm və cəfa eşqinə, məşuqəyə aşıqın göstərdiyi mehribanlıq və vəfa xatirinə.

6. Leylidə zahir etdiyin gözəllik bərəkəti haqqına, Məcnuna verdiyin qəm, dərd, bəla xatirinə.

7. Füzuliyə fəqirlik və heç olma səadəti bağışla, onda olan fəqirlik və heç olma səadəti xatirinə.

Sonuncu, məqtə beyti fənaillaha işarə olunur. Burada «fəqr» sözü heç də mülayim və qorxaq demək deyil. Fəqir ALLAH-dan başqa heç kəsə və heç nəyə ehtiyacı olmaya da deyirlər. Bu, peyğəmbərlərin və imamların mərtəbəsidir. İmam Əlidən (ə) soruşurlar: - Ya Əli, bütün müsəlmanlar səni özlərinə dost tuturlar, sən onlardan hansını özünə dost tutursan? Buyurur: - Fəqirləri. Fəqirlik, yəni ALLAH-dan başqa kimsəyə ehtiyacı olmamaq insanı fənaillaha aparan bir yoldur. Bu da öz növbəsində səadətdir.

Qəzəldən sonra gələn sözün tamamının qısa məzmunu belədir: Bu münval ilə səhər açılır. Zeyd Məcnunun görüşünə gəlib deyir ki, Leyli qəbiləsinə getmişdim. Səndən

həm nigarandır, həm gileyli. Deyir nə üçün heç olmasa bir məktubla məni yad etmir.

1. Həm hali-dilin qılırdı izhar,
Həm bu qəzəli qılırdı təkrar.

1. Həm ürəyinin dərini danışdı, həm bu qəzəli təkrar edirdi:

Bu qəzəl Leyli dilindəndir.

1. Neçin ol şəm` kafur üzrə kilkin müşkbar etməz,
Yazıb bir rüq`ə min lütfə bizi ümmidvar etməz.

2. Mənimlə dust lütfü az edib çox tən edər düşməni,
Neçin lütf eyləyib düşmənləri bir şərmsar etməz.

3. Gəl, ey göz, yar xəttin namədə görmək həvəs qılma,
Ki, xətti-namə, dəf`i-dərdi-hicri-xətti-yar etməz.

4. Kəbutərdən umardım naməsin, gör zə`fi-tale kim,
Görüb ahım odun məndən yana ol həm güzar etməz.

5. Füzuli, nameyi-dildar bir tən`vizdir guya,
Kim, onsuz xəstəkillər xatiri bir dəm qərar etməz.

1. Nə üçün qələmin ağ səhifəyə qara müşk tək atır saçmaz, bir məktubla bizi min mərhəmətə ümidvar eləməz.

2. Dostum mənə mərhəməti az, düşməni isə tənəni çox edər, niyə bir yaxşılıq edib düşmənləri utandırmır.

3. Ey gözüm, gəl yarın xəttini görməyə maraqla göstərmə, məktubun xətti, yarın xəttinin yerini verə bilməz.

4. Göyərçindən məktubunu umardım, taleyimin zəifliyinə bax ki, ahımın odunu görüb, o da məndən qaçır.

5. Füzuli, yarın məktubu elə duadır ki, ürəyi xəstələrin xatiri onsuz heç vaxt rahat olmur.

Bu fəsildə sözün tamamı iki hissədir. Bu iki sonluğun birini əvvəldə qeyd etmişik, ikincisinin də məzmunu belədir. Məcnun Zeyddən Leyli xəbərini eşidib o tərəfin düz yolda olduğundan, yəni əhdinə sadıq olduğundan şad və arxayın olur. Zeydə, Leyliyə bəzi sözlərin çatdırılmasını tapşırır və bu sözlərlə tapşırığını tamamlayır.

1. Gəl dəf edəlim qəmi-fəraği,
Yandırılım oda iştiağı.
2. Olsun dünü gün mənimlə seyrin,
Çün mən səninem, sən olma qeyrin.
3. Vər İbn Səlam mane olsa,
Səddi-rəhi-vəsl vəqə olsa.
4. Bildir qılayın siyah bəxtin,
Bir ah ilə tarümar təxtin.

1. Gəl, ayrılıq qəmini ləğv edib, arzusuna, istəyinə od vuraq.

2. Gecə-gündüz mənimlə seyr et, bir halda ki, mən səninem, sən də mənim ol.

3. Əgər İbn Səlam bu işə mane olub, çəpər kimi yolumuzda dayansa,

4. Mənə bildir bir ah ilə baxtını qara, taxtını alt-üst edim.

Artıq hər iki aşiqin görüşüb Əflatuni eşqdə imtahan verməyinə bir sədd mane olurdu ki, o da İbn Səlam idi. Ona görə də Məcnun əgər maneədirsə, İbn Səlamın bir ah ilə baxtını qara, taxtını isə tarümar edə bilməsindən söz açır. Həqiqətən Məcnun, istər duası, istər qarğısı, ALLAH dərğahında qəbul olunan bir aşiq idi. Növbəti fəsil məhz bu məzmundadır, adı da belədir:

*Bu İbn Səlamın vəfatının əhvalatıdır
və Leylinin o bələdən nicatıdır.*

Bu fəsil də adəti üzrə saqiyyə müraciətlə və ondan dünya qəmini unutturən bir mey istəməklə başlayır. Bütöv fəsli yox, yalnız məqsədimizə aid olan beytləri qeyd etməklə, görək İbn Səlamın həyatında nələr baş verir:

1. Bir xabü xəyal imiş bu aləm,
Bu xabü xəyalə olma xürrəm.
2. Əhvali-zəmanə münqəlibdir,
Ondan xirəd əhli müctənbdir.
3. Qəm matəmin eyləyəndə bünyad,
Neyyah bu noi çəkdi fəryad.
4. Kim, İbn Səlamı etdi gərdun,
Amaci-xədəngi-ahi-Məcnun.
5. Ol səddi götürməyə aradən,
Əşk oldu rəvan iki yanadən.

1. Bu aləm bir yuxu və xəyal imiş, bu yuxu və xəyalla şad olma.

2. Zəmanənin keyfiyyəti dəyişkəndir, ağıl sahibləri ondan çəkiniblər.

3. Qəm matəmini quranda, növhəxan belə fəryad elədi ki,

4. Dövrən axırda İbn Səlamı məcnunun ahının oxuna hədəf elədi.

5. O maneəni aradan götürmək üçün, hər iki tərəfdən göz yaşları sel kimi axdı.

Gün-gündən Leyli həsrətilə varlığını itirən İbn Səlam axırda yataq xəstəsinə çevrilir:

1. Gün-gündən olub xərəb hali,
Qalmadı sağalmaq ehtimalı.
2. Dərdinə dəva bulunmaz oldu,
Rəncinə şəfa bulunmaz oldu.

3. Əndişeyi-ömrü oldu batil,
Can verdivü həqqə oldu vasil.
4. Budur rəhü rəsmi ruzigarın,
Kim, ola xəzani hər bəharın.

1. Gündən-günə vəziyyəti pisləşdi, sağalmağa ümid qalmadı.

2. Dərdinə dəva, xəstəliyinə şəfa tapılmadı.

3. Ömrünün maraqları məhv oldu, canını verib həqqa qovuşdu.

4. Dünyanın gedişinin qaydası budur, hər həyatın baharı kimi xəzanı da olur.

İbn Səlamın ölümü, aşkar ağlamaq üçün Leylinin əlinə bir bəhanə kimi düşür. İllərlə ürəyində yığılıb qalmış qubarı, göz yaşları ilə yuya bildiyi üçün, İbn Səlama rəhmət diləyir.

Zeyd İbn Səlamın ölüm xəbərini Məcnuna yetirir. Məcnun aradan qalxmasına sevinməli olan Məcnun şad olmur, əksinə, onun ölümünə ağlayır da. Zeyd bu ağlamanın səbəbini soruşur:

1. Məcnun dedi: - Ey vəfalı yarım,
Yoxdurmu bu yolda nəngü arım.
2. Cananəyə can verən yetibdir,
Can verməyən arada itibdir.
3. Ol dostum idi, deyildi düşmən,
Həm ol ona aşiq idi, həm mən.
4. Ol canını verdi vasil oldu,
Öz mərtəbəsində kamil oldu.
5. Nəqsim mənim irmədi kəmalə,
Eyb eyləmə ağlasam bu halə.

1. Məcnun dedi: - Ey vəfalı dostum, bu yolda heç arımı, həyamı yoxmu sanırsan.

2. Cananına can verən vüsələ yetir, verməyən arada itir.

3. O, mənim düşmənim deyil, dostum idi, hər ikimiz ona aşiq idik.

4. O, öz canını verib vüsələ yetməklə öz mərtəbəsində kamilləşdi.

5. Mənim naqisliyim isə hələ tamamlanmayıb, bu hala ağlasam mənə eyb tutma.

Qəzəl

1. Aşiq oldur kim, qılır canın fəda cananına,
Meyli-canan etməsin hər kim ki, qıymaz canına.
2. Canını cananə verməkdir kəmalə aşiqin,
Verməyən can, e`tiraf etmək gərək nöqsanına.
3. Vəsl əyyamı verib cananə can rahat bulan,
Yeydir ondan kim, salır canın qəmi-hicranına.
4. Eşq rəsmi aşiq öyrənmək gərək pərvanədən,
Kim, yanar gördükdə yarı atəşi-suzanına.
5. Fani ol eşq içrə kim, bənzər fənası aşiqin,
Feyzi-cavid ilə, Xızrın çeşməyi-heyyanına.
6. Eşq dərdinin dəvası qabili-dərman degil,
Tərki-can derlər bu dərdin mö`təbər dərmanına.
7. Hiç kim canan üçün can verməyə laf etməsin,
Kim, gəlibdir bu sifət ancaq Füzuli şanına.

1. Aşiq o adama deyər ki, canını cananına qurban etsin, canına qıymayan, canana meyl etməsin.

2. Aşiqin yetkinliyi cananına can verməyindədir, canana can verməyən, nöqsanını etiraf etməlidir.

3. Vüsəl günü cananə can verib rahatlıq tapmaq, canını hicran qəminə salmaqdan yaxşıdır.

4. Eşqin qaydalarını aşiq gərək pərvanədən öyrənsin, çünki o şamı görən kimi özünü onun atəşinə vurur.

5. Eşqdə heçliyə meyl göstər ki, aşıqın heçliyi, əbədi bərkətlə, Xızrın dirilik suyuna bənzər.

6. Eşq dərdinin əlacı dərmanlıq deyil, bu dərdin dərmanı canı tərk etməkdədir.

7. Heç kəs cananə can vermək iddia eləməsin, çünki bu xasiyyət ancaq Füzulinin alnına yazılıb.

Başdan-ayağa can və canandan bəhs edən bu qəzəlin bir az daxilinə nüfuz edəndə daha nələr görürük. «Canan» sözünün mənası yar, məşuqə, sevgili olmaqla yanaşı, bu sözün bir də can verən, can bağışlayan mənası da var. İrfanda isə canan ALLAH-ın Qəyyum sifətidir. Canan külldür, can isə onun cüz'i, zərrəsi. Zərrə külldən ayrılıb bir müddət insan vücudunda məskən salırsa da, həmişə küllə doğru can atır. Çünki can mütləq candan, yəni ALLAH-dan ayrılan bir zərrədir. ALLAH əbədi olaraq diridir, canlıdır. Həmin dirilikdən bir zərrə insana əmanət olaraq verilir və vaxtı çatanda alınır. Nə qədər ki, mütləq candan, yəni canandan insanda əsər görünür, o yaşayıb-yaradır, sevib-sevilir, elə ki, can onu tərk etdi, heç nəyə lazım olmur, onu qazıb basdırırlar, dəfn edirlər. Deməli, insanı qiymətli edən, sevdiren canı imiş. Füzuli bir qəzəlinde deyir:

Təndə canım bir pəridəndir, əmanət saxlaram,
Ol zamandan ki, əmanət qıldılar insanə ərz.

Yəni, insana əmanət tapşırılan gündən, mənim canım da bir pərinin əmanətidir ki, saxlayıram. Haçan desə, ver, verəcəyəm. Digər bir qəzəlinde:

Canı canan diləmiş verməmək olmaz, ey dil,
Nə niza eyləyəlim, ol nə sənindir, nə mənim.

Ey ürək, canı istəyən canandır, onu verməmək olmaz, qalmaql salmağın mənası yoxdur, çünki o nə sənin, nə də mənimdir.

Vüsala yetmək ancaq cananə can verməklə olur. Cananla canın heç biri maddə olmadığı üçün, aralarındakı rabitə də maddə olmamalıdır. O da eşqlə mümkündür. Canını canana xatir qoruyub saxlayana isə, aşiq deyərlər.

*Bu Leylinin İbn Səlamdan sonrakı macərəsidir
və möhnət küncündə üz verən bəlasıdır.*

Yuxarıda qeyd etdik ki, İbn Səlamın ölümü Leylinin ürək dolusu ağlamağına bir şərait yaratdı. O, hər gecə dərdliləri başına toplayıb fəryad edib ağlardı:

1. Gər İbn Səlam idi bəhanə,
Məcnun idi bais ol fəğanə.
2. Ağzında idi bir özgə zikri,
Könlündə idi bir özgə fikri.
3. İzhar qılırdı özgə adın,
Pünhani edərdi özgə yadın.
4. Bu rəng ilə daim ol pərizad,
Eylərdi fərağət ilə fəryad.

1. Əgər bəhanə İbn Səlam idisə, əfğanə səbəb Məcnun idi.

2. Dilində zikr etdiyi başqası, könlündə gizlətdiyi başqası idi.

3. Birinin adını çəkib, digərini xatırlardı.

4. Bu qayda ilə o pərizad, asudə fəryad edərdi.

Bu qayda ilə gün keçirən Leylinin, bir gecə ətrafındakılar bu fəryada tab etməyib dağılıb gedir. Bir Leyli qalır, bir də şam. Onu da bir ah çəkib söndürür. Leyli dərmini deməyə bir nəfər belə tapmayıb yalnız qalır. Üzünü gecənin zülmətinə tutur, heç bir əks-səda eşitmir. Səhər

açılır, dərđini səhərə danışır və nəhayət dərđ-qəmi, gecə və gündüzü yaradanın dərğahına əl açır:

1. Gördü mədədinə sübh yetməz,
Şəb dərđi-dilinə çarə etməz.
2. Üz tutdu ona ki, feyzi-ami,
Çəkmiş bu mədarə sübhü şami.

1. Gördü ki, nə sübh köməyə gəlmir, nə gecə dərđinə çarə edə bilmir.

2. Gecəni də, gündüzü də məhvərə çəkən uca Yarada-na üz tutdu.

1. Razi-dili-zarın etdi ağaz,
Key vaqifi-halü arifi-raz.
2. Yoxdur qəmi-dərđimə nəhayət,
Qəmdən kimə eyləyim şikayət.
3. Qəm bihədü mən bəsi zəifəm,
Mən böylə qəmə qaçan hərifəm.
4. Ya ver mənə möhnətimdə taqət,
Ya taqətim olduquyca möhnət.

1. Ağlar ürəyinin sirrini açaraq dedi: - Ey keyfiyyətə bələd, ey sirr tanıyan.

2. Çəkdiqlərimin həddi-hüdudu yoxdur, qəm əlindən kimə şikayət edim.

3. Qəm hədsiz dərəcədə, mən isə zəif, bu qəmə necə dözə bilərəm.

4. Ya qəmim qədər dözümlə ver, ya dözə biləcəyim qədər qəm.

Sual oluna bilər ki, Leylinin çəkdiyi bu qədər qəmin çarəsi nədir? Hal-hazırda ona əzab verən hansı qəmdir? Əslində, İbn Səlamın ölümü ilə Leylinin əzabı bitməli idi. Çünki artıq onun Məcnuna qovuşmaq şansı yaranmışdı, o, dərđ çəkməkdənsə, sevinməli idi. Məsələ belədir; Leyli Əflatuni eşqdə böyük bir imtahan qarşısında olduğunu bi-

lirdi və onu bu qədər iztiraba salan da məhz bu idi. Çünki bu işdə nə edəcəyini bilmirdi. Əgər Məcnunla görüşsə, vüsal tələb olunsə və bu işə razı olsə, namusun ləkələnmək təhlükəsi var, əgər etiraz etsə, Məcnunun ahının yandırmasından qorxurdu.

1. Gər cameyi-səbrim eyləsəm çək,
Hökmün yolu görünür xəternək.
2. Vər könlümə versəm istimalət,
Taqətcə deyil qəmi məlamət.
3. Namusdan eyləsəm cüdalıq,
Məcnun ilə etsəm aşinalıq,
4. Qorxum bu ki, ismət ola pamal,
Fərmanə müvafiq olmaya hal.
5. Qılsam bu həvadə hifz namus,
Mə'mureyi-vəslim ola məhrus,
6. Qorxum bu ki, dudi-ahi-Məcnun,
Əhvalımı eyləyə digərgun.
7. Sadiqlərin ahı mötəbərdir,
Ondan həzər etməmək xəterdir.
8. O böylə, bu böylə neyləyim vay,
Bilməm məni-acizə nədir ray.

1. Əgər səbrimin paltarını cırsam, ALLAH-ın hökmündən çıxmış olaram.

2. Yox əgər könlümə cəlb etmək icazəsi versəm, danlanmağım dözümlümə görə deyil.

3. Məcnun ilə dostluq edib namusumdan ayrılısam,

4. Qorxuram bu iş hökmə müvafiq olmayıb, ismətim tapdalansın.

5. Bu həvəsə namusumu qoruyub, vəsl binasını mühafizə etsəm,

6. Qorxuram Məcnunun ahının tüstüsü əhvalımı altüst edə.

7. Sadiqlərin ahı mötəbər olur, ondan qorxmamaq təhlükəlidir.

8. O belə, bu belə mən yazıq nə cür rəy verim bilmirəm.

Leylinin indiki dərdi artıq qovuşmaq dərdi deyildi, onun dərdi Məcnun ilə qovuşanda özünü nə cür aparması idi. Belə bir vəziyyətdə olan Leyli nə qərar verəcəyini bilmir və özünü ALLAH-a təslim edərək Ondən kömək istəyir.

1. Ya Rəb, mütəhəyyirəm məni-zar,
Möhnətlərə olmuşam giriftar.
2. Sərmənzili-əmnə rah bilmən,
Səndən özgə pənah bilmən.
3. Gör badeyi-qəflət ilə mədhuş,
Qıl pərdəyi-lütfünü xətrəpuş.
4. Ruhum ki, bədəndədir, sənindir,
Hər nəş`ə ki, məndədir, sənindir.
5. Gəncineyi-hüsnünə əminəm,
Sənsən səbəbi ki, nazəninəm.
6. Ya Rəb, mədəd et ki, bu əmanət,
Məfhuz ola ta dəmi-qiyamət.
7. Ta qürbə təvəccöh etdiyim çağ,
Alnım açıq olavü üzüm ağ.

1. İlahi, mən yazıq heyrət içindəyəm, dözülməz qəmlərə düşər olmuşam.

2. Rahatlıq mənzilini tanımıram, yeganə pənahım sən-sən.

3. Məni bilməzlik bədəsindən bihuş gör və yaxşılıq pərdəsilə eyiblərimi ört.

4. Məndə olan hər nəşə, hətta bədənimdəki ruh da sənindir.

5. Gözəllik xəzinəyə yəqinliyim var, nazənin olmağımın səbəbi sənsən.

6. İlahi, bu əmanətləri qorumaqda mənə kömək ol ki, qiyamətə qədər onları hifz edə bilim.

7. Ta ki, sənə tərəf üz çevirəndə, alnım açıq, üzüm ağ olsun.

Bu qəzəl Leyli dilindəndir.

1. Ya Rəb, kəməli-bargəhi-kibriya həqi,
Yə`ni fəruği-nuri-rüxi-Müstəfa həqi.

2. Qıl qərgə bəhri-eşqə vücudim səfənsin,
Fərmani-Xızra Musa edən iqtida həqi.

3. Sübhü-vüsələ eylə bədəl şami-hicrimi,
Sübhün dəmindəki nəfəsi-dilgüşa həqi.

4. Dərdü bəlamı rahi-məhəbbətdə qılma kəm,
Rahi-məhəbbətindəki dərdü bəla həqi.

5. Əhli-zəlalətəm, mənə göstər hidayətin,
Əhdayi-rahi-rast qılan rəhnüma həqi.

6. Ənduhi-dərdə könlümü sahibtəhəmmül et,
Dərdə təhəmmül eyləyən əhli-riza həqi.

7. İxlasım et duayə Füzuli kimi dürüst,
Dərgahda icabətə layiq dua həqi.

1. İlahi, böyükərin saraylarının kamilliyi xatirinə, yəni Müstəfa üzünün nurunun ziyası xatirinə.

2. Eşq dənizində vücudumun gəmisini batır, Xızrın əmrlərinə Musanın itaət etməsi xatirinə.

3. Hicran gecəsini vüsəl səhəri ilə əvəz elə, dan yerinin ürək açan nəfəsi xatirinə.

4. Məhəbbət yollarında dərd və bəlamı az eləmə, məhəbbətin yollarında dərd və bəla xatirinə.

5. Mən yolunu azmışlardanam, mənə düz yolu göstər, düz yolu hədiyyə edən yol göstərən xatirinə.

6. Dərd-qəmə dözməkdə könlümü dözümlə sahibi et, dərdə dözümlə razılıq edənlər xatirinə.

7. Duası hədəfə dəymək üçün məni Füzuli kimi ixtisarı et, təmizlə, dərgahə layiq olan dua xatirinə.

Sözün tamamı.

1. Əz ilə dua qılırdı ol məh,
İzhari-niyaz edib ki, nəgəh.
2. Çəkdi cərəs ərrehilə avaz,
Rəsmi-hüdi etdi sariban baz.
3. Köç oldu açıldı bargəhlər,
Bəxtilərə məhd qıldı məhlər.
4. Bir məhmilə girdi Leyliyi-zar,
Kuhi-qəmi etdi naqəyə bar.
5. Əfğanı edib cərəs üçün pəst,
Eşqi-meyi etdi naqəni məst.

1. O ay üzlü acizənə dua edib, ALLAH-a arzularını deyirdi ki, birdən,

2. Köç zəngi çalındı və sarban yola hazırlaşmağa başladı.

3. Köç başlandı, qapılar açıldı, ayüzlülər kəcavələrə mindilər.

4. Leyli bir kəcavəyə əyləşib, dəvəni qəm yükü ilə yüklədi.

5. Fəryadı zınqrovun səsinə alçaltdı, eşqinin meyi dəvəni məst elədi.

Naqə dişi dəvəyə deyərlər. Leylinin mindiyi dəvə dişi idi. Leyli kimi pak və toxunulmaz bir qız, erkək dəvənin belində oturma bilməzdi. Çünki dəvə heyvan olmağına baxmayaraq, erkək cinsinə aid olduğu üçün naməhrəm idi. Hər işi incəliklərinə qədər ölçüb-biçən Füzuli, Leylini bəirə (erkək dəvəyə) yox, naqəyə (dişi dəvəyə) mindirir. Bu münvalla Leyli ata evinə yola düşür.

*Bu Leylinin dəvəyə sirrini açmasıdır
və halının dililə yalvarmasıdır.*

Leyli dəvədə nəşəli bir hal görür və sirrini ona açır: - Ey tükələri müşk və ənbər qoxuyan, ey başı açıq, ayağı yalın və sair bu kimi sözlərlə dəvəni oxşayaraq, onu Məcnun olan yerdən aparmağı xahiş edir və qəflətən huşunu itirir. Təsədüfən dəvə karvandan ayrılır. Gecə çox qaranlıq olduğu üçün sarbanın xəbəri olmur. Leyli özünə gələndə azmış olduğunu görür və təşvişə düşür. Dəvəsini o tərəf, bu tərəfə sürüb yol axtarır. Nəhayət, kol-kosun arasında bir nəfərin oturduğunu görür:

1. Hər yan nigəran gəzərdi ol mah,
Bir şəxsi-həzin göründü nəgəh.
2. Sormağa əlaməti-mənazil,
Ol şəxsi-həzinə oldu mail.
3. Lütf ilə təkəllüm etdi ağaz,
Kimsən deyibən yetirdi avaz.
4. Baş qaldırıb ol əsiri-məhzun,
Döndərdi cavab ona ki, Məcnun.

1. O ay üzlü nigəran halda gəzərkən, bir kədərli şəxs gördü.

2. Yolu soruşmaq üçün o hüznü şəxsə tərəf meyl elədi.

3. Çox nəzakətlə, mərhəmətlə ondan kimsən, deyər soruşdu.

4. O qəmə əsir olmuş, başını qaldırıb cavab verdi ki: Məcnun.

Səhra ucu-bucağı görünməyən bir vadidir. Orada iki nəfərin bir-birini tapması, samanlıqda iynə tapmaq kimi bir şeydir. Maraqlıdır ki, Leylinin dəvəsi bir baş Məcnun olan yerə gedib çıxır. Eni-uzunu bilinməyən bir səhrada aşıqla məşuqun bir-birinə rast gəlməsi heç də təsadüf deyildi. Bu, bir tərəfdən hər iki aşıqın dualarının müstəcəb

olması, digər tərəfdən onların Əflatuni eşqdə verəcəkləri imtahanın başlanğıcı idi. Görək nə cür imtahan verəcəklər:

1. Leyli dedi: - Ey özünə məğrur,
Haşa deyə əjdəha sözün mur.
2. Haşa deyə zağ bülbüləm mən,
Ya laf ura xar kim, güləm mən.

1. Leyli dedi: - Ey özünə məğrur, nə rəva qarışqa əjdəhalıq iddiasında ola.

2. Ayıb deyilmi qarğa - bülbüləm, tikan - güləm deyə.

1. Məcnun dedi: - Ey düri-yeganə,
Məcnunə bilirmisən nişanə.
2. Ol şeytənin nədir nişanı,
Gördükdə nədən bilirsən ani?

1. Məcnun dedi: - Ey yeganə inci, Məcnundan nə nişan bilirsən.

2. O aşiqin nişanı nədir, gördükdə onu nə cür tanıyır-san?

1. Leyli dedi: - Ol pərilıqadır,
Rüxsarılə qəddi dilrübadır.
2. Sən şeytənsən, əsiri-matəm,
Rüxsari şikəstə, qaməti xəmə.
3. Sən xarsən, ol əzizi-ələm,
Sən bisəru pasən, ol müəzzəm.

1. Leyli dedi: - O pəri üzlüdür, surəti və qədd-qaməti insanı valeh edəndir.

2. Sən yazıq matəm əsirisən, üzü yaralanmış, qaməti əyilmişsən.

3. Sən həqirsən, o ələmin əzizi, sən ayaqsız və başsız-san, o əzəmətlidir.

1. Məcnun dedi: - Əhli-eşq olur xar,
Hüsn əhlinədir səfa səzavar.

1. Məcnun dedi: - Eşq əhli həmişə zəlil olmalıdır, rahatlıq gözəllərə yaraşır.

1. Leyli dedi: - Ey bəhanəpərdəz,
Qeydi-dili-zarıma füsunsaz.
2. Peykər, turalım, töküldü qəmədən,
Ya qamətin oldu xəmə sitəmədən.
3. Məcnuni deyərler əhli-idrak,
Əş'ari lətifü ləhcəsi pak.
4. Səndə hanı ol ədəyi-dilsuz,
Əş'ari-hekayəti-diləfruz?

1. Leyli dedi: - Ey bəhanə düzəldərək ağlar ürəyini ovsunlayan.

2. Turalım, yaraşığını qəm pozub, yaxud qamətin dərddən bükülüb.

3. Məcnunu, şeirləri incə, ləhcəsi pak bir idrak sahibi deyirlər.

4. Səndə o ürək yandıran, ürək işıqlandıran şeir və hekayə hanı?

1. Məcnun dedi: - Əhli-hal olur lal,
Bəsdir nəmi-əşk, şahidi-hal.
2. Tərtibi-ibarətü fəşahət,
Eşq əhlinədir dəlili-rahət.
3. Rahətdən olan mənim kimi dur,
Gər samit ola, deyilmi mə'zur.

1. Məcnun dedi: - Eşq əhli lal olar, halıma göz yaşımın şəhadəti bəsdir.

2. Fəşahətli və gözəl söz demək eşq əhlinin rahatlığına bir dəlildir.

3. Mənim kimi rahatlıqdan uzaq olan sakit dursa,
üzürlü sayılmalıdır.

1. Leyli dedi: - Çün sənə şəkim var,
Məcnun isən, eylə halın izhar.
2. Leylini seversən, eylə bünyad
Bir şe'r, keçən zamanın et yad.

1. Leyli dedi: - Sənə inanmıram, əgər doğrudan da
Məcnunsan, mənə halını danış.

2. Əgər doğrudan da Leylini seversən, keçən günləri
bir şeirlə yad elə.

Bu səhnə eşqin ən çətin imtahanından bəhs edən bir səhnədir. ALLAH-ın cəmal sifəti olan Leyli ilə, kamal sifəti olan Məcnunun görüşmə məqamı yetişir. Bu cür tənha bir yerdə, bütün nəzərlərdən uzaq, illərlə bir-birinə qovuşmaq həsrətilə yanan iki aşıqın görüş səhnəsi. Füzuli onları bir-birinə təmas etmək məqsədilə yox, vəzifələrini tamamlamaq xatirinə görüşdürür. Əvvəlki fəsillərin birində, şairin dediyinə görə, Leyli bu görüşün baş verəcəyini qabaqcadan hiss edirdi. Görüşmə baş tutarsa, nə edəcəyini düşünür və heç bir qərarə gələ bilməyib, bu imtahandan alınacaq, üzüağ çıxmaq üçün ALLAH-dan kömək istəyirdi. Artıq o görüş baş tutub, görək daha nələr baş verəcək.

*Bu Məcnunun Leyliyə öz yanıqlı
halından xəbər veridiyidir.*

1. Məcnuni-həzin eşitdi sövgənd,
Gördü onu şe'rə arizumənd.
2. Təhsili-qəminə verdi icmal,
Qıldı ona ərzi-surəti-hal.
3. - Key səbzeyi-dərdimə verən ab,
Sərrişteyi-razdən açan tab.
4. Sorma necə keçdi ruzigarın,
Eşq içrə nə oldu hali-zarın.

5. Dildar qəminmi söyləyim, ah,
Ya pəndi-mühübbü tə'ni-bədxah.

1. Yazıq Məcnuna bu söz and vermə kimi göründü,
onu şeir istəyən gördü.

Ona görə bu söz and vermək kimi göründü ki, ona, Leylini seversən, keçən günləri bir şeirlə yad et, deyər xitab olunurdu. Xalq arasında «ALLAH-ı seversən» ifadəsi and vermək mənası daşdığı kimi, Leylini seversən də and vermək mənasında işlənmişdir.

2. Ətraflı deyiləsi dərini qısaca olaraq belə bəyan elədi.

3. Ey dərdimin cücərtilərində su verən, ey sirr ipindən düyün açan.

4. Soruşma həyatın necə keçdi, eşqə düşəndən yanıqlı halın necədir.

5. Dildar qəmindənmi, dost nəsihətindənmi, ya düşmən tənəsindənmi danışım.

«Bir neçə gün məktəb cəfası çəkdim. Axır ağyarların tənəsi güc gəldi, yarım məndən ayrıldı. Bu macəram aləmə yayıldı. Ata-anam dərdimə çarə axtarmağa başladı. Gah həkimlərin səs-küyünə qulaq asdım, gah Kəbəyə getdim, tədbirimdə dostlarım aciz qaldı, heç bir qapı üzümə açılmadı. Gah Novfəl vədəsi, gah İbn Səlam məsələsi ortaya çıxdı. Gah da Zeydi vəfalı bilib, hər nə dedisə, inandım».

1. Ümmid ilə ömrüm oldu zayə',
Halım betər etdi zə'fi-tale'.
2. Əlqissə, vücudim oldu bərbad,
Bir ləhzə fələkdən olmadım şad.
3. Könlünə qılıb fəğan tə'sir,
Bir türfə qəzəl həm etdi təqir.

1. Həyatım ümidlərlə zay oldu, taleyimdəki zəiflik halımı daha da pis etdi.

2. Müxtəsər, bütün varlığım dağıldı, bir an fələkdən sad olmadım.

3. Etdiyi fəğan könlünə təsir edib, gözəl bir qəzəl dedi:

1. Ah kim, bir dəm fələk rə'yimcə dövrən etmədi,
Vəsl dərmanilə dəf'i-dərdi-hicran etmədi.

2. Yərdən min dərdi-dil çəkdim, bu həm bir dərd kim,
Bildirdi min dərdi-dilim bir dərdə dərman etmədi.

3. Vadiyi-qürbətə can verdim, məni ol şahı-hüsən,
Bir gecə xani-vüsali üzrə mehman etmədi.

4. Dustlar, çəki-giribənəm görüb eyb etməyin,
Kol gülü kim gördü ki, çəki-giribən etmədi.

5. Fəqr mülkünü tut gər istərsən kəməli-səltənət,
Kim, bu mülkünü fəthini Fəxfur Xaqan etmədi.

6. Tiği-bidad ilə hərdəm qanıma tökmək nədir,
Ey fələk, hər kim dəm urdu eşqdən, qan etmədi.

7. Əhdü peyman etdi yarım ki, sənə yaram, vəli
Yarlıq vaxtı vəfayi-əhdü peyman etmədi.

8. Əql meydanını zindani-bəla bilməz hənz,
Kim ki, bir müddət cünun mülkündə seyrən etmədi.

9. Sirri-eşqin etmədi ancaq Füzuli aşkar,
Bu mübarək işi hər kim etdi pünhan etmədi.

1. Təəssüf ki, heç vaxt fələk mənim istəyimlə dolanmadı, vüsəl dərmanı ilə, hicran dərminə dərman etmədi.

2. Yarımdan ürək ağrıdan min dərd gördüm, bu da bir dərd oldu ki, min dərdimi bilə-bilə, birinə də dərman etmədi.

3. Yəddir bir səhrədə can verdim, o gözəllik şahı məni bir dəfə də olsun vüsəl süfrəsinə qonaq etmədi.

4. Dostlar, yaxamı yırtılmış görüb bunu mənə eyib tutmayın, o gülü görənlərin hansı biri yaxasını cırmadı?

5. Şahlığının kamilləşməsinə istəyirsənsə, fəqirlik mülkünü tut, o mülkü nə Fəxfur nə Xaqan fəth edə bilməz.

6. Zülm xəncərilə hər an mənim qanıma tökmək nə üçündür, ey fələk, eşqdən dəm vuranlar qan tökmürlər.

7. Yarım «sənə yaram» deyib əhdü peyman bağladı, yarlıq vaxtı yetişəndə əhd-peymana vəfa etmədi.

8. Kim ki, bir müddət dəlilik sarayında gəzməyib, əql meydanının bəla zindanı olduğunu bilməz.

9. Ancaq Füzuli öz eşqinin sirrini dağıtmadı, bu təbrikə layiq olan işi hər kim gördü gizlətmədi.

Məcnunun bu ürək yandıran sözlərini eşidən Leyli, onun kim olduğunu bilir.

*Bu Leylinin Məcnundan xəbərdar olduğudur və
satılan vüsələ çox qiymətli canı ilə
müştəri olduğudur.*

Ağlaya-ağlaya deyir: - «Ey gözümün çırağı, ey vəhşilərlə dost, mənimlə düşmən olan, sən mənim sevgilim, dərdlərimin həkimisənmiş. Əgər səni tanıya bilmədimsə, üzrlüyəm. Çünki, mən eşq şərabından məstəm, məstlərin də işi başdan-başə səhv olur. Bir adam ki, özündən xəbərsiz ola, başqasını necə tanısin. Elə ki, ətrini duydum, göz də üzünün nurunu gördü, heyfət dənizində boğuldum, səni qeyrilərdən ayıra bilmədim. Sənsiz xətrini sınımış mənim. ALLAH-a çox şükürlər olsun ki, axırı sənə yetişdim»

Kitabın əvvəlində bu işi görməkdə məqsədimiz nə olub qeyd etmişik. Bir daha təkrar edirəm ki, Füzuli bu əsərdə heç də nəfsani istəklərdən danışmır. Onun bu əsəri, surətlərin dili ilə danışılan, eşq məfhumunun açılışıdır. Dedik ki, Leyli ALLAH-ın camal, Məcnun isə kamal sifətləridir. Bu iki sifət ALLAH-a məxsus olduğu üçün bir-

birilə vahid bir ZAT-da yəni, ALLAH-da birləşir. Leylinin də (cəmal sifəti olaraq), Məcnunla (kamal sifəti olaraq) birləşməsi lazımdır. Ona görə də bütün maneələr aradan qalxmalıdır və qalxır da. Sonuncu maneə İbn Səlam idi ki, o da vəfat edir. Bu birləşmə nəfsani istəklərlə dolu iki bədənin cismani birləşməsi yox, iki bədəndə müvəqqəti məskən salmış eyni canın birləşməsi idi. Buna da vüsəl deyirlər. Vüsala yetmək istəyən aşiq isə son dərəcə pak və müqəddəs olmalıdır. Eşqin yollarında həqiqətən pak və eybsiz yürüyən bizim bu aşıqlar bu yolda sonuncu imtahanı verirdilər. Xülasə, Leyli canına müraciət edərək sözüne belə xitam verir:

1. Ey can ki, çəkərdin izzirabi,
Görmək diləyib həmişə yari.
2. Yetdin ona, gəl, çıx indi təndən,
Get yarə, kəs iltifatı məndən.
3. Dərdini deyərəkən ol pərizad,
Suz ilə bu şe'ri etdi inşad.

1. Ey can, həmişə əzab çəkə-çəkə yarı görmək istərdin.
2. Nəhayət ona yetişdin, mənimlə məhribanlığı kəs, ona get.
3. O pərizadə dərdini deyə-deyə yanıqlı bir şeir oxudu:

Qəzəl Leyli dilindəndir.

1. Açmadı könlüm fələk, ta bağrımı qan etmədi,
Qılmadı xürrəm məni ta zarü giryan etmədi.
2. Qılmadan bidad ilə yüz parə pürxun könlümü,
Bu çəməndə gül kimi bir ləhzə xəndan etmədi.
3. Şükr kim, verdi fələk kamım, məni nomid edib,
Şiveyi-mehri-məhəbbətdən peşiman etmədi.

4. Dərd yoxdur kimsədə, yoxsa təbib-i-feyzi-eşq,
Kimdə gördü dərd kim, bu dərdə dərman etmədi.
5. Səbr yoxdur mərdümi-ələmdə, vəh nə ruzigar,
Hansı bir müşküldü kim, səbr ilə asan etmədi.
6. Tutdu seylabi-dü çeşmim yer üzün, əmma xoşa,
Kim, binasın səbrimin ol seyl viran etmədi.
7. Eşq sövdasında sud etdin mətai-vəslədən,
Ey Füzuli, can verən cananə nöqsan etmədi.

1. Fələk ciyərimi qana döndərməyincə, könlümü açmadı, məni gözü yaşlı etməyincə sevindirmədi.
2. Qan ilə dolmuş könlümü yüz parə etməyincə, bu çəməndə gül kimi açılmağa bir an belə razı olmadı
3. Şükr ki, fələk məni kama çatdırıb, ümitsizliklə eşq və məhəbbət üslubundan döndərmədi.
4. Dərdli adam yoxdur, yoxsa eşq feyzinin həkimi kimdə dərd gördü ki, o dərdə dərman etmədi.
5. Dünya əhlində səbr qalмайıb, əks halda, ruzigar hansı çətinliklərdir ki, onu səbr ilə asanlaşdırmadı.
6. Göz yaşlarımın seli yer üzünü tutdu, əmma nə yaxşı ki, o sel səbrimin binasını uçurmadı.
7. Eşq alverində satılan vüsaldan qazancın yaxşı oldu, Ey Füzuli, cananına can verən səhv etmədi.

*Bu heyran Məcnunun heyratının sonudur
və Leyliyə qarşı etinasızlığıdır.*

Məcnunun heyranlığı dedikdə, onun məstliyi nəzərdə tutulur. Etinasızlığı onun özündə olanla kifayətlənməyidir, özündə olan isə Leyli idi. Həqiqətdə Məcnun Leyli ilə dolmuşdu, yəni onun üçün Leyli kənarda yox, özündə idi. Ona görə də kənardakı Leylini tanımur və ona belə bir cavab verir: - Ey mənə sirr açan, məhribanlığı göstər

başımı ucaldan, söylə görüm ki, sən kimsən. Bu səhrada nə axtarırsan. Gözəl danışığından can təzələnir. Xoşxasiyyət olduğundan dostu oxşayırsan. Gecə vaxtı səhrada tək gəzməyin boş yerə deyil.

1. Əql olsa idi mənimlə həmrəh,
Əhvalından olurdum agah.
2. Qəm könlümü etməsəydi kitab,
Göz pərdəsi olmasaydı xunab,
3. Qəflət xələlindən ayrılardım,
Əlbəttə kim olduğun bilərdim.
4. Çün məndə yox ehtimalı-idrak,
Sən söylə özün ki, kimsən, ey pak.

1. Əgər ağlım mənimlə yola getsəydi, əhvalından agah olardım.

2. Qəm könlümü taqətdən salmasaydı, göz pərdəsini qan-yaş tutmasaydı,

3. Aşıqə nöqsan sayılan qəflətdən ayılıb, kim olduğun bilərdim.

4. İndi ki, məndə düşünmək ehtimalı yoxdur, ey pak, sən özün de görüm, kimsən.

Bu qəzəl Məcnun dilindəndir.

1. Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir,
Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyi-səhba nədir.
2. Gərçi canandan dili-şeyda üçün kam istərəm,
Sorsa canan bilməzəm kami-dili-şeyda nədir.
3. Vəslidən çün aşıqi müstəğni eylər bir vüsəl,
Aşıqə mə'suqdən hərdəm bu istigna nədir.
4. Hikməti-dünyavü mafiha bilən arif deyil,
Arif oldur bilməyə dünyavü mafiha nədir.

5. Ahü fəryadın, Füzuli, incidibdir aləmi,
Gər bəlayi-eşq ilə xoşnud isən, qovğa nədir.

1. Sərməstliyim o dərəcəyə yetib ki, heç dünyanı dərk edə bilmirəm, mən kiməm, saqi kimdir, mey, qədər nədir.

İrfanda, ALLAH-ın cəmal sifətinin seyrindən qəlbinə dolan heyvət və heyranlıqdan hər şeyi unudan aşıqə sərməst deyirlər. Mey, saqi, qədər və s. bu kimi sözlər ariflərin dilində əsas rəmzlər olduğu halda, Məcnun bu sözlərin də mənasını anlamır. Çünki o, hətta özünü belə unutmuş ariflərdəndir.

2. Doğrudur, canandan aşıq ürəyim üçün kama yetmək istərəm, əgər canan soruşsa, deyə bilmərəm aşıq olmuş ürəyimin arzusu nədir.

3. Aşıqın vüsəl aləmindən ehtiyacını bir vəsl ödəyirsə, onda məşuqun aşıqə göstərdiyi bu etinasızlıq nə deməkdir?

4. Dünya və dünyada olanların hikmətindən xəbəri olanlar arif ola bilməz, arif o kəsə deyərlər ki, heç bilməsin dünya nədir, ya dünyadakılar nədir.

Arifin kim olduğunu bir az əvvəl açıqlamışdıq. Təkrar olsa da, yenə demək istəyirik ki, «arif» - «Haqqı və həqiqəti yetərincə tanıyan mərifət sahibidir. Qəlbi və nəfsi maddi ehtiraslardan təmizlənmiş, batini aydınlıq tapmış kamil insandır. Haqqı, onun mahiyyət, sifət və hərəkətini öz qəlb aynasında müşahidə edən, öz cismani varlığını fəna etməklə, ruhən haqqın varlığında əbədiyyət qazanan (bəqa aləminə qovuşan) salikdir. Arif sözünün rəmzi açıqlaması belədir. «Eyn»-ali hikmət sahibi, «əlif»-haqq ilə ülfət tapmaq, «re»-haqqın rəhmətini qazanan, «fe»-fəzilət və fəna yolçusu».¹

¹ N. Göyüşov. Təsəvvüf anlaşımları və dərvişlik rəmzləri. Bakı, 2001, s. 39

«Arif» sözü əski əlifba ilə bu dörd hərfin birləşməsinə əmələ gəlir. Bu cür sifətlərə malik olan insan, əlbəttə dünya və dünyadakıların hikmətinə baş aparmaz.

5. Ey Füzuli, ahü fəryadın ələmi incidir, əgər eşqin bəlası ilə şadlanırsansa, bəs bu qovğa nədir?

Leylinin cavabı

Leyli deyir: - «Ey ruhumun oxşarı, yaralı və aşıq ürəyimin arzusu. Müjdə ki, zamanə səni arzuna çatdırdı, işrət şərabı ilə camın doldu. Müjdə ki, ALLAH səni məqsədinə yetirdi, muradın hasil oldu. Ağlar və zəif ürəyinin istəyi, canının arzuladığı Leyli mənəm. Həmişə camalımın vurğunu, vüsəlimin möhtacı idin. Madam ki, görüşmək qismət olub, fürsəti qaçıрма, yanıma gəl. Ürəyimin qəddini görməyə nəzr etmişəm. Canım sənin əmanətidir. Firsət düşmüşkən, gəl nəzrini tut, əmanətini al. Gəl, vüsəl məclisində mənimlə məhrəm və həmdəm ol».

Sonuncu cümləyə diqqət edin. Leyli, Məcnunu məhrəm olandan sonra həmdəm olmağa çağırır. Məlum məsələdir ki, iki gəncin bir-birinə qovuşmasında əsas şərt məhrəmlikdir. Nə qədər ki, ALLAH-ın qoyduğu şəriət hökmlərinə əməl olunmayıb, bu cavanlar bir-birinə naməhrəm sayılır. Elə ki, kəbinləri kəsildi, bir-birinə məhrəm olurlar və ikili həyatları başlayır, əks halda, günah etmiş olurlar. Leyli də Məcnunu əvvəl məhrəm, sonra həmdəm olmağa çağırır.

1. Ver nərgisə lələ ilə rəvnəq,
Reyhani-tər ilə ziybi-zənbəq.
2. Firuzəyi et qərini-yaqut,
Qıl tutiyə qəndi-nəbdən qut.
3. Peyvəndi-gül eylə ərğəvani,
Xızra yetir abi-zindəgani.

1. Nərgizə lələ ilə rəvnəq vur, təzə reyhanla zənbağı bəzə.

2. Firuzəni yaquta yaxın et, tutini saf qəndlə doydu.

3. Ərgəvan gülü ilə qızıl gülü calaq et, dirilik suyunu Xızra yetir.

Göründüyü kimi Leyli Məcnunu cismani vüsələ dəvət edir ki, bu da Məcnunun sonuncu imtahanı idi. Bu dəvətlə Məcnunu imtahana çəkən Leyli, bir tərəfdən onu sıнайır, digər tərəfdən bundan sonra nə edəcəyini öyrənmək istəyir. Sözlərin sonunda deyir ki, - «Əgər sən mən fikirləşdiyim aşıqlardan deyilsənsə, oyunbazlıq göstərüb nə özünü, nə də məni danlağa hədəf eləmə. Elə bir ağıl və fərasət göstər ki, bizi xalq içində rüsva etmə. Ey gül, mənə yaxınlaşmamağın mənim üçün eyb deyilmi? Mən günəş üzümü göstərim, sən hərarət bildirməyəsən, mən sənə cam verim, sən almayasan. Gül öz üzünü göstərə, bülbül özünü görməməzliyə vura. Çox təcrübə etmişəm, amma aşıqın məşuquna naz etdiyini görməmişəm».

1. Təqrib ilə ol büti-dilərə,
Bir türfə qəzəl həm etdi inşa.

O gözəl təqribən belə bir qəzəl yaratdı:

1. Ey qılan şeyda məni, məndən bu istiqna nədir?
Nişə sormazsan ki, əhvali-dili-şeyda nədir?
2. Gər mənə xəlq içrə pərvə qılma dın, mə`zursən,
Böylə tənhalıqda qılmazsan mənə pərvə, nədir.
3. Səhldir gər bilməyib halım, tərəhhüm qılmamaq,
Halımı bilmək, tərəhhüm qılmamaq, əmdə nədir.
4. Gül təmənnasında derlər bülbülün qovğaların,
Gər güli gördükdə qılmaz meyl, bu qovğa nədir.

5. Ol pəri mütləq məni-rüsvayə qılmaz iltifat,
Ey Füzuli, bilməzəm cürmi-məni-rüsva nədir.

1. Ey məni məftun edən, məndən üz çevirməyin nəyə
görədir, niyə bu məftun ürəyin əhvalını soruşmursan.

2. Əgər xalq içində mənə rəğbət bəsləmədinsə,
üzrlüsən, bəs bu tənhalıqda göstərmədiyin yaxınlıq nəyə
görədir.

3. Halımı bilməyib mərhəmət göstərməməyin
doğrudur, halımı bilə-bilə mərhəmət göstərməməyin nəyə
görədir.

4. Bülbülün fəryadını gül təmənnasında deyirlər, gülü
görəndə ona meyl etməz, onda bu fəryad nə üçündür.

5. Məlum oldu ki, o pəri mən yazığa heç vaxt çevrilib
baxmayacaq, ey Füzuli, bilmirəm mən yazığın günahı
nədir.

*Bu Leyliyə Məcnunun etinasızlığıdır və
onun dediklərinin saflığının isbatıdır.*

Artıq bu fəsil böyük bir fəzilət sahibinin yüksək
məqamından bəhs edir. Əgər Məcnun Leylinin bu dəvətini
qəbul edib onunla razılaşırdı, onda ağır zəhmətlərə
dözüb, çətin imtahanlardan çıxaraq qazandığı ruhani
zövqü cismani ləzzətə dəyişmiş olardı və aşıqlıyı da naqis
olaraq bitərdi. Məcnun isə daha yüksək məqama can atan
bir arif idi. Eyni zamanda Leylinin sədaqətinə yəqinliyi var
idi. Elə bu səbəbdən ona yaxınlaşmayıb, qadının yüksək
məqama yetməsi yollarını göstərdi.

Böyük Nizami eyni adlı əsərində yazır:

Bir böyük ustaddan soruşdum ki, mən

Məcnunun halını şərh et bizə sən.

Onu ki, vüsala çağırırdı yar,

Möhlət verməyinin nə mənası var.

Dedi ki, yetsəydi vüsala bir an,
Əbədi çıxardı nəş'ə canından.

Uymadı bir anlıq keyfə dünyada,
Ömründən otuz il vermədi bada.¹

İndi görək Füzulinin min əziyyətlə yetirdiyi Məcnun,
cismani vüsala dəvətinə nə cür baxır və eşqin bu
mərtəbəsinin imtahanından necə çıxır.

1. Məcnun dedi: - Ey büti-pərivəş,
Xaşaki-zəifə urma atəş.
2. Yandırmağıma yetər xəyalın,
Yoxdur mənə taqəti-vüsəlin.

1. Məcnun dedi: - Ey pəriyə bənzər büt, zəif çör-çöpə
od vurma.

2. Məni yandırmağa xəyalın kifayət edər, vüsəlinə
taqətim yoxdur.

1. Zinhar gətirmə, ey səmənber,
Ayineyi-arizin bərabər.
2. Bir zərrəyə ki, vücud yoxdur,
Ayinədən ona sud yoxdur.
3. Ol gün ki, gözümdə var idi nur,
Gözdən üzünü yaşırdın, ey hur.
4. Hala ki, nəzarən oldu müşkil,
Durmaq nə rəva mənə müqabil.
5. Eşq etdi binayi-vəsli möhkəm,
Mə'nidə məni sənənlə həmdəm.
6. Rəf' oldu bu e'tibari-surət,
Haşa ki, olam şikari-surət.

¹ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, 19.. s.

1. Amandır, ey pəri üzlüm, üzünün güzgüsünü göstər-mə,
2. Varlığı görünməyən bir zərrə güzgünü neyləyir.
3. O vaxt ki, gözüm görürdü, üzünü məndən yaşındır-dın.
4. İndi ki, görmə qabiliyyətim itib, üzbəüz dayanma-ğın nə mənası.
5. Eşq vüsalın binasını möhkəmləndirib, mənə aləmin-də məni səninlə həmnəfəs etdi.
6. Artıq surətpərəstliyi aradan qaldırmışam, çətin ki, surətə ov olum.

1. Ləzzət rüxi-yari-dilsitandan,
Candır bulan, ey diriğ, candan.
2. Canım gedəli bəsi zamandır,
Cismimdəki indi özgə candır.
3. Sənsən hala tənimdə canım,
Gözdə nurum, cigərdə qanım.
4. Məndən bəri eylədin məni sən,
Ərzə kimə eyləyim səni mən.
5. Məndə olan aşikar sənsən,
Mən xud yoxam, ol ki var, sənsən.
6. Daim sənə məndədir təcəlli,
Mən qeyridən olmuşam təsəlli.

1. Ürək fəth edən yarın üzündən ləzzət alan bədən yox, candır.
2. Canım məni tərək edəndən, bədənimdə indi başqa candır.
3. Hal-hazırda bədənimdə canım, gözümdə nurum, ciyərdə qanım sənsən.
4. Sən məni məndən almısan, səndən kimə şikayət edim.
5. Mən özüm yoxam, məndə hər nə görünür, o sənsən.
6. Həmişə məndə görünməyinlə mən təskinlik tapıram.

1. Gər mən mən isəm, nəсэн sən, ey yar,
Vər sən sən isən, nəyəm məni-zar.
2. Çün mən oluban səninlə məmlu,
Vəhdət rəvişində xoş deyil bu,
3. Kim, dişrədən istəyəm nişanın,
Bir özgə məkan biləm məkanın.
4. Əvvəl bu işi edəndə bünyad,
Mən tifi idimü zamanə ustad.
5. Etmişdi sənə məni müqəyyəd,
Guya oxudurdu dərsi-əbcəd.
6. Hala qılıban kəmal hasil,
Əbcəd səbəqin oxurmu kamil.
7. Çün yetdi kəmalə sərxəti-eşq,
Sərxət görüb indi eylərəm məşq.

1. Ey dost, əgər mən mənəm, sən kimsən, yox əgər sən sənsən, onda mən yazıq kiməm.
2. Madam ki, mən səninlə dolmuşam, birlik işində bu yaxşı deyil ki,
3. Nişanını qıraqda axtarım, məkanını başqa yerdə bi-lim.
4. Əvvəl bu işin təməlini qoyanda, zamanə ustad idi, mən isə uşaq.
5. Məni sənə bağlayıb, guya əbcəd dərsi oxudurdu.
6. Artıq kəmalə yetmişəm, kamillər əbcəd dərsi oxu-mur.
7. Madam ki, başladığım eşq artıq kamilləşib, indi mən ancaq başlıqlarla məşq edirəm. «Rüsvalıqda ad çıxar-an mənəm, sən bu yolu getmə. Sən ismət pərdəsinə bürün. Rüsva mənəm, sən çalış, adını uca tutasan. Dünya əhli mə-nə Məcnun deyir, dəlilik məndə məskunlaşıb».

1. Qəmxarsan, ey büti-pəriru,
Qəmxarlığın həmin yetər bu,
2. Kim pərdənişin olub həmişə,
Daim edəsən hicab pişə.

3. Gün kimi çıxım müdam seyrə,
Göstərməyəsen cəmal qeyrə.
4. Kim, səndə nə olsa rəsmü adət,
Ətvərimədir mənim şəhadət.
5. Mən eşq güzərgəhində xakəm,
El cümlə bilir məni ki, pakəm.
6. Rəhm et mənə, ey büti-vəfadar,
Tə'n əhlinin ağzın açma, zinhar.
7. Çün mən rəhi-rəsmi-eşq tutdum,
Namus təriqini unuttum.
8. Namusunu saxla hər xələdən,
Sən əql ətəyini qoyma əldən.
9. Təqrib ilə ol əsiri-məhcür,
Bu nadirə şe'ri etdi məzkur.

1. Ey qəmxaşım olan pəri üzlü büt, ən gözəl qəmxaşılığın o olar ki,
2. Pərdədə gizlənib, hicablanmağı həmişə özünə peşə edəsen.
3. Gün kimi ardıcıl olaraq seyrə çıxıb yadlara üzünü açma.
4. Sən nəyi adət eləsən, o mənim varlığımdan xəbər verəcək.
5. Mən eşq yollarında torpağam, aləm bilir ki, mən pakam. (Burada, həm insanın torpağdan yaranmasına, həm də torpağın həqiqətən pak olmasına işarə olunur)
6. Ey vəfalı büt, mənə rəhm elə, tənə əhlinin ağzını açma.
7. Mən eşq yolunu tutandan, namus qaydalarını unutmuşam.
8. Sən namusunu hər ləkədən qoru, əqlin ətəyini əlindən buraxma.
9. O, ayrılıq əsiri təqribən belə bir şeir söylədi.

Bu qəzəl Məcnun dilindəndir.

Bu əsər sona yetdikcə məsələ daha da dərinləşdiyi üçün son dərəcə diqqətli olmaq lazımdır. Çünki ardıcıl olaraq, bir neçə fəsil rəmzlərlə verilmiş dərin irfani fikirlərdir. İlahi eşqə yenidən qədəm basmış bir aşiqin fikirləridir. Aşağıdakı qəzəl tam mənada yüksək məqam sahibi, bütün sınaqlardan uğurla keçən bir aşiqin mövqeyini bildirir.

1. Xəyalilə təsəllidir, könül meyli-vüsəl etməz,
Könüldən dışra bir yar olduğun aşiq xəyal etməz.
2. Həqiqi eşq çün müstəvci-bi-nöqsan deyil mütləq,
Özün əhli-həqiqət valehi-hüsnü cəmal etməz.
3. Kəmal-i-hüsnə talib, möhtərizdir hüsn-i-surətdən,
Ki, qeydi-hüsn-i-surət aşiqi sahibkəmal etməz.
4. Dəlil-i-cəhldir eşq əhlinə surətpərəst olmaq,
Ki, aqıl iftiraqi, mümkün ilə ittisal etməz.
5. Könüldə dust təmkin bulsa, olmaz gözdə cövlani,
Məhəbbət sabit olsa, öz yerindən itqal etməz.
6. Səvadi-masivadədən lövhi-dil xali gərək daim,
Müvəhhid səfəhi-ıdrakə nəqşi-xəttü xal etməz.
7. İradət zayə` etməz əhli-mə`na surətdən, hərgiz,
Həqiqət cövhərin cəhli-məcəzə payimal etməz.
8. Müqəyyəd olmaz əhli-surətin rənginə hal əhli,
Füzuli, kim müqəyyəddir məgər idraki-hal etməz.

1. Xəyal ilə təskinlik tapan bir könül, heç vaxt cismani vüsala meyl etməz. Aşiqin yarı könlündə olar, kənardakı yarı heç xəyalına belə gətirməz.

2. Həqiqi eşq qeydsiz-şərtsiz nöqsana layiq deyil, həqiqət əhli özünü əslə surətə valeh eləməz.

3. Eşqdə kamillik axtaran, surət gözəlliyindən ona görə qorunmalıdır ki, surət gözəlliyinə bağlanmaq aşıqı kamal sahibi etməz.

4. Surətpərəstlik eşq əhlinin cəhəlinin sübutudur, yəni ağıllı adam hicranı mümkün olanla birləşdirməz.

5. Əgər dost könüldə yerləşsə, məskən etsə, gözdə dolmaz, məhəbbət dəyişkən olmasa, öz yerindən daşınmaz.

6. Ürək lövhəsi gərək başqa yazıb-oxumaqdan təmiz olsun, ALLAH-ın birliyinə inanan, aqlın səhifəsinə xətt və xal nəqş etməz.

7. Məna əhli istədiyini heç vaxt heç bir surətə qurban etməz, həqiqətin mahiyyətini məcazin cəhəlinin ayaqları altına atmaz.

8. Hal əhli, surət əhlinin kələyinə, hiyləsinə bağlanmaz, Füzuli, bağlananlar şayəd o halı dərk etməzlər.

Ariflərin nəzərində çox önəmli yer tutan məsələlərdən biri də surət və məna məfhumudur. Məcnun Leylinin surətində gördüyü mənanı dərk etdiyi bir vaxtda, Leyli ona surət təklif edir və bununla onun aşıqlığını imtahana çəkir. Məcnun isə verdiyi cavabdan göründüyü kimi, artıq surətə meyl etməyən bir məna əhlidir. Burada bir məsələyə diqqət etmək lazımdır ki, məhəbbət eşqin özü olmadığı kimi, surət də hüsnün özü deyil. Hüsnün surəti yoxdur, amma surətin hüsnü var. Surət tək üzün yox, vücudun bütün üzvlərinin birləşməsindən əmələ gəlir. Hüsn isə, o üzvlərin həmahəngliyindən əmələ gələn gözəllikdir. Füzuli «Rindü Zahid» əsərində bu məsələyə toxunaraq, gah rindin, gah zahidin dili ilə oxucusuna irfan dərsi keçir. O yazır:

«Bil ki, eşq vücud sədəfində ALLAH-ın əmanəti olan bir gövhər və insan nəfsi-natiqəsinin həqiqətidir. Kainatın binası onunla əsaslanır. Əqli-küll ixtiyarı ona tapşırır. Eşqin sifətlərə ehtiyacı yoxdur. Məşuqu «keyfiyyəti-zat» adlandırırıq. Eşqin şöhrətə və hörmətə malik olması üçün bu kifayətdir ki, gözəllərin hüsn cəlvəsindən xəbərdardır və

sevgililərin camalını müşahidə etməkdə biixtiyardır. Onu da bil ki, gözəllik ALLAH simasının aynasıdır. ALLAH axtaranların məqsədə çatmaqları üçün yol göstərəndir. Cəmal ALLAH nurunun məzhəridir, əbədi feyzin mənşəyidir. Gözəlliyi müvəqqəti hesab etmək cəhəlatə dəlalət edir. Çünki onun həqiqəti aradan getmir və yox olmur. Bəlkə onun zahiri əsəri yox olur. Hər bir dövrdə o qayıb gözəlin hazır mənşəyi və hər paltarda o gizli pərdədə olan (nazənin) bir zühur cəlvəsi var. Dövrünün dəyişməsindən ona nə ziyan? Libasın dəyişilməsindən ona nə nöqsan? Gözəlin surətindən məqsəd keyfiyyətdir, üzvlərin tərkibinin nisbəti deyil. Sevgilinin camalından məqsəd həqiqətdir, üzvlərin tərkibinin uyğunluğu deyil.

Eşqin gözəllər surətinə münasibəti onun eybidir, tərifi deyil. Məhəbblərin camalına vurulmaq peşmançılıq gətirər, tərbiyə verməz. Çünki gözəllərin üzünə baxmaq yaxşı ürək sahiblərinin ağı üçün fitnədir. Məhəbblərin camalına tamaşa etmək kamillər üçün nöqsandır. Kim bir gözələ əlaqə nəzərilə baxsa, özünü aləmdə rüsva edir. Ona görə ki, ürəyə yatan gözəl, ona baxanın şəhvətini artırır və bunun da xəbasəti bütün mühəqqiqlərə aydındır».¹

*Bu Leylinin Məcnunun hərəkətini bəyənməsidir
və onun etiqadına yaqinliyidir.*

Məcnunun Əflatuni eşqdəki imtahanına bir vasitə lazım idi ki, o da Leyli idi. Bu imtahanda ona mütləq cismani ləzzət təklif olunmalıydı. Əgər o təklifə razı olsa, eşqi elə oradaca tamama yetəcək, əgər razı olmasa, ən yüksək mərtəbəyə, ilahi eşqə qədəm qoyacaqdı. Ona görə bu təklifi Leyli etməliydə, çünki Məcnun belə bir təklifi Leyli xatirinə heç bir qadından qəbul etməzdi. Bəlkə Leylidən qəbul edəydi, onu da daha yüksək məqam xatirinə etmədi. Məcnun hər bir kişinin görə biləcəyi bir işi

¹ M. Füzuli. Əsərləri. 5-ci cild. Bakı, 1958, s. 64-65.

yox, görə bilməyəcəyi işi gördü. Leyli, bu böyük aşıqın fəzilətinə heyran qalmaqla yanaşı, həm də ondan ömrünün qalan hissəsini nə cür yaşayacağını öyrənir və ona belə bir cavab verir:

1. Leyli dedi: - Ey vücudi-kamil,
Qürbi-həqə ismət ilə qabil.
2. Me'raci-kəmalını sınırdım,
Keyfiyyəti-halını sınırdım.
3. Oldum necə olduğundan agah,
Xoş mərtəbədir bu, barəkallah.
4. Əhsəntə ki, zati-pak imişsən,
Pakizə vücudi-xak imişsən.
5. İnsaf həmin ola qənaət,
Təskini-həvayə istitaət.
6. Eşqində riya güman edərdim,
Ətvarını imtəhan edərdim.
7. Əlminnətü lillah oldu mə'lum,
Vəsl olduğu məşrəbində məzmun.

1. Leyli dedi: - Ey təmizliyi ilə ALLAH dərğahına yaraşan kamil yaranmış.

2. Aqlının yüksəkliyini, vəziyyətini, keyfiyyətini sınayırdım.

3. Kimliyindən xəbərdar oldum, tutduğun mərtəbəni ALLAH mübarək eləsin.

4. Sənə əhsən, afərin ki, pak cövhər imişsən, pak torpaqdan yaranmışan.

5. İnsafla bu qənaətə gəldim ki, şəhvəti söndürmək qüdrətin var.

6. Eşqində yalan güman edib, necəliyini sınamaq istəyirdim.

7. ALLAH-ın mərhəmətindəndir ki, hərəkətindəki mənanın vüsəl olduğu bilindi.

«Qəmli idim, məni həm şad, həm bağlılıq zəncirindən azad elədin. Mən bir özünü bəyənən qafil və cəhalət içində

həmişə məst idim. Daim saçımı, xalımı bəzəməklə elə güman edirdim ki, sən vüsəl tələb edib, məni görəndə zülfümə və xalıma tamaşa edərsən. İndi mənə keyfiyyətinin və həqiqətinin ucalığı aydın oldu. Mən bəslədiyim bu saçı, xalı, qara gözləri, al yanaqları öz canım üçün, baxışlarına nəzir olaraq bəsləyirdim. Deyirdim, mənə tamaşa eləyib yaralı ürəyinə təskinlik verərsən. Sən murada, mən isə savaba çatırıq. İndi ki, səndə tamaşaya meyl yoxdur, onda bunlar mənim nəyimə lazımdır. Deyirdim, bədən sədəfindəki saf dürrüm və bədən xəzinəsindəki can nəqdim, yolunda sərf oluna, gördükdə qədəmlərinə səpilə. Səninlə birləşməyə nail olub, hicran əzabından qurtararam. Madam ki, düşündüklərimin həyata keçməsi qeyri-mümkündür, ara yerdə ad batırmağa dəyməz».

1. Nəxi-xəti-e'tibar qıldım,
Rahi-ədəm ixtiyar qıldım.
2. Ta necə verə qübari-surət,
Ayineyi-zatıma küdurət.
3. Vəqt oldu ki, rövşən ola mir'at,
Müstəğni ola sifətdən zat.
4. Vəqt oldu ki, qönçə ola xəndan,
Tə'sir edə sübhi-feyzi-yəzdan.
5. Fərz oldu ki, tey qılam büsatım,
Qət' edəm özümdən ixtilatım.
6. Sətri-tən edəm ədəm hicabın,
Rüxsarə çəkəm fəna niqabın.
7. Ta hüsni-rüxüm ki, istəməz yar,
Olmaya nəsibi-çəsmi-əğyar.
8. Zira ki, nəsibi-hüsni-qabil,
Oldur ona aşıq ola mail.
9. Hüsniümdə çü yox qəbuli-aşıq,
Nöqsan ilə olmağım nə layiq.
10. Bu halə münasib ol pərizad,
Filhal bu şe'ri etdi bünyad.

1. Xəttin şəklini dəyişməyi qərara aldım, yoxluq yolunu seçdim.

2. Ta ki, surətim toz kimi, zatımın güzgülünü örtməsin.

3. Güzgünü təmizləmək, zatın sifətdən ehtiyacsızlıq vaxtı çatdı.

4. Vaxt oldu ki, canan sübhünün bərəkətindən qonça açıla.

5. Vacib oldu ki, xalça-palazımı yığışdırıb, özüm-özümdən kəç edim.

6. Bədənimə yoxluq pərdəsilə örtməli, üzümə heçlik örtüyü salmalıyam.

7. Madam ki, üzümün gözəlliyini yarım istəmir, heç qeyriləri də görməsin.

8. Çünki gözəlliyin qüdrəti ondadır ki, ona aşiq meyl etsin.

9. İndi ki, gözəlliyimi aşiq qəbul etmir, nöqsanla qalmağım rəva deyil.

10. O pərizad bu hala münasib bu şeiri yaratdı:

Bu qəzəl Leyli dilindəndir.

1. Nə dilbər ki, dəmadəm aşiqə ərzi-cəmal etməz,
Qalır naqis, bulub feyzi-nəzər, kəsbi-kəmal etməz.

2. Deyil cəzb etməyən üşşaqı, mə'suq olmağa qabil,
Nə hasil hüsn-i-surətdən ki, cəzbi-əhli-hal etməz.

3. Gərək rüxsareyi-mə'suq məxfi, qeyri-arıfdən,
Ki, arif olmayan, idrak sün'i-zülcəlal etməz.

4. Həvayi-vəslidir, kim xublər vəslinə talibdir,
Və gər nə eşqi-kamil, fərqi-hicranü vüsəl etməz.

5. Olan nəqdi-həyatın aşiqin, mə'suqə sərf eylər,
Bu zülmü ah əgər mə'suqinə aşiq həlal etməz.

6. Məcaz əhlinə xublər cılveyi-naz eyləsinlər ki,
Özün əhli-həqiqət mübtəlayi-xəttü xal etməz.

7. Füzuli, aləmi-surətdə sərgərdan gəzər zahid,
Zəhi qafil bu sövdanın sərəncamın xəyal etməz.

1. Bir dilbər ki, nəfəs çəkdiyə aşiqinə camal göstərməz, o, naqis qalar, nə nəzər feyzini duyar, nə də ki, kamala yetə bilməz.

2. Aşıqları cəzb edə bilməyənin məsuq olmağa ləyaqəti yoxdur, hal əhlini cəzb edə bilməyən gözəllikdən nə əldə etmək olar.

3. Məsuqun gözəlliyi, arif olmayanlardan həmişə gizli qalmalıdır, çünki arif olmayan ALLAH-ın yaratdıqlarını dərk edə bilməz.

4. Gözəllər vəslini tələb etmək, həvavü həvəsdən doğan vüsəldir. Eşq kamildir, hicranla vüsəlin fərqi bilməz.

5. Aşiq olan, çox qiymətli həyatını məsuqəyə sərf edər, amma, vay o gündən ki, sərf etdiyini məsuqəyə halal etməyə.

6. Gözəllər, qoy, məcaz əhlinə naz-qəmzə eləsinlər ki, həqiqət əhli olan özünü nə xəttə, nə də xala mübtəla etməz.

7. Füzuli, zahid surət aləmində avara gəzər, çünki qafilliyindən bu işin nə ilə bitəcəyini bilməz.

Sözün tamamı

Sözünü bitirər-bitirməz bir dəvəçi göründü. Leylinin itməyindən narahat olan dəvəçi, onu tapanda çox sevinir və evə aparır.

1. Məcnun yenə qaldı zarü məhcur,
Həmsöhbəti marü həmdəmi mur.

2. Nə durmağa taqəti qərarı,
Nə gəzməyə əldə ixtiyarı.

1. Yaralı Məcnun yenə də tənha qaldı, həmsöhbəti qarışqa, həmdəmi isə ilan oldu.

2. Nə durmağa taqəti, nə gəzməyə ixtiyarı.

Leyli ilə Məcnunun səhradakı bu görüş səhnəsinin, əslində, heç şərhi ehtiyacı yoxdur. Çünki nəzər əhlinə hər şey gün kimi aydındır. Sadəcə, az da olsa, iman və insanf sahibi olmaq lazımdır. Bu cür pak və müqəddəs insanlara nəyinsə xatirinə böhtan atıb, onları ləkələmək, ədalətdən kənar bir fərziyyədir, bu isə ən azı günahdır.

Məcnundan kamala yetmək üçün nə cür yaşamağını öyrənən Leyli ata evinə dönmür və həqiqi vüsala yetmək arzusuyla ömrünü sona yetirir. Həqiqi vüsala cismani yox, ruhani birləşmə olduğu üçün, canın bədənədən ayrılmağı lazım gəlir. Bu barədə bir qədər sonra söhbət açılacaq. Hələlik, gəlin görək, Əflatuni eşqdə son imtahanını verən və yenə də səhrada vəhşilərlə tək qalan Məcnun hansı mərtəbənin sahibidir.

*Bu Məcnunun fəzilətinin yüsəklidir
və onun uca, ali xüsusiyyətlərinin təsviridir.*

İyirmi üç beytlik bir məsnəvi və beş beytlik bir qəzəldən ibarət olan bu fəsil, bütövlükdə ilahi eşqə qədəm qoymuş bir aşiqin fəzilətini tam olaraq əks etdirir.

1. Şahənşəhi-mülki-möhnətü dərd,
Yə'ni, Məcnuni-dərdpərvərd.

2. Bir pak idi ki, bu ərseyi-xak,
Onun kimi görməmişdi bir pak.

3. Mə'mureyi-qürbi-həq məqami,
Ərvahə, fərizə ehtirami.

4. Çün nifrəti-şərri-nəsli-Adəm,
Qıldı ona vəhşəti müsəlləm.

5. Hər vəhşi donunda bir firiştə,
Yar oldu o adəmi-siriştə.

6. Zahirə rəfiqi vəhşilən teyr,

Batində mələik ilə həm seyr.

7. Qılmışdı kəməli-e'tidali,
Kəsərət ələmindən onu xali.

8. Çəkməzdi cəhəndə ol cəhangərd,
Əndişeyi-gərmü qüsseyi-dərd.

1. Möhnət və dərd mülkünün şahı, yəni dərd bəsləyən Məcnun.

2. Elə bir pak idi ki, yer üzü onun kimi bir pak görməmişdi.

3. Ruhlar ələminə hörmət bəsləyib, ALLAH-a yaxın saraylarda məqam tutmuşdu.

4. Adəm nəslinə nifrət bəsləmək, vəhşilər ələmini ona təslim elədi.

5. Hər vəhşi donunda bir mələk, bu adəm oğluna dost oldu.

6. Zahirə dostları vəhşilər və quşlar, batində isə mələklər idi.

7. Müləyimliyinin kamalı onu qələbəlikdən (çoxtuqdan) ayırmışdı.

8. O dünyanı dolaşan, dünyada isti-soyuq dərdi çəkməzdi.

1. Bilmişdi cəhanın e'tibarın,
Yox yerinə satmış idi varın.

2. Tutmuşdu təriqi-əhli-tovhid,
Bulmuşdu kəməli-tərki-təcrid.

3. Olmuşdu vücudi-paki pürnur,
Alayışı-əklü şübdən dur.

4. Təhsil qılıb səfayi-siyərət,
Görmüşdü məcazdən həqiqət.

5. Əyanə yox idi e'timadı,
Nəqqaş idi nəqşdən muradı.

6. Mövzun idi təb'i-nüktədani,
Hər nüktədə vaqifi-məani.

7. Avazı idi bəsi müləyim,
Üslubi dürüst, üsuli qaim.

8. Peyvəstə qılıb kəmalın izhar,
Bu beytləri qılırdı təkrar.

1. Dünyanın etibarını dərk edib, varını yox yerinə satmışdı.
2. ALLAH-ın təkliyinə inananların yolunu tutmuş, çılpəqləşmə və uzaqlaşma kamalını qazanmışdı.
3. Onun pak vücudu yemək-ichmək qayğısından uzaq, bir nura dönmüşdü.
4. Əxlaq saflığını öyrənib, məcazda həqiqət görmüşdü.
5. Görünənlərə imanı yox idi, nəqşə baxmaqdan məqsədi nəqqaşı tanımaq idi.
6. Təbiəti yaraşıqlı, incə mənalar bilən və hər incə mətləbdən məna çıxaran idi.
7. Avazı mülayim, üslubu dürüst, tutduğu yol düz idi.
8. Bu beytləri daim təkrar etməklə öz kamalını göstərirdi:

Bu qəzəl Məcnun dilindəndir.

1. Biz cəhan mə'murəsin mə'nidə viran bilmişiz,
Afiyəət gəncin bu viran içrə pünhan bilmişiz.
2. Gər özün dana bilir təqlid ilə surətpərəst,
Aləmi-təhqiqidə biz ani nadan bilmişiz.
3. Bixəbərələr şərbəti-rahət bilərlər badəyi,
Biz həkimi-vəqtiz, ani tökmüşüz, qan bilmişiz.
4. Bilmişiz ki, mülki-ələm kimsəyə qılmaz vəfa,
Ol zəmandan kim, onu mülki-Süleyman bilmişiz.
5. Ayrı bilmişsən, Füzuli, məscidi meyxanədən,
Səhv imiş ol kim, səni biz əhli-irfan bilmişiz.

1. Biz dünya evinin abadlığını məna aləmində viran bilmişik, əbədiyyət xəzinəsini bu viranədə gizləndə bilmişik.

Bu gəlimli-gedimli dünya, bünövrəsi möhkəm olmayan bir yaşayış mülküdür. Həqiqətən də təməli, özülü olmayan, fəza boşluğunda hərlənən bir dünyadır. Bununla bərabər həm də müvəqqətidir. Əbədiyyət sarayı isə bu dünyanın arxasında, göz ilə görünməyən bir dünyadır. Onun yolu bu dünyadandır. Ariflər bu dünyanı eyş-işrət mülkü yox, əbədiyyət sarayını qazanmaq üçün bir vasitə hesab edirlər.

2. Əgər surətpərəstlər başqasını yamsılamaqla özlərini alim bilirsə, həqiqət aləmində biz onları alim yox, nadan bilirik.

İslamda ibadətə üç yolu var: İctihad, ehtiyat, təqlid. «İctihad»-çalışmaq, səy göstərmək, çalışmaqda çox bilik əldə etmək, «ehtiyat-tədbir», yəni tədbiri özündən olan əməl, (buna əməli-ehtiyat deyirlər) təqlid - kimisə yamsılama, kiməsə oxşatma deməkdir.

İbadət edən insanların böyük əksəriyyəti öz ibadətələrini kiməsə bənzəməklə, kiminsə göstərişi əsasında edirlər. Buna təqlid etmək, təqlid edənə isə müqəllid deyirlər. Yəni, özünü kiməsə oxşadan, kimisə yamsılayan. Bu cür ibadət edənlər İslam aləmində bilicilərdən yox, bilməyənlərdən hesab olunar. Beytdə deyilir ki, kimisə yamsılamaqla ibadət edənlər, hərçənd özlərini bilici hesab edirlər, amma həqiqəti araşdıranda biz onları nadan bilirik. Çünki bilici başqasını yamsılamaz, əksinə, onu yamsılayarlar.

3. Xəbərsizlər bədəni rahatlıq şərbəti hesab edərlər. Biz zəmanə mütəfəkkiriyik, onu yerə töküüb qan bilmişik.

Bundan əvvəlki beytdəki təqlid məsələsinə qayıdıb bir şeyi qeyd edək ki, müqtədalar, yəni təqlid olunanlar, məhz, hükəmalardır. Hükəma isə mütəfəkkir deməkdir. Bu cür mütəfəkkirlər nəinki təkcə ibadət məsələlərinə, insanın həyatı boyu nə edəcəyinə, nəyin halal, nəyin haram olmasına da onlar hökm verirlər. Füzuli, «biz həkimi-vəqtiz» deməklə, onu demək istəyir ki, xəbərsizlər şərabı

rahatlıq şərbəti bilərlər, biz zəmanə hökm verənlərindənək, onu yerə töküb, qan bilməmişik. Qanın da içilməsi haramdır.

4. Dünyanı Süleyman mülkü kimi tanıdığımız andan, onun kimsəyə vəfa etməyəcəyini başa düşmüşük.

Süleyman peyğəmbər (ə) bizim eradan əvvəl təqribən 928-ci ildə yaşamış Davud peyğəmbərin (ə) oğludur. Quşların, heyvanların dilini bilən, hətta küləklərin də ixtiyarı əlində olan bir peyğəmbərdir. Rəvayətə görə taxtını küləklər apararmış. O, dünyanın ixtiyarı əlində olan çox ədalətli bir padşah olub. Əmri bütün dünyaya aid olub, dünya onun evi hesab olunarmış. Ona görə də dünyaya mülki-Süleyman deyirlər. Beytdə mənə budur ki, Süleymana qalmayan bir dünya heç kəsə qalmaz. Süleymana vəfa qılmayan dünya, heç kimə vəfa qılmaz.

5. Füzuli, sən məscidlə meyخانəni fərqləndirə bilirsən, səni arif kimi tanımaqda biz səhv etmişik.

İrfanda bir arif var, bir də məruf. Arif tanıyan, məruf isə tanınan deməkdir. Əgər tanıyan tanınandan başqasını tanısa, ona arif deməzlər. Arif mərufdan başqa heç nəyi nə görməz, nə tanımaz. Füzuli məscidlə meyخانəni fərqləndirə bilir. Yəni, mütləq tanınandan başqa, haranın məscid, haranın meyخانə olduğunu da bilir. Ona görə də özünə xitabən deyir ki, Füzuli, sən ki, məscidlə meyخانəni ayıra bilirsən, səni arif bilməkdə səhv etmişik.

Məncə, bu fəsil Məcnunun hansı məqamın sahibi olduğuna ən tutarlı dəlildir. Əgər oxucu bizim izahımızdan bir şey əldə edə bilsə, şad olarıq, əgər bir şey başa düşməsə, nöqsanın yarısını bizim izahımızda, yarısını öz idrakında axtarsın. Çünki hər hansı bir nöqsan bizimdir, bunun Füzuliyə heç bir dəxli yoxdur.

*Bu Leylinin ömür baharının
xəzanə yetdiyidir.*

Bu fəslin yığcam məzmunu belədir: Zəmanənin tarixini yazan, bu əhvalatı belə tamamladı. Məcnunun vüsəlinə dan təsəlli tapmayıb ondan uzaqlaşan Leyli, dünyadan və

canından əl üzmüşdü. Bir qış fəslində nalan Leyli gəzintiyyə çıxmışdı. Gördü nə-güldən, nə bülbüldən bir əsər yoxdur. Bağcanı da matəmə batmış bildi, ona canı yandı, yazığı gəldi. Yanıqlı ciyərindən yana-yana, qəmini bostana açdı. Ağlamaq qəmini daha da artırdı və üzünü göyə tutub, ALLAH-a yalvarmağa başladı.

*Bu Leylinin anasına vəsiyyəət etdiyidir
və dost yadilə dünyadan getdiyidir.*

Burada bundan əvvəlki fəslin davamı olaraq, Leylinin əvvəl ALLAH-a yalvarması, sonra isə anasına vəsiyyəti verilib. Görək, Leyli ALLAH-a yalvarmaqla ondan nə istəyir:

1. Key hakimi-ərseyi-qiyamət,
Sultani-sərir-i-istidamət.
2. Nomidilik atəşinə yandım,
Billah, bu vücudidən usandım.
3. Mən şəm-i-şəbi-fəraği-yarəm,
Suzanü siyah ruzigarəm.
4. Yandırdı məni cəfayi-ələm,
Dillənməzəm ölməyincə bir dəm.
5. Derdim ki, vücudim ola baqi,
Şayəd düşə vəsl ittifaqi.
6. Pərtöv bürcündə afitabım,
Bildim ki, vücud imiş hicabım.
7. Ya Rəb, məni et fənayə mülhəq,
Kim, rahi-fəna imiş rəhi-həq.

1. Ey qiyamət meydanının hakimi, əbədi taxtın sultanı.
2. Ümitsizlik atəşinə yandım, bu yaranışdan tənə gəldim.
3. Mən yarım ayrılıq gecəsinin şamıyam, ağlar bir qaragünəm.

4. Məni dünyanın zülmü yandırdı, ölməyincə dillən-mərəm.

5. İstəyirdim varlığım qala ki, bəlkə vüsala yetəm.

6. Demə günəşim nur bürcündə, varlığım hicabım imiş.

7. İlahi, məni yoxluqla əlaqəli et, doğru yol yoxluq imiş (Burada yoxluq heç olmaq yox, məkansızlıq mənasındadır).

1. Pak idi, duası etdi tə'sir,
Filhal məzaci buldu təgyir.
2. Tə'siri-həvayi-namünasib,
Tərkibinə qıldı zə'fi qalib.
3. Gəldikcə ziyadə oldu dərdi,
Təblər zə fərağətin girdədi.

1. Pak idi ki, duası təsir etdi və o saat əhvalı dəyişdi.

2. Münasib olmayan halından, zəiflik tərkibinə qalib gəldi.

3. Dərdi artdıqca qızdırma və titrətmə sakitliyini dağıtdı.

Qızdırma onu atəşdə əriyən şam kimi əridirdi. Güldən gülüb çəkilən kimi, bədənindən də tər o cür axırdı. Bədəninin zəifliyi o məqama yetdi ki, yataqda görünməz oldu. Yataqda üzülmüş bədənindən heç kəs nişan tapa bilməzdi.

1. Rəf' oldu nişaneyi-səlamət,
Mövtinə göründü min əlamət.
2. Əzm eylədi olmağa müsafir,
Rehlət əsəri çün oldu zahir.
3. Rəf' etdi hicabi-əhtirazın,
Faş etdi anaya gizli razın.

1. Sağlamlıq nişanı itdi, ölümünə min əlamət göründü.

2. Köçmək əsəri aydınlaşdı, qonaq getmək niyyət olundu.

3. Utanmaq pərdəsini götürüb, gizli olan sirrini anasına açdı.

«Ey dərdli ürəyimin dəvası, əməl çırağımın nuru ana. Qəm gizlətməklə cana yetdim, mümkün olduqca gizli saxladım. İndi ki, getməyim qərara alındı, qoy sənə bir sirr açım. Sənə məlum olsun ki, mən bir bəla xəncərindən həlak oluram. Bədənimdə eşq qəmindən başqa bir dərd yoxdur. Mən bir ayüzlüyə aşiq olmuşam. Onun eşqi ilə varım yoxa çevrildi. Həyatım onun həsrətilə keçdi. İndi də könlümdə yangısı ölürəm. Nə etmək olar, mənim ruzim belə imiş. Ancaq tək mən deyiləm ona aşiq, o da mənə aşiq olub səhralara düşüb. Onun dəliliyi məndəndir, adı Qeys idi, dönüb Məcnun oldu. Gününü mənim qəmində keçirib, bir an belə kama yetməyib. Səbəb mənəm ki, aləmdə rüsvay olub, əfsanəyə döndü. O, boş-boşuna ahü fəryad eləməz, onun ahı məni tutmazmı? Bu aləmdən, ondan xəcalətli gedirəm. Ey mənim həmdənim, qəməmə şərik anam. Mən dünya ilə vidalaşib, əbədiyyət aləminə gedəndə, sən ağlayıb-sızlayan vaxt əgər onu görsən, de ki, mənim ruhuma dua eləsin. De ki, Leyli verdiyi sözə əməl elədi, dediklərində ayrılıq olmadı.

1. Söylə məni-zari-mübtəladən,
- Key eşqdə dəm vuran vəfadən.
2. Xəlvətgəhi-ünsə məhrəm oldum,
Azadəvü şadü xürrəm oldum.
3. Sən həm gələ gör təəllül etmə,
Mən müntəzirəm, təgəfül etmə.
4. Gər sadıq isən bu yolda sən həm,
Səbr eyləmə, eylə tərk-i-ələm.
5. Gəl, kami-dil ilə olayım yar,
Bir yerdə ki, yoxdur onda əgyar.
6. Daim olayım bir evdə həmrəz,
Kim, çıxmaya dışra ondan avaz.
7. Xoş mənzili-əmnə bulmuşam rah,
Bitə neyi-dustü cövri-bədxah.

8. Məndən səni eyləmək xəbərdar,
Bismillah, əgər iradətin var.

1. Mən aşiftədən ona de ki, ey eşqdə vəfadan dəm vuran.
2. Mən ünsiyyət bağlamalı bir xəlvətə getdim, azad və şad-xürrəm oldum.
3. Bəhanə axtarmadan sən də gəl, unutma ki, səni gözləyirəm.
4. Əgər sən də bu yolda sadıqsənsə, yubanma, dünyanı tərk elə.
5. Gəl, ürəyimizin arzusuna yetib, əğyarın olmadığı yerdə bir olaq.
6. Elə bir evdə həmsirr olaq ki, oradan kənara səs çıxmır.
7. Bir əmin-amanlıq mənzilinə yol tapmışam ki, orada nə dost tənəsi, nə düşmən zülmü var.
8. Mən səni xəbərdar elədim, əgər iradən varsa, bismillah.

1. Çün qıldı vəsiyyətini axır,
Əzmi-səfər etdi ol müsafir.
2. Yad eylədi yarı-mehribanın,
Vəsl arzusu ilə verdi canın.
3. Kimdir ki, cahanda fani olmaz,
Dövri-fələkin amani olmaz.
4. Dünya yeddi başlı əjdəhədir,
Əndişeyi-ülfəti xətdir.
5. Hər lütfünədir dəfinə min qəhr,
Hər şəhdinədir qərinə min zəhr.
6. Dövrən üzərindədir zamanə,
Əlbəttə, gələn gedər, cahənə.
7. Ərbabi-zəmanəyə verib pənd,
Bu şe'ri nə xoş demiş xirədmənd.

1. Elə ki, yolçu vəsiyyətini tamam elədi, səfərinə davam etdi.
2. Mehriban yarını xatırlayıb, qovuşmaq arzusu ilə canını tapşırdı.
3. Dünyada o kimdir ki, ölmür, fələyin dövrənindən aman yoxdur.
4. Dünya yeddi başlı əjdəhədir ki, dostluğu da xətdir.
5. Hər yaxşılığı min zülm xəzinəsidir, hər balında min zəhər var.
6. Zəmanə dolanmaqla qurulub, gələn əlbəttə gedəcək.
7. Dünyada yaşayanlara nəsihət olaraq, bir aqıl bu şeiri çox gözəl demiş:

Qəzəl

1. Bu aləm kim, könül, qeydin çəkərsən, möhnəti qəmdir,
Fəna sərmənzilin seyr eylə kim, bir xoşca aləmdir.
2. Anıb tənhalığı qəbr içrə, nifrət qılma ölməkdən,
Təriqi-üns tut kim, hər ovuc torpaq bir adəmdir.
3. Deyil möhkəm cahan mülkündə hər bünyad kim, qılsan,
Bəqa mülkündə tut mənzil kim, ol bünyad möhkəmdir.
4. Əcəl alayışı-xovfi-xətərdən qurtarar nəfsi,
Bu covhər kimiyayi-nəfsə bir iksiri ə zəmdir.
5. Kəməli-eşqi-insan movt iləndir, rahi-hikmətdə,
Bəli, mücra qılan hökmün misalın, nəqşi-xatəmdir.
6. Bahar əyyamı girsən lələzərə, xak əczasın,
Mühəqqər görmə kim, hər zərrə bir cam ilə bir Cəmdir.

7. Əsiri-nəfsdir əhli-cahan, bilməz fəna qədrin,
Füzuli, tərək təcridi sənə ancaq müsəlləmdir.

1. Könül, əsiri olduğun bu aləm tamam qüssədir,
qəmdir, əbədiyyət aləmini seyr elə ki, ora çox gözəl bir
aləmdir.

2. Qəbirdəki tənhalığı yadına salıb ölümə nifrət eləmə,
ünsiyyət yolunu tut ki, hər ovuc torpaq bir adəmdir.

3. Dünyada qurduğun binanın möhkəmliyinə inanma,
əbədiyyətdə mənzil tut ki, oradakı mənzillər möhkəmdir.

4. Əcəl insanı qorxu, vahimə təhlükəsindən qurtarar,
bu cəvhər can kimyasına bir əzəli iksirdir.

5. İnsanın eşqi hikmət yollarında ölümə kamilləşir,
bəli, bu hökmü icra edən, son əmri icra etmiş kimidir.

6. Bahar vaxtı lələzə girib, torpaq zərrələrini, əskik
hesab eləmə ki, onların hər biri bir cam və bir Cəmdir.

7. Dünya əhli nəfsinə aldanıb, yoxluğun qədrini
bilməz, Füzuli, ondan uzaqlaşmaq ancaq sənə nəsib
olmuşdur.

Sözün tamamı.

Lətafət gülşənin gülü olan Leyli xəzan yelindən bəla
tapdı. Anası yazıq başını açıb qanlı göz yaşları axıtdı. Ağ
saçlarını zəfəran kimi saralmış üzünə tökdü. Xülasə, yas
adətini tutdu. Eşidənlər toplaşdı, ona əza tutub dəfn
etdilər.

1. Tən oldu müqimi-ərseyi-xak,
Ruh oldu qərini-ovci-əflak.
2. Zövq əhlinə qərb hasil oldu,
Dəryasına qətrə vasil oldu.

1. Bədənin daimi yeri torpaq, ruhun daimi yeri isə
göylər oldu.

2. Zövq əhli ALLAH-ına yaxınlaşdı, elə bil, qətrə dər-
yaya qovuşdu.

*Bu Məcnunun Leyli vəfatından xəbərdar olduğudur
və dost yadı ilə dünyadan getdiyidir.*

1. Möhnət çəməninə gül dərənlər,
Aləmdə yaman xəbər verənlər.
2. Qəm nüsxəsin eyləyəndə təhriir,
Vermişlər ona bu noi təşhir.

1. Bəla çəməninə gül dərənlər, aləmdə yaman xəbər
verənlər.

2. Qəm nüsxəsin yazanda bu cür məşhurlaşdırıblar.

«O məzlum Zeyd bu vəqədən xəbər tutub yola düşür
və Məcnunu tapıb bu bəd xəbəri ona belə çatdırır: - «Ey
taleyi xəstə, bədbəxt, əfsuslar olsun ki, zəhmətin zay oldu.
Taleyin tilsimi sındı, daha bu işdən əl çək. Leyli dünyanı
sənə verdi, o öldü, sən qal. Qurbanı olmaq istədiyin yar özü
sənə qurban oldu. O, Cənnət yolunu tutub, Behiştə
məqam elədi. Məcnun bu xəbəri eşitcək yanan ciyərindən
elə bir ah çəkdi ki, bu səsi cananı o dünyadə eşitdi və az
qaldı ki, bu səsdən dildarı əcəl yuxusundan oyana. Fəryadı
göylərə yüksəldi və bir anlıq yığılıb huşu getdi. Özünə gəlib
yenə ağlar halda Zeydə belə bir tənə vurdu: - Ey zülm və
işkəncə məclisinin saqisi, sənə nə etmişdim ki, canıma qəsd
elədin. Məni yarımın qəbrinə yetir. Məni o qəbrə şam elə.
Bir hal ilə Zeydə qoşulub yola düşdü ki, ALLAH göstər-
məsin». Xülasə, Leylinin qəbri üstünə düşüb onu qucaq-
layır. Özünə məxsus ifadələrlə onu oxşayıb, ağladıqdan
sonra ömrünə, canına və əcələ müraciət edərək belə deyir:

1. Ey ömr, gəl indi başə sən həm,
Kim, çeşmimə tirə oldu aləm.
2. Aləm xoş idi ki, var idi yar,
Çün yar yox, olmasın nə kim var.

3. Ey can, tənə-xəstəni vida qıl,
Bu xəstə ilə yetər, rıza qıl.
4. Müştəqinəm, ey əcəl, kərəm qıl,
Dəf'i-ələm ilə rəf'i-qəm qıl.
5. Qurtar məni intizarı-qəmdən,
Ver müjdə vücudimə ədəmdən.
6. Ayinəmi eylə jəngdən pak,
Qıl pərdeyi-e'tibarımı çək.
7. Rəf' et nə isə aradə hail,
Eylə məni ol nigarə vasil.

1. Ey ömür, gəl indi başa yet ki, dünya gözümə qaraldı.

2. Aləm onda xoş idi ki, orda yarım var idi, yar olmayan yerdə varlıq da olmasın.

3. Ey can, bu xəstə bədənə halallaşib, vidalaş.

4. Ey əcəl, mənə rəhm et, yolunu gözləyirəm, zülmünə və qəminə artıq son qoy.

5. Məni qəm iztirabından qurtar, varlığımıza yoxluqdan müjdə gətir.

6. Can güzgüsündən pası sil, etibar pərdəsini yırt.

7. Arada olanları yox elə, məni nigarıma yetişdir.

1. Təklifi-vüsəl edər mənə yar,
Bir xəlvətə ki, yox onda əğyar.
2. Mən getməmək eyləsəm xətadır,
Səndən mənə bir mədəd rəvadır.
3. Billah, mədədimdə etmə ehmal,
Kim, bəxtimə üz veribdir iqbal.
4. Ya Rəb, mənə cismü can gərəkmez,
Cananimsız cəhan gərəkmez.
5. Minbə'd zəlilü xar qılma,
Sərgəsteyi-ruzigar qılma.
6. Əfganda ikən gedib qərarı,
Oldu bu qəzəl dilində cari.

1. Əğyarın olmadığı bir yerdə yarım mənə vüsəl təklif edər.

2. Layıqdır ki, mənə bir kömək edəsən, mən getməsəm düz olmaz.

3. Səni ALLAH-a and verirəm, köməyini gecikdirmə, çünki bəxtimə səadət üz verib.

4. İlahi, mənə nə bədən, nə can, nə də cananimsız cəhan lazım deyil.

5. Məni bundan artıq zəlil və rüsvay edib, zəmanə avarası eləmə.

6. Fəryad edə-edə qərarı gedib, dilindən bu qəzəl cari oldu.

Bu qədər yalvarışların təsir qüvvəsindən, bu qüvvənin nəyə təsir etdiyindən və bu məsələnin nəyə işarə olduğundan fəslin sonunda bir qədər məlumat verməyə çalışırıq.

Qəzəl

1. Yandı canım hicr ilən, vəsli-rüxi-yar istərəm,
Dərdməndi-fırqətəm, dərmani-didar istərəm.
2. Bülbülü-zarəm, degil bihudə əfğan etdiyim,
Qalmışam nalan qəfəs qeydində, gülzar istərəm.
3. Dəhr bazarında kasiddir mətai-himmətim,
Bu mətai satmağa bir özgə bazar istərəm.
4. Fani olmaq istərəm, yə'ni bəlayi-dəhrdən,
Rahəti-cismi-zəifü cani-əfkar istərəm.
5. Nola gər qılsam şəbi-hicran təmənnayi-əcəl,
Neyləyim çoxdur qəmim, dəf'inə qəm-xar istərəm.

6. Çün bəqa bəzmindədir dildar, mən həm durmazam,
Bu fəna deyində bəzmi-vəsli-dildar istəyəm.

7. Ey Füzuli, istəməz kimsə rizasılə fəna,
Mən ki, bundan özgə bilməm çarə, naçar istəyəm.

1. Canım ayrılıq oduna yandı, yarın üzünü görmək istəyirəm, ayrılıq xəstəliyəm, görüşmək dərmanı arzulayıram.

2. Ağlar bülbuləm, əfğan etməyim boş yerə deyil, qəfəsə salınmış nalanam, gülzar istəyirəm.

3. Dünya bazarında məqsədimin malını alan yoxdur, bu malı satmağa başqa bir bazar istəyirəm.

4. Yox olmaq istəyirəm, yəni dünyanın bəlasından zəif bədənimə və yazıq canıma rahatlıq istəyirəm.

5. Hicran gecəsi əcəl təmənnə eləsəm, səbəbsiz deyil, çünki bu hədsiz qəmimi dağıtmağa bir qəmzar istəyirəm.

6. İndi ki, yarım əbədiyyət mülkündədir, mən də dayanmayıb, bu heçlik dünyasında yarın vüsal məclisini istəyirəm.

7. Ey Füzuli, kimsə öz razılığı ilə özünə yox olmaq arzulamaz, mən isə başqa bir çarə tapmayıb, onu çarəsizlikdən istəyirəm.

Sözün tamamı

1. Çün razi-dəruni etdi təqdir,
Rə'yinə müvafiq oldu təqdir.

2. İmdad qılıb inayəti-həq,
Qıldı onu məqsədinə mülhəq.

3. Gül dərdi hədiqeyi-əməldən,
Mey içdi sürahiyi-əcəldən.

4. Qəbrini qucaqladı nigarin,
Can sədqəsi etdi ol məzarın.

5. Leyli dedi, verdi cani-şirin,
Ol aşiqi-biqərarü miskin.

1. Elə ki, gizli sirrini söylədi, qəza rəyinə uyğun hərəkət elədi.

2. ALLAH-ın lütfü kömək edib onu məqsədinə çatdırdı.

3. Əməl bağçasından gül dərdi, əcəl piyaləsindən meyvə içdi.

4. Nigarın qəbrini qucaqlayıb, canını o qəbrə sədaqə verdi.

5. O yazıq və qərarızsız aşiq, Leyli deyib şirin canını tapşırırdı.

Məcnunun, Leylinin qəbri üstünə yığılaraq ALLAH-a yalvarması, dualarının müstəcab olması, istədiyi anda ölə bilməsi, bir aşiqin yüksək məqamından xəbər verən hadisələrdir. Axı hər insan istədiyi anda ölə bilmir:

1. İnsaf həmin ola məhəbbət,
Bu dairədir məqami-heyrət.

2. Guya ki, əlində idi canı,
Daim gözədirdi ol zəmani.

3. Çün dövr ilə yetdi ol zəmanə,
Ondan bir icabət oldu canə.

4. Hər necə ki, var idi nigari,
Aləmdə idi onun qərarı.

5. Çün qıldı nigari tərki-ələm,
Bu ələmi tərk qıldı ol həm.

1. İnsafən əsl məhəbbət belə olur, bu dairə heyrət məqamıdır.

2. Guya canı əlində idi və həmişə o zamanı gözləyirdi.

3. Elə ki, həmin zaman gəlib yetdi, canının çıxmasına icazə verdi.

4. Nə qədər ki, yarı bu aləmdə idi, onun da ömrü bu aləmdə keçirdi.

5. Elə ki, nigari bu aləmdən köçdü, o da bu ələmi tərk etdi.

İnsanın istədiyi anda ölə bilməsi, doğrudan da çox maraqlı bir məsələdir. Gəlin, bu məsələni izah etməyə bir qədər səy göstərək.

Peyğəmbər (s) və İmamların (ə) dilindən çıxmış hədislərlə yanaşı, bir də Quran ayələri kimi ALLAH tərəfindən vəhy olunan hədislər də var ki, onlara «Hədisi-qüdsi» deyilir. ALLAH tərəfindən vəhy olunan hədislər bir çox alimlər tərəfindən toplanıb kitab halına salınmışdır ki, o alimlərdən biri də Hürri Amilidir. Bu hədislərin birində ALLAH-təala belə buyurur: «Ey insan, sən mənim ol ki, mən də sənin olum».

Əlbəttə, insan ALLAH-a məxsus olmağı üçün son dərəcə ixtisarı olmalı, hər əməlini ALLAH-a xatir etməlidir. Şübhəsiz, bu cür insan həyatında müəyyən imtahanlarla üzləşməli, müəyyən maneələri dəf etməlidir. Elə ki, bütün çətinliklərə ALLAH-a xatir dözdü və həqiqəti dərk elədi, o zaman insan ALLAH-ın olur. Özünü tam mənada ALLAH-a təslim edən insan, özünün vədə verdiyi kimi ALLAH-la dost olur. Yəni, o ALLAH-ın, ALLAH da onun olur. Belə bir məqama çatan insana ALLAH, ALLAH-lığından başqa hər şey verir. Hətta nə vaxt və harda ölməyinin ixtiyarını da.

Başqa bir hədisdə ALLAH-təala buyurur: «Ey insan, əgər sən mən istəyən kimi olsan, necə ki, mən «ol» dedikdə olur, səndə «ol» deyərsən olar». Yəni, bu məqama yetən insan əməldə ALLAH-ın misli olur. Onun gördüyünü görür, eşitdiyini eşidir. Peyğəmbərlərin göstərdikləri möcüzələr bu məsələyə bir dəlildir. Məhəmməd Peyğəmbər (s) buyurub: - «Mənim ümmətimin mömini Bəni-İsrail peyğəmbərlərindən üstündür». Rəsuli-Əkrəmin bu hədisinin həqiqətini isbat edən alimlərimiz çox olub. Böyük alim şeyx Bəhaəddin Amili İsa peyğəmbər kimi ölü dirildib. Fazil Dərbəndi Musa peyğəmbərin əsasının gördüyü işi öz corabının bağı ilə görüb. XX əsrin ən böyük kəramət sahiblərindən biri Əllamə Təbatəbainin şir ölüsünü diriltməsi kimi hadisələr Rəsulullahın (s) dilindən çıxan hədisin həqiqətinə

bir dəlildir. Bu cür insanlara ALLAH-ın verdiyi kəramətlərdən biri də, istədiyi anda ölə bilməsidir. Buna «ixtiyari ölüm» deyirlər. Bir insan ki, ALLAH-ın, ALLAH da onun oldu, yəni ALLAH-la hər hansı bir insan arasında dostluq rəbəsi quruldu, deməli, o insan fəlan (əməldə) hər şeyə qadir olur. Nəinki istədiyi anda ölə bilir, hətta lazım gələrsə, ölünü dirildə də bilir. Bu cür insanlardan biri də Məcnundur. Onun Leylinin məzarı üstünə düşüb, ALLAH-dan ölüm istəməsi və duasının müstəcab olması, heç də təsadüfi bir hadisə deyildi. Çünki Məcnun əsər boyu bütün əngəlləri ALLAH xatirinə dəf edir və ALLAH-ın istəyindən başqa bir iş görmür. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə artıq o ALLAH-ın, ALLAH da onun idi. Odur ki, lazım olan anda ALLAH-dan ölüm istəyir və ölür. Mümkündür ki, bu söhbətləri kimsə əfsanə kimi qəbul etsin. Əgər elə bir oxucu tapılsa, ona tövsiyəmiz o ola bilər ki, hər şeyi öz ağı ilə ölçməsin.

«Dərdli Zeyd bu halı görüb yaxasını cırıb fəryad edir. Bu fəryada el yığılıb yazıq Məcnunu bu halda görüb, halına ağlayıb və dəfn etməyini qərarlaşdırırlar. Üzgün bədəninə qüsl verib, Leylinin qəbrini açıb onu da həmin qəbrə qoyurlar».

Burada izahı vacib olan digər bir məsələ də meydana çıxır ki, o da iki məhrəm olmayan şəxsin bir qəbrə qoyulmasıdır. İslam şəriətində, ərle arvadın hər hansı biri vəfat etsə, sağ qalan ölənə naməhrəm sayılır. Əgər qadın vəfat edibsə, əri onu qəbrə qoya bilməz. Bu işi yalnız qadının məhrəmləri; oğlu, qardaşı, yaxın qohumları görə bilər. Hansı ki, ölən qadınla evlənə bilməzdilər. Əgər bunlardan heç biri olmasa, bu işi hər kəs icra edə bilər. Bir-birinə naməhrəm olan iki insanı, (qadın və kişini) bir qəbrə qoymaq isə (Leyli ilə Məcnun kimi), izaha ehtiyacı olan bir məsələdir. Bundan əlavə, qəbri istənilən vaxt açmağa da icazə verilmir. Bu məsələləri həll etmək üçün şəriət hakimlərinin hökmlərinə müraciət etmək lazım gəlir. Əvvəlcə onu bilmək lazımdır ki, müsəlmanın qəbrini hansı şəraitdə açmaq

olar. Bunun üçün şəriət hakimlərinin verdiklər fətvalar əsas şərtdir.

«Müsəlman qəbrini bir neçə hal istisna olmaqla açmaq haramdır, hətta uşaq və ya dəli olmuş olsa belə. İstisna olunan hallar səkkizdir:

1. Meyyit qəsb olunan yerdə dəfn edilsə, yer sahibi razı olmaya.

2. Meyyitin dəfn olunduğu kəfən, yaxud onunla birlikdə dəfn olunan başqa şeylər qəsb olunmuş ola, sahibi də qəbirdə qalmasına razı olmaya.

3. Meyyit qüslsüz və ya kəfənsiz dəfn oluna.

4. Müəyyən bir haqqı sübut etmək üçün meyyitin bədənini görmək lazım gəlsə.

5. Meyyit ehtiramsızlıq olan bir yerdə (məs. zibil tökülən bir yerdə) dəfn edilmiş olsa.

6. Əhəmiyyəti qəbrin açılmasından daha çox olan şər'i bir mətləb üçün qəbri açmaq olar. (məs. diri uşağı ölmüş ananın bətnindən çıxarmaq məqsədilə).

7. Vəhşi heyvanların meyyitin bədənini parçalamasından, sel aparmasından, düşmənlərin çıxarmasından qorxu varsa.

8. Meyyitin onunla dəfn olunmayan əzasını qəbrə qoymaq lazım gələrsə».¹

Bizə, söhbətimizi izah etmək üçün lazım olan dəlil, məhz, səkkizinci maddədir. Təsəvvür edək ki, bir nəfər avtomobil qəzasında, yaxud müharibədə minaya düşərək bir neçə hissəyə ayrılıb. Onun əzalarını toplayıb dəfn edirlər. Sonradan hansısa bir əzası tapılır. Tapılan əza meyyitin özü ilə birlikdə dəfn olunmalıdır. Bu və digər buna oxşar hallarda, nəinki qəbirin açılmasına icazə, əksinə, açılıb əzanı yerinə qoyulmasına hökm verilir. Məcnun, Leylinin əzalarından hansı birisə yox, tam yarısı idi. Leyli dəfn olunandan sonra, Məcnun onun qəbri

¹ Ayətullahül-üzma Fazil Lənkərani. Tovzihül-məsail. s. 93-94

üstünə yığılır və həyatdan gedir. Şəriətin hökmünə əsasən, onu başqa qəbrə qoymaq olmazdı, o Leyli ilə bir qəbrə qoyulmalı idi. Çünki bu iki aşıq bir-birini tamamlayan bir bədən idilər. Bunu biz əsər boyu dəfələrlə görmüşük. «Gər mən mən isəm, nəsen sən, ey yar, vər sən sən isən, nəyəm məni-zar» və s. Bu səhnə Füzulinin hətta şəriət məsələlərini nə qədər dərinlən bilən və onlara əməl edən bir alim-şair olduğunu göstərir.

1. Qüsl eyləyibən tən-nizarın,
Dildarının açdılar məzarın.

2. Qoydular onu həm ol məzarə,
Qəmxar yetişdi qəmküsarə.

3. Ruh oldu fələkdə ruhə həmrəz,
Tən oldu tən ilə yerdə dəmsəz.

4. Rəf' oldu təəllüqati-hail,
Mətlubinə talib oldu vasil.

5. Bir bəzm iki şahə məhfıl oldu,
Bir bürc iki mahə mənzil oldu.

6. Qəbr üstünə qoydular nişanə,
Faş oldu bu macərə cəhanə.

7. Tövfundə qılıb murad hasil,
Ol qəbrə xəlayiq oldu mail.

8. Keçdikcə zaman mükərrəm oldu,
Hacətgəhi-əhli-ələm oldu.

9. Budur əsəri-məhəbbəti-pak,
Xoş mərtəbədir bu, qılсан idrak.

1. Üzülmüş bədəninə qüsl verib, dildarının məzarını açdılar.

2. Onu da həmin məzara qoydular, qəmli qəm şərikinə qovuşdu.

3. Ruh ruh ilə göydə, bədən bədənə yerdə qovuşdu.

4. Bütün çətinliklər yox oldu, tələb edən, tələb etdiyinə vasil oldu.

5. Bir məclis iki şaha toplanrı yerı, bir bürç iki aya dayanacaq yerı oldu.

6. Qəbrin üstünə nişan qoydular və bu əfsanə dünyaya yayıldı.

7. Oranı təvaf edənlərin arzuları həyata keçdiyi üçün, insanlar o qəbrə meyl saldılar.

8. Zaman keçdikcə kərəmətlənib, bəşəriyyətin istəklərini yerinə yetirən bir ziyarətəgahə çevrildi.

9. Bu pak məhəbbətin əsəri idi, düşünsən, bunun bəyənilən bir mərtəbə olduğunu görərsən.

Göründüyü kimi Füzuli bizim demək istədiklərimizi öz beytlərində bizdən də gözəl və mənalı şəkildə demişdir. Biz əsərin mahiyyətini ifadə etmək üçün layiqli sözlər tapa bilməsək də, yenə də gücümüz çatan qədər izah etməyə çalışdıq. Artıq Leyli də, Məcnun da eşqin ən yüksək məqamı olan ilahi eşqə çatmışdılar. Eşqdə vüsala yetmək üçün ölməkləri vacib idi, çünki əsl vüsəl məhz ruhən mümkün olur. İrfanda kamala yetmədən vüsala yetmək mümkün deyil. Vüsəlın yolu kamalatdandır. Əvvəl kamal, sonra vüsəl demişlər. Bu əhvalatın həqiqətdə nə cür bitdiyini oxucuya başa salmaq istəyən Füzuli, sonuncu fəsilə Zeydin onları yuxuda görməyilə izah edir.

*Bu Zeydin, Leyli və Məcnunu
yuxuda gördüyüdür.*

1. Ol məşhədə Zeyd olub mücavir,
Asarı-sədaqət etdi zahir.
2. Tə'mir üçün etdi çox ətalər,
Tədris ilə qıldı çox binalər.
3. Peyvəstə hərərəti-cigərdən,
Qəndili-məzarın etdi rövşən.
4. Carub ilə ab olanda mətlub,
Müjgan ilə əşki abi carub.
5. Hər ləhzə qılırdı təzə matəm,
Qılmazdı fəğanü naləsin kəm.

6. Ol munisü müşfiqü müvafiq,
Bir gecə qərribi-sübhi-sadiq.
7. Bimar tənində qalмайıb tab,
Qılmışdı məzarə yastanıb xab.

1. Onların şəhid olub, dəfn olunduqları yerdə, Zeyd sədaqətlə keşik çəkirdi.

2. Çox bəxşislər verib, orada çox binalar ucaltdı.

3. Ciyərinin yangısı ilə o ziyarətəgahın şamını yandırır.

4. Su ilə süpürgə tələb olunanda, kipriyi süpürgə, göz yaşları su olurdu.

5. Naləsini, əfğanını kəsməyib onlara hər an təzə matəm qurardı.

6. O münasib və mehriban dost, doğrucu sübhə yaxın.

7. Xəstə bədəni taqətdən düşmüş halda, qəbrə söykə-nib yatmışdı.

Yuxuda Zeydə bir baxçada iki ay parçası göründü. Üzlərində zövqdən nur, dərd-qəmdən uzaq, xoşbəxt, ürək-ləri şad, qeyrilərin böhtanlarından azad, hərəsinə min mə-lək xidmət edirdi. Sual etdi ki, bu yer nə yerdir, bu cavan-lar kimlərdir?

1. Budur dedilər, riyazi-rizvan,
Bu qövmi-xocəstə hurü Qılman,
2. Bu iki məhi-xocəstə-rüxsar,
Məcnun ilə Leyliyi-vəfadar.
3. Çün vadiyi-eşqə girdilər pak,
Ol paklıq ilə oldular xak.
4. Mənzilləri oldu bağı-rizvan,
Çəkərləri oldu hurü Qılman.
5. Çün bunda riza verib qəzayə,
Səbr eylədilər qəmü bəlayə.
6. Getdikdə cəhani-bivəfadən,
Qurtuldular ol qəmü bələdən.

7. Çün Zeyd yuxudan oldu bidar,
Bu nüktəni etdi xəlqə izhar.
8. Xəlqin olub e'tiqadı əfzun,
Ol qəbrə ziyarət oldu qanun.

1. Dedilər, bura Cənnət bağçasıdır, bunlar da hurilər
və qılmanlardır.
2. Bu iki xoşbəxtlər isə Leyli və Məcnundur.
3. Necə ki, eşqin səhrasına pak girdilər, o paklıqla da
torpağa döndülər.
4. Ona görə də mənzilləri cənnət bağı, nöqərləri huri
və qılman oldu.
5. Qəzanın hökmlərinə razılıq bildirib, qəmə, bəlayə
səbr etdilər,
6. Və bivəfa dünyadan köçdükdə, o qəmdən və bəla-
dan qurtuldular.
7. Zeyd yuxudan oyanıb o incə mənanı xəlqə bildirdi.
8. Xəlqin etiqadı daha da artıb o qəbrə ziyarəti qa-
nunlaşdırdılar.

Sözün tamamı.

Bu xülasəni Füzuli əsərin bitməsi ilə əlaqədar fələklə
etdiyi söhbəti qələmə almaqla bitirir və saqiyyə xitabən
deyir:

1. Saqi, mütəhəyyir oldu halım,
Söyləşməyə qalmaqda məcalım.
2. Mənbə'd, ziyadə vermə badə,
Rəhm eylə ki, sərxoşam ziyadə.
3. Xoş qəflət ilə keçirdim əyyam,
Bilməm ki, n olur işim sərəncam.
4. Sərmayeyi-ömr getdi əldən,
Sud etmədim, etdiyim əməldən.
5. Fəryad bu cövrədən ki, gərdun,
Əhvalımı eylədi digərgun.

1. Saqi, halım elə dəyişib ki, danışmağa qüvvəm qal-
mayıb.
 2. Daha mənə badə vermə, rəhm et, artıq sərxoşam.
 3. Dövrənimi xəbərsizlik şirinliylə sürdüm, bilmirəm
bu işimin axırı nə ilə bitəcək.
 4. Ömrümün sərmayəsi əlimdən çıxdı, əməlimdən də
bir fayda görmədim.
 5. Əhvalımı pozmuş zülmün əlindən fəryad edərək
fələkə dedim ki: - «Ey davranışından şad, zülmündən azad
olmadığım zalım. Niyə dostların əksinə dövr edib, kamal
sahiblərinə zülm eləyirsən. Əgər Məcnun cahil olsaydı, ona
itaətdə ləngiməzdin. Göstərişlərinə baş əyərdin, həmişə
könlünü şad edərdin. Hünər və nəzər əhli olduğu üçün,
əqrəbələri arasında zəlil və etibarsız etdin. Əgər Leyli bir
həyasız, ya sənin kimi rəhmsiz və vəfasız olsaydı, onun da
arzusuna uyğun dövr edərdin, ona bu qədər zülm
etməzdin. Fəzilət sahibinə aşiq olduğu üçün, ağılda kamala
yetdiyi üçün həmişə qəm ilə ağlar, dünyanın başı bəlalısı
etdin. Əgər mən də bir riyakar, yalançı olsaydım, mənə də
kömək etməkdə tənbellik etməzdin. Dövründə mənə
rahatlıq verib, məqsədlərimi həyata keçirərdin. Vüqar və
həya-abır sahibi olduğum üçün həmişə zülmünlə ağlar və
zəliləm. Madam ki, işin-peşən zülm etməkdir, deməli
etibarsızsan».
- Gərdun bunları eşidib belə cavab verir:

1. Ey surəti-haldən xəbərsiz,
Hər hikmətə eyb edən hünərsiz.
2. Mən əmrə müvafiq eylərəm dövr,
Hikmətdə vəfadır etdiyim cövr.
3. Əmma sən edən əməl xətdər,
Kim, piri-təriqətin həvadır.
4. Şairliyə iftixar edibsən,
Kizbi özünə şüar edibsən.
5. Məcnun dediyin vücudi-kamil,
Hər danışə məndən oldu qabil.

6. Divanə ona sən eylədin ad,
Səndən ona yetdi zülmü bidad.
7. Leyli dediyin məhi-təməmi,
Mən pərdədə saxladım girami.
8. Rüsveyi-xələyiqlə eylədin sən,
Min tə'nəyə layiqlə eylədin sən.

1. Ey keyfiyyət surətindən xəbəri olmayıb, hər hikmətə eyb tutan hünərsiz.

2. Mən əmrə uyğun hərəkət edirəm, hikmətdə bu zülmələr vəfadır.

3. Amma sən etdiyin əməl səhvdir, tutduğun yolda mürşüdün öz nəfsindir.

4. Yalanı özünə şüar edib, şairliyinlə fəxr edirsən.

5. Məcnun dediyin o kamil yaranmış, hər elmdə mənədən qabiliyyət tapdı.

6. Sən isə ona divanə adı qoydun, bütün zülmələr ona səndən yetdi.

7. Leyli dediyin o tamamlanmış ayı mən əzizləyib pərdədə saxladım.

8. Sən onu hər cür tənəyə layiqlə görüb, xalq arasında rüsvey elədin.

«Gah İbn Səlamı zülmkar, gah Novfəli qədərbilən kimi qələmə verdin. Utan, bu nə yalandır deyirsən. İbn Səlam nədir, Novfəl kimdir? Əfsanə yaratmaq istədin, onları bəhanə gətirdin. Çürümüş sümüklərə əziyyət etməyin töhmətlərinə səbəb oldu, asudə yatmışlara əzab verdin. İnsanlar öz günahlarını boynuna alan gün bu iftiranı səndən soruşmazlarmı? Bu əməlin, öz əzabına səbəb olmazmı? Bu məsələdə cavabın nədir?».

Məsələnin cavabı.

1. Ey tutiyyə-busitani-göftar,
Sərrafi-süxən, Füzuliyyə-zar.
2. Aldanma əgər sipehri-laib,
Tə'n ilə sənə dedisə kazib.

3. Əş'arə yaman deyib usanma,
Sərmayeyi-nəzmi səhl sanma.
4. Sözdür gühəri-xəzaneyi-dil.
İzhari-sifati-zatə qabil.
5. Can sözdür əgər bilirsən insan,
Sözdür ki, deyərlər özgədir can.
6. Billah, bu yamanmıdır ki, hala
Əmvatə söz ilə verdin ehya.
7. Məcnun ilə Leylini qılıb yad,
Ərvahlərini eylədin şad.

1. Ey nitq bostanının tutisi, söz sərrafı nalan Füzuli.

2. Hiyləgər fəlek sənə tənə vurub yalançı dedisə, aldanma.

3. Şeirə yaman deyib usanma, nəzm biliyini asan bilmə.

4. Ürək xəzinəsinin gövhəri, zatın sifətlərini aydınlaşdıran sözdür.

5. Can özü sözdür, ona başqa ad qoymaq əbəsdür.

6. Məgər bu pisdirmi ölümlərə sözlə can verdin?

7. Məcnun ilə Leylini yad, ruhlarını isə şad elədin.

Bu kitabın yazılmasının səbəbi və onun başlanğıcının tarixidir.

Bu və bundan sonrakı fəsil əsəri tamamlayan fəsillərdir. Qələmə xitabən yazılmış bu fəsildə deyilir:

«Ey iti gedən qələm, barəkallah. Mənə bu yolda yoldaş oldun. Min səy göstərüb istədiyimi sona çatdırdın, nəhayət məni bir mənzilə yetirdin. Sənə rəhmət olsun ki, kömək edib bu köhnə binanı abad elədin».

1. Ol dəm ki, bu nüktə oldu mərqum,
Leyli-Məcnun adıyla mövsum.
2. İzharə gəlib rümuze-vəhdət,
Vəhdətdə təmam olub hekayət.

3. Tarixinə düşdülər müvafiq,
Bir olmaq ilə ol iki aşıq.

1. O vaxt ki, Leyli və Məcnun adı altında bu kitab yazıldı.

2. Vəhdət rəmzləri aydınlaşdı və hekayə vəhdətdə təmamlandı.

3. İki aşıq bir olmaqla tarixinə uyğun gəldilər.

«Vəhdət» sözünün mənası, vahidlik, birlik deməkdir. İrfanda isə «vəhdət» insan iradəsinin, varlığının ALLAH varlığında və iradəsində yox olması, onda əriməsi, ona qarışması deməkdir. Əsər, hər iki aşiqin ALLAH-da itməsilə sona yetir. İki aşiqin bir olaraq tarixlərilə uyğun gəlməsi isə belə izah olunur. Əbcədlə hesablandıqda aşıq sözü 471 edir. Əsər iki aşıqdan bəhs etdiyi üçün, iki aşıq $471+471=942$ edir. İki aşıq bir olmaqla, yəni iki aşıqə bir əlavə etməklə, $942+1=943$ -olur. Bu da hicri tarixlə əsərin yazılma tarixidir ki, miladi tarixə çevirdikdə 1536-cı il edir.

*Bu vəfa sahiblərindən üzrümüzü
qəbul etmələrinin xahişidir və
ağıl sahiblərindən bizi bağışlamaq
duası təmənnasıdır.*

Nəhayət, bu sonuncu fəsil adından göründüyü kimi ağıl və vəfa sahiblərindən üzrxahlıq və dua etmək (xoş söz demək) təmənnasıdır.

1. İnsaf ver, ey həsud, insaf,
Tə'n etmə ki, cövhərin deyil saf.
2. Əhvalımı gör xərabü müztər,
Ənduhi-zəmanədən mükərrər.
3. Söz dairəsi deyil bu əhval,
İnsaf mənə kim, olmazam lal.
4. Məndən təmə etmə fikri-saib,
Əhvalımadır sözüm münasib.

5. Azdır demə, cövhərin səfasın,
Bir sor ki, nə verdilər bəhasın.
6. Billah, gər olaydı bir xiridar,
Min gənci-nihan qıldım izhar.
7. Filcümlə bu həm ki, oldu məstur,
Bir zövqilə şövqdən deyil dur.
8. Eybi hünər ixtiyar qılma,
Şe'rim həsədin şüar qılma.
9. Bihudə yetər təərrüz eylə,
Gər qadir isən cavab söylə.
10. Tərk eylə təərrüzü inadi,
Kim, vadiyi-cəhldir bu vadi.
11. Dəm xeyr sözündən ur dəmadəm,
Vər xeyr deməzsən əbsəm, əbsəm.

1. Ey paxıl, insafın olsun, cövhərin saf deyil deyə mə-nə tənə vurma.

2. Zəmanə zülmündən kədərləmiş, pozğun və iztirablı əhvalıma bax.

3. Bu əhvalı sözlə demək mümkün deyil, insafla desəm lal da ola bilmirəm.

4. Məndən hədəfə düz dəyən söz ummayın, sözüm əh-valıma münasibdir.

5. Demə ki, cövhərimin səfası azdır, bir soruş ki, bə-hasına nə verdilər.

6. And olsun ALLAH-a, bir müştəri olsaydı, min gizli xəzinə üzə çıxarardım.

7. Bir sözlə, bu yazılıb bitən əsər, zövqdən və şövqdən uzaq deyil.

8. Eyb axtarmağı hünər bilmə, şeirimə paxıllıq etməyi şüar eləmə.

9. Boş yerə mənə təcavüz eləmə, hünərin varsa, sən də mənə cavab yaz.

10. Bu tərsliyi və öcəşməyi burax, o yol cəhalət yolu-dur.

11. Daima xeyir söyləmək adət et, xeyir söyləyə bilmir-sənsə, sus, lal ol.

SON SÖZ

Füzuli sənətini başa düşmək, ondan mənə çıxarmaq üçün bəzi dəqiq elmlərlə yanaşı; irfan, fəlsəfə, məntiq, bəyan və s. elmləri bilməklə də kifayətlənmək olmaz. Tədqiqatçıda bu elmlərlə bərabər güclü iman da olmalıdır ki, bu böyük şairin sənətini qiymətləndirərkən, şeytani fikirlərdən uzaqlaşıb, tədqiqatını düzgün yola istiqamətləndirə bilsin. Çünki, Füzuli şeirlərinin bəzəyi və gücü, müxtəlif elmlərlə yanaşı həm də imandır. Bunları deməkdə məqsədim odur ki, elm əhli olanlar Füzuli yaradıcılığına müraciət etmək və şərh etmək istəsələr, biliklərlə bərabər, həm də imanı rəhbər tutaraq, Peyğəmbər (s) və Əhli-beytin (ə) mərifətlərinə, Qurani-Kərimin öyrətdiklərinə əsaslansınlar. Çünki Füzuli məhz İslam şairidir. O, saraylardakı eyş-işrəti, hakimlər xidmətini, həzrət İmam Hüseyn (ə)-ın xidmətinə dəyişməyən bir müsəlman şairdir. Maraqlıdır ki, Füzulinin surətini şeirlərində, təxəyyülünün gücündə axtaran rəssam, onu çox nurani bir insan surətində görmüş və o cür də yaratmışdır. Təsədüfi deyil ki, köhnə söz sərrafları, bilicilər ona «Molla» (ziyalılıq titulu) ləqəbi də vermişlər. Doğrudan da onun şeirlərini oxuyanda göz önündə elmlə dolu və son dərəcə ziyalı bir insan surəti

canlanır. Tədqiqatçılar öz nəfslərinin dediklərinə qulaq asıb bu böyük şairi öz səviyyələrinə endirib, onu oxucunun nəzərində alçaltmağa çalışmasınlar. Füzuli heç də bəzi alimlərin yazdığı kimi dinin əleyhinə çıxan ateist, nəfsani ləzzətlərə aludə olan aşiq bir şair deyil. O, nəsihətləri ilə, tövsiyələri ilə əsrləri arxada qoyan, heç bir vaxt köhnəlməyən və bu günkü nəsəl üçün daha önəmli olan bir əxlaq müəllimidir. Onun əsərləri tükənməz bir xəzinə olaraq qalacaq.

Bu Azərbaycan oğlu yaradıcılığındakı istər ləfzi, istər mənə gözəlliklərlə dünya şairlərinin qarşısına çıxmağa qüdrəti çatan bir sənətkardır. Onun həm şəxsiyyətinin, həm də sənətinin öyrənilməli, izah edilməli və təbliğ olunmalı cəhətləri çoxdur.

Əziz oxucu, mən çox gözəl başa düşürəm ki, belə bir şairin yaradıcılığına müraciət etmək və onu araşdırıb şərh etmək heç də asan iş deyil. Bu kitabı yazmaqda mənim məqsədim nə elm nümayiş etdirmək, nə də kiməsə Füzuli öyrətmək deyil. Bu kitabda yazılanlar sadəcə olaraq uzun illər oxuyub-öyrəndiklərim və öyrəndiklərimdən başa düşdüklerimdir. Mümkündür oxucular arasında bu deyilənlərlə razılaşanlar və razılaşmayanlar olsun. Nə razılaşanların fikirlərindən irəli, nə də razılaşmayanların fikrindən geri düşən deyiləm. Hər ikisinə ALLAH-dan səadət arzula-

yıram. Ancaq mənim fikirlərimi bəyənməyənlər, məni tənqid atəşinə tutmaqdanısa, Füzuli haqqında yeni bir əsər araya çıxarsalar, daha xeyirli olar.

Bu sənətkarın yaradıcılığını araşdırıb şərh etməyin, nə qədər böyük bir məsuliyyət olduğunu dərk edərək onu demək istərdim ki, mən bu işdə nə qədər ki, zəhmət təri tökmüşəm, bir o qədər də xəcalət təri axıtmışam. ALLAH-a and olsun ki, bu kitabı yazmaqda məqsədim, heç kimə irfan və fəlsəfə dərsi açmaq olmayıb. Kitabdakı irfani və fəlsəfi fikirlərin izahında mənə yardımçı olanlara ALLAH-dan uzun ömür, can sağlığı və imanlarında sabitqədəmlik arzulayıram.

Füzuli haqqında yazılan bu kitab, nə ilk kitab deyil, nə də sonuncu olaraq qalmayacaq. İllər ötdükcə və elm inkişaf etdikcə bu böyük şairin sənəti daha aydın şəkildə görünəcək və gələcək nəsillər onu daha ətraflı şəkildə araşdıracaqlar. Bu kitabdakı Füzuli isə, **MƏNİM TANIDIĞIM FÜZULİ**dir.

BİR NEÇƏ SÖZ..... 3

Mənim tanıdığım Füzuli	7
Füzuli sənətinin zahiri estetikası	23
Füzuli şeirində məcazlar	28
Bədii təyinlər. (Epitetlər)	30
Təşbihlər	32
İstiarələr	34
Mübaligələr	36
Təlmihlər	38
Müəmmə	41
İstiqaq	42
Səc	43
Tərsi	44
Touzi	45
Cinas	46
Bədii mükəlimə	46
İstifham	47
Lügəz	48
Bədii xitab	49
Füzuli sənətinin daxili aləmi və mənə gözəllikləri	54
Füzulinin əqidəsi. Tovhid	55
Ədl	65
Nübüvvət	66
İmamət	69
Miad	73
Fürüiddin	75
Füzulidə nəsihət	78
Füzulidə təsəvvüf yaxud irfan	84

**FÜZULİDƏ EŞQ MƏFHUMU VƏ
«LEYLİ VƏ MƏCNUN» POEMASI97**

SON SÖZ280

Nəşriyyatın direktoru:

professor Nadir MƏMMƏDLİ

Kompüter dizayneri:	Tural Əhmədov
Texniki redaktor:	Rövşanə Nizamiqızı
Səhifələyici:	Aygün Əsgərova
Montajçı:	Rasim Hacıyev
Operator çapçı:	Elşad Hacıyev

Yığılmağa verilmiş 14.03.2009.

Çapı imzalanmış 30.03.2009.

Şərti çap vərəqi 17,7. Sifariş № 53.

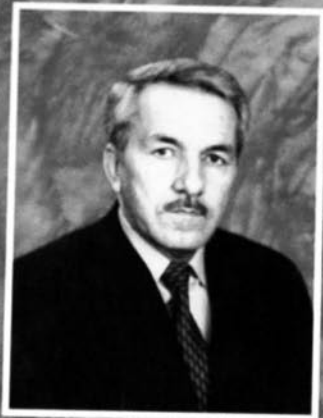
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

Quliyev Ələmdar Əbdülrəhim oğlu Mahir 1950-ci il may ayının 26-da Bakının Nardalan kəndində dindar bir ailədə anadan olmuşdur. 1962-ci ildən kiçik heca şeirləri yazmağa başlayıb.

1965-ci ildən isə «Mahir» təxəllüsü ilə əruzda klassik şeirimizin qədim adət-ənənələrini davam etdirir. 1993-cü ildə dini şeirlər müsabiqəsində qalib gəlib və bütün Qafqazın şeyxi Hacı Allahşükür Paşazadə tərəfindən Məkkə ziyarəti ilə mükafatlandırılıb. Həmin ilin sentyabr ayında keçirilən qəzəl müsabiqəsində birinci yeri tutub və Əliəğa Vahid adına mükafata layiq görülmüşdür. Müxtəlif qəzet və jurnallarda şeir və məqalələrlə çıxış edib.

1998-ci ildə «Səadət intizarında» kitabı çapdan çıxıb.

2000-ci ildə tədqiqat işi ilə məşğul olan şairin bir neçə kitabı işıq üzünə görüb.

Ədəbiyyatda Hacı Ələmdar Mahir imzası ilə tanınır.